

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА II.

За лютий 1901 року

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Зміст другої книжки,

за лютий 1901 року.

РІЧНИК ЧЕТВЕРТИЙ, ТОМ ТРИНАЦЯТИЙ.

	Стор.
<i>Маруся Богуславка</i> , П. Куліша. Друга половина (кінець буде)	117—139
<i>З військового шпиталу</i> , оповіданє М. Яцкова	140—150
<i>Над морем</i> , оповіданє Лесі Українки (кінець)	151—168
<i>Так краще</i> , оповіданє Гр. Григоренка	169—185
<i>Мінятюри</i> :	
VI. Гармонія, Дніпрові Чайки	186—187
VII. Спокій духа, Гната Хоткевича	187—190
VIII. Гимн щастя, Теофіля Меленя	190—192
IX. На руїнах, Яросл. Весоловського	192—193
<i>Із буддистської книги „Сутта-Ніпата“</i> пер. Івана Франка	194—196
<i>Маруся</i> , оповіданє В. Г. Короленка (кон. буде)	197—230
<i>Із „Фантазій реаліста“</i> Лівкея (проф. Й. Попцера) 16—19	231—238
<hr/>	
<i>На порозі столітя</i> , М. Грушевського	77—87
<i>Спомини про Федьковича</i> , Р. Заклинського (кінець)	88—104
<i>З російської України</i> , Spectator-а	105—112
<i>З подорожі по Європі</i> , Андрія К-ського	113—120
<i>Наукові листки</i> . I—VI,	121—131
<i>Хроніка і бібліографія</i>	132—152

МАРУСЯ БОГУСЛАВКА.¹⁾

ДРУГА ПОЛОВИНА.²⁾

Друкуючи отсеї відривок другої частини „Марусі Богуславки“, ми на самім вступі мусимо поновити засторогу, зроблену нами при друкуваню першої частини, хоч вона, здається, повинна-б розуміти ся сама собою: друкуємо Кулішеву поему задля високої літературної стійности деяких її частей, уважаючи при тім цілість як історико-літературний документ, у якому ми не маємо права ані змінювати що будь, або бракувати. З сего випливає, що ми можемо зовсім не поділяти політичних, релігійних та соціальних поглядів авторових, бачити їх повну неконсеквентність, невиробленість і наївність, а про те вважаємо обовязком літературно-наукового орґана — не ховати від громади нічого, що такий діяч як Куліш уважав потрібним вилити словами і над чим працював довго і з очевидним замишуванем. Зрештою рівночасно з отсею другою частиною поеми ми друкуємо також давно обіцяну критичну статю про неї, яка торік не була надрукована тільки для того, що й так майже весь рік на сторінках „Літ.-Наук. Вістника“ тягла ся студія про Куліша написана д. О. Маковеем.

Текст отсеї другої частини „Марусі Богуславки“ ми друкуємо на основі двох рукописів. Перший із них достачив нам д. Маковей, що знайшов його в бібліотеці Академічного товариства „Союз“ у Чернівцях. Се товариство в р. 1885 видавало альманах на пам'ятку двадцятих роковин свого істнованя і запросило до участі в тім альманасі різних наших письменників, в тім числі й Куліша, який і прислав для альманаха „Три пісні з другої половини поеми „Маруся Богуславка (1621)“, переписані власною рукою, хоч і неповні, і свою „Думу про Курку з Курчатами“, надруковану пізніше у „Дзвоні“. „Три пісні“, се зошит in 4-to звичайного канцелярського, грубого паперу, з 31 карток і одної маленької, вліпленої в середині; записано по обох сторінках крім порожньої 2-ої; оче-

¹⁾ Олівцем написано: перечитано з 12 леденя 1894 і подекуди поправлено. Г. Б. ²⁾ Олівцем дописано: не скінчена. Г. Б.

видно зошит вирізаний із більшої цілоти і перша картка з титулом і 6 рядками віршів доліплена пізнійше. Поміщено тут пісню дев'яту з пропуском гл. I, пісні десяту і одинадцяті з Кулішевими поправками в тексті, поробленими червоним чорнилом, і з його-ж поясненнями до деяких місць тексту. На першій сторінці над титулом написано Кулішевою рукою олівцем ось що: „Перва половина „Марусі Богуславки“ ще не напечатана, та її-б не дозволила польська цензура печатати в Галичині, а наша зачеркнула тільки пять віршів турецького лаяння наших попів“. Виходило-б із сего, що Куліш іще перед 1885 роком подавав свою поему до цензури в Росії і мав дозвіл друкувати її з незначним пропуском. Дивно, чому він не надрукував її.

Другий рукопис, який ми кладемо в основу сего видання, се копія останньої редакції поеми, яка лишилася по Кулішеві смерті. Копію зробила дуже старанно вдова покійного, звісна письменниця Ганна Барвінок, якій за се, як також за доставчене нам цілого сего твору для друку в „Літ.-Наук. Вістнику“ складаємо тут сердечну подяку. Держачи ся при друкуванню скрізь сего останнього тексту (тільки змінюючи його правопис) ми в примітках подаємо відміни і поправки з описаного вище Кулішевого автографу, який означуємо буквою А, а новіший текст буквою Б, і додаємо також із того автографу Кулішеві примітки. — *І. Ф.*

Пісня дев'ята.

Дума перва.

I.

О Києве, оманна просторік сьвятине,
Безодне мідяків дурних мозольних!
В тобі останній глузд народу гине
По капищах безумно-богомольних.
По капищах твоїх многопрестольних
Теряють розум в купі в мідяками,
Ті що в своїх роботах потогонних
Бідують-бють ся по рілях з волами,
І хлібом ділять ся з попами-туманами.

О Києве! ти ідеала віри
Старої нам в ділах нових являєш:
Що по-ночи снували суевіри,
Ти по-видну утоком затикаєш
Основину, що древні ізувіри
Тобі мов дику мрію завіщали, —
Ту що попи й ченці понапрядали,
Мережиш зрадами безпутного козацтва
І безошадною лихого гайдамацтва.

Що по-п'яну тобі в шинках співалось,
 Ти по-тверезу книжним складом пишеш;
 І щоб лихе знов тліло та займалось,
 На попели руїним духом пишеш.
 Нам з Музою тепер одно зісталось:
 Твоїм сліпим письменством гордувати,
 Твою наслідню мрію зневажати,
 І зло, що ти хотів би вихваляти,
 Таким, яким воно бувало, змалювати.

Співай же, Музо, про ту лжу велику,
 Що вагонить над Сходом і Заходом,
 Збиває письменників із пантелику
 І туманом лягає між народом.
 Нехай з „святійшим“ тим, мовляв, Синодом
 Та з папою безгрішним верховодять,
 І свій кукіль всівають год за годом!
 Твої посіви всі колись посядуть:
 Письмацькі куколі пшениці не зашкодять.¹⁾

Дума друга.

Не чорна хмара суне-наступає
 На темно-сиву непрогляду хмару:
 Чабан добутоків папських прибуває
 У патриську Київську отару.
 Отари стережуть бровки куллаті,
 Гавкущі, злющі, хоч і не голодні:
 Ченці, жерці ротаті та пузаті,
 Умом сухі, мов ті степи безводні,
 Блукаючи огні болотньої безводні.

Сі пастирі кладуть за вівці душі,
 Та не свої чернечі, а козацькі:
 Бо починаючи від договору в Буші,
 Благословляють купи гайдамацькі,
 Підучують за православною віру
 Стояти кріпко, сиріч пліндрувати
 Ксьондзів-уніта і Ляха-невіру,
 А Жиду пільги й спуску не давати:
 Бо він од Господа і від людей проклятий.

Релігія любови тут обернулася
 В релігію ненависти гидкої,
 І в темнім богомільстві злість прошнулася
 Варязької старовини страшної,

¹⁾ Сего розділу в А нема.

Як ми Болгарію в крові топили,
 На кілле полонян своїх стромляли,
 А в наших черепів ковші робили
 І на костях кривавих пирували —
 Герої, що себе тиранством¹⁾ прославляли.

Чабан добутків панських Оборницький,
 Гладенький, чисто голений, блискучий,
 Ізвивистий отаман єзуїцький,
 Під язиком ховає яд гадючий,
 І крадеться ся до сонної отари
 У загородь, у Лавру чудотворну,
 Де наші предки сотні літ куняли
 Під гук ірмосів, кондаків, трезвону,
 Знайшовши в них собі від пекла оборону.

Тихенько крадеться ся отаман єзуїцький,
 Мов чобітком проміж яєць ступає;
 Дарма що з ним вельможний пан Брільницький
 Як півень в гору носа задирає,
 Як хижий раріг зиркає очима,
 Сапаянцями скрипить, в подкови креше,
 Пишаєть ся широкими плечима,
 Перснями бороду-лопату чеше,
 І про свій древній рід за кожним словом бреше.

І риба не мала сей пан Брільницький:
 За ним шляхетний почет виступає.
 Він каштелян і райця королівський,
 Послом ченцям себе тут об'являє.
 Ведуть посла в трапезу, і медами
 Ще з Туровських пивниць гостей шанують:
 Бо хоч Потія вигнали киями,
 А королеви все таки голдують,
 І хочуть знати, що від речника почують.

„Се мабуть Рутському, так як Потію,
 Дає король чуже добро й надбанне...
 Та є в нас чим його турнути в шию
 І низове купити отаманне,
 Сьвяті отці печерські та Успенне,
 Наш древній образ, темний, чудотворний,
 Не презрять нашого до них молення.
 Коли-б ізнов прийшов на нас день чорний...
 Втікати-меш од нас, вужако ти проворний!“

¹⁾ А: розбосм

Так пошептом ченці ксьондза вітають,
 Що справді мов той вуж між ними веть ся...
 До нього повні кубки вихиляють.
 Він мов сріблом дзвінить, сьмієть ся...
 „Се мій речник“, промовив пан Брольницький,
 „Бо я посольських справ не розумію.
 Я каштелян і райця королівський,
 Та ряти в обозі тільки вмію,
 А в справах потайних туманом туманію.

„Хоч мій отець на Пóлоцькім владичтві
 Давно мені нагрів був місце тепле,
 Та ні, нехай в церковному дідицтві
 Кунцевич в дзвони дзвонить, в било клепле;
 А я мечем¹⁾ волю собі дзвонити,
 Як славні пращурі мої дзвонили,
 Що замок наш, Брольник Великий,
 Від Батя над морем боронили,
 І флот його в гармат розбили й потопили“.

„Отсе-ж то й горе, що місця в вас гріють
 На всі владичтва тай архимандрицтва,
 І всобиці між Русю й Русю сіють
 По хижому наказу езуїцтва“.
 Так відказав послови Плетенецький,
 Колись юркий маршалок повітовий,
 Тепер сьвятий архимандрит печерський,
 До бою за своє добро готовий,
 Як се показує й покій його столовий.

Скрізь по стінах трапезної сьвітлиці,
 Під склепом старосьвіцької будівлі,
 Пищалі семипядні, гаківниці.
 Луки, сагайдаки, шаблі висіли.
 Бо й Тур архимандрит ходив війною
 З козацтвом грошовим в Литву шукати
 Печерського надбання, і сьвятою
 Підмогою Пречиста Божа Мати
 Дала йому добро своє в Ляхів одняти.

А Плетенецький Єлисей потужно
 Успенія сьвятого „хліб духовний“
 Хранив і боронив. Стояли дружно
 Ченці та козаки за чин церковний,
 За ту „благочестиву, древню“ віру,

¹⁾ А перечеркнено Кулішем: Я-ж шаблею

Котра нічого більш не вимагає,
Як пліндрувати всякого¹⁾ невіру
І кожного, хто лишні гроші має
Та в єзуїтами й Ляхами накладає.

Поглядує на нього Оборницький
З-за кубка срібного, мов лис хвостатий;
Не знає, що казати, пан Брільницький,
Посол, на розум дуже небагатий.
„Вельможний пане мій архимандрите, —
Озававсь речник, — не час про те гадати,
Як нам „хліби духовні“ поділити,
По правді „столиці“²⁾ пороздавати
І надбане в мирян³⁾ добро пошарувати.

„Не час і не пора: бо з-за Дунаю
Погрожує, мов божий суд, руїна⁴⁾
І нашому і Дніпровому краю...
Заллеться полумем вся Україна.⁵⁾
Почевнуть села й городи з церквами;
В монастирях медів не будуть пити,
І там, де ми бесідуємо з вами,
По пустках сови тільки будуть жити,
Проміж німих могил свої пісні квилити“.

„Сіль на язик тобі! печина в зуби!“ —
Гукне старий чернець, рудий і сивий,
Обтерши чорною полою губи.
„Що се нам Лях провадить нечестивий?“
І мов дрімучий бір заколихались
Чернечі голови під намітками,
У пеклі тканими. Ченці шептались
Один з одним, немов дуби з дубами,
Або розпатлані в нечи відьми з відьмами.⁶⁾

Ворожий дух між Русю і Ляхами,
Лукавий дар гнилої Візантії,
Владикував над нищими умами,
І в душах покріпляв інстинкти злії.
За кубками солодкими сиділи,
А к серцю кров недобра приливала,
І мов вовки із-за пеньків гледіли;
Гостей така-ж ненависть розбірала,
А шляхта молода аж шабельки стискала.

¹⁾ А: Як пліндрувати усякого ²⁾ А: „Столиці“ праведно ³⁾ А: І в мирі надбане добро ⁴⁾ А: Погрожує страшна як божий суд руїна; потім слова „страшна як“ перечеркнено і на верха написано „мов“. ⁵⁾ А: Не слізьми, полумем заллеться Україна; потім поправлено так, як у тексті. ⁶⁾ А: Або розкудані, страшні відьми з відьмами.

Один речник, як місяць понад хмари,
 У гору над темнотою здіймав ся.
 Дістав з кишені срібні окуляри,
 Надів, блиснув і мовчки осьміхав ся.
 Йому Брільницький подає цидулу,
 Інструкцію рекому королівську.
 Читає він, почавши з артикулу
 Про ту спасенно-мудру власть пошівську,
 Що вміє козака гнuzдати маціпуру:

„Від оних давніх літ, як прилучилась
 З Литвою Русь до польської Корони,
 Печерська Лавра славою покрилась...
 Течуть людей до неї міліони,
 Щоб там мощам подвижницьким¹⁾ молитись,
 Дарами штити²⁾ всечесне Успенне,
 Святими молитвами просьвітитись,
 Прийняти від гріхів душі спасенне,³⁾
 А тіла із тяжких недугів ізціленне.⁴⁾”

„Вважаючи на жизнь благочестиву
 Печерських іноків, ми простирали
 З престолу нашу руку милостиву
 І їм хліби духовні⁵⁾ надавали.
 Якож і в дальших часах обіцяєм
 У нашій ласці братию держати,
 І на Успенне старим звичаєм
 Церковні добра щедро подавати, --
 А чесна братія нас мусить послухати“.

Ченці ослабились і зуби скалять,
 Мов перед лубкою ведмідь кудлатий...
 Велику милость королівську хвалять,
 Готові їй усяк допомагати.
 Питають: щож чинити з козаками,
 Як прийдуть у печери сповідатись?
 Якими посилати їх шляхами,
 Щоб здобичі та слави набірались,
 І вповні мов бджола у монастирь вертались?

Киплять меди по кубках джереластих,
 Премудрі надписі ченці читають
 Ів-за борід, мов куц лози мітластих...
 Раз-по-раз кубків служки доливають.

¹⁾ А: Щоб у мощей подвижницьких ²⁾ А: Почтить дарами ³⁾ А: осво
 божденне ⁴⁾ А: І обрїсти в тяжких недугах ізціленне ⁵⁾ А перечеркнено:
 церковні

За короля і за його надання
 „Хлібів духовних“ інокам смиренним
 Іде гучне по-за столом вітання,
 І розлягаєть ся під скленом темним,
 Як гомін мертвих душ у тартарі підземнім.

Немов козацьке сонце серед ночі,
 Що сьвітить Низовцям у гайдамацтві,
 Блищали хижі єзуїцькі очі
 У темнім з роду в рід¹⁾ чернечім брацтві.
 „Панове! я скажу вам щиру правду,
 До грецьких ницаків²⁾ рече латинський:
 У таємничу королівську раду
 Зібрались біскупи і нунцій римський, —
 Бо пише патріярх до них єрусалимський,

„Що християнству вже кінець приходить.
 Уся земля понад трьома морями,
 Котрою царь турецьккй верховодить,
 Здвигнулись піби води під вітрами.
 Ввесь мусулманський сьвіт заколихав ся,
 Як океан колишеть ся ревучий:
 Народ невірний на войну підняв ся,
 Гогоче, мов та бездна бездну звучи,
 Рикає, наче лев ногами землю рвучи“.

„Во істину, — рекли ченці, — се діло
 Не людське, сатанинське, люте, дике!...
 І грецьке християнство допустило
 Таке насильство віри превелике?“³⁾
 „Се буде не над Греками творитись:
 Вони вже й так у Турка під ногами.
 Солома силі мусить покоритись...
 А розпічнеть ся ся біда над вами, —
 Над чудотворними печерськими моцями“.

„Не діжде плід Агари нависної, —
 Загомніли бороди-лопати, —
 Коснутись віри нашої сьвятої!
 Заступить нас чудовна Божа Мати.
 Вона й од хижого Менглі-Ґирея
 Серед моцей нетлінних притаїлась,
 І знов на вопль юроди⁴⁾ Досноєя,
 У шатї новокованій явилась,
 І Лавра знов її дивами⁵⁾ збагатилась“.

¹⁾ А: Темніли як тюрма ²⁾ А. первісно: брехунів ³⁾ А. первісно:
 В себе таке ругательство велике ⁴⁾ А. зразу було: А потім в келії смиренній —
 потім поправлено: На слезний вопль юроди ⁵⁾ А: І чудами її знов Лавра

„Так, так! — рече понуро Оборницький
 Серед ченців, мов у густому гаї,
 І запиває жаль свій сауїцький
 Не схизматицьку віру і звичаї. —
 Но, чуда іще, бачте,¹⁾ рід лукавий,
 Прелюбодійний рід, гласить Писанне;
 Тим нас Господь задля своєї слави
 Підводить часто і під іспитанне...
 Тут ось яке зайшло тепер між нас питанне:

„Чи мислите сидіти все за муром,
 Покіль Осман з потугами надійде,
 Розправить ся по свійськи із джавуром,
 І потопоном по Україні піjde?
 Чи нашим робом против Азията
 Приймавши меч і щит сьвятої віри,
 Ще за Дністром стрічати супостата,
 Хрестом йому загородити двері,
 І в-нівець обернуть усі його химери?

„Бо знайте, що на вас Осман прямує,
 Не в Польщу йде, а в вашу Україну;
 А як Подільський Камянець зруйнує,
 Тоді йому ніде не буде впишу.
 Тим скликать мусите ви все козацтво,
 Нехай воно здобичню путь покине,
 Нехай покине хиже гайдамацтво,
 А до Дністра всіма полками двине:
 Бо зникне так як дим, як іскра в полі згине“.

„Не наше діло козаків скликати:
 Рої козацькі широко літають.
 Як в таборі їх²⁾ та в коші збирати,
 Про се громадські тільки³⁾ мужі знають.
 Нас призвано на те, щоб молитвами
 Пречисту та Сьвятих угонобляти,
 Щоб не давать нечистому гріхами,
 Мов повіддю всі душі заливати,
 І в морі огнянім на віки потопляти“.

Так скинувшись по слову, чесна браття
 Понурилась у мед благочестиво.
 Цураючись латицького завзяття,
 На Сауїта иньші позирали скрива.
 „Гаразд говориш, ксьондає пане брате,

¹⁾ А: Та, бачте, чуда іще ²⁾ А: Як їх у куши... ³⁾ А: Про се одні громадські...

А в серці в тебе препогана думка!
 Чернецтво стиха мимрить волохате,
 І вихиляє все до каплі з кубка.
 „Ні, не знайти тобі між нами недоумка!“

„Ти — полумє, ми — дим : нас не підпалиш;
 Не підойти з тобою нам під пару.
 Ти на землі себе між людьми славиш,
 Ми линемо на небеса, за хмару“.
 Озветь ся знов голяк до бородатих :
 „Панове ! час настав страшний, великий :
 На нас ідуть потужно Азяти,
 Що доповняють кровю море й ріки,
 І хилять мов траву під себе всі язики“.

„Се не лякає нас. Не раз ми вже стояли,
 Як смоква та Іюнина в пустині.
 До кореня нас бурі сокрушали,
 Живими нас ховали в домовині;
 Но ризою Успенне своєю
 Манастирище наше прикривало.
 Хранило нас чудовно під землею,
 Мов Лазаря із гробу викликало,
 І паки туком стад і медом насищало“.

„Коли не страшно вам, мої панове,
 Як одинока смоквина в пустині,
 Як воїнство во істинну Христове,
 Стояти серед бурі на Україні :
 Дак спогадайте князя Константина,
 Що пам'ять по собі сьвяту zostавив.
 Що побивав Татар і Москвитина,
 Міцну границю від Москви поставив,
 І трицять три бої побідами прославив.

„Сей Константин, хоробрий князь Острозький,
 Із руськими охочими полками,
 Во істину був предок Занорозький,
 Хоч і не звав їх спроста козаками.
 Ще й сотні лїт нема, як ви вітали
 Його тріумфом за похід татарський,
 Як у Великій церкві воздвигали
 Йому преславний пам'ятник лицарський :
 З усіх вождів се був найбільший вожд козацький.

„Придивим ся-ж, панове, оком пильним,
 Як на війні він в Русю обертав ся,
 І що робило дух його всесильним,
 І через що він дивом сьвіту став ся.

Memoria всіх saeculorum princeps
Dignissimus¹⁾), ходив він у походи
Так, як з незазнаних времен привикли
Чинити в християнстві всі народи,
І як чинити-муть во всі грядущі роди.

„Брав із собою образи чудовні
І моці і чевців, старих, побожних,
І ризи й антиминси на престольні,
Як ліки против помислів тривожних.
І два коші, славянський і латинський.
Усяк по своєму Всевишнього благали:
„Те Deum“ хор гримів у полі римський,
„Тебе, ми Бога²⁾ хвалим“ ви співали,
А спільні вороги суміли й трепетали...“

„Оттим-то й ба! — озвав ся тут старенький
Чернець, стрітель „царственной“ Лаври.
Вже впоравсь коло кубка, був п'янений,
Не добачав гаразд і в окуляри.

„Те Deum“ ваше нас переспівало:
Було мабуть аж геть воно ротате,
Що всю Острожчину мов поковтало³⁾), —
Усі „хліби духовні“, всі палати,
А нам зоставило самі мужичі хати.

„Колись в Острога, в Дубного, в Заслава
До Лаври панські їздили ридвани,
І се була їй і користь і слава,
Що йшли возів за ними каравани.
Колись ченцям червінцями платили
За панахиди та сороковусти,
Що над мощами шляхтичам служили.
Тепер панів чорт ма; печери пусти;
Одна мужва сопе налопавшись⁴⁾ капусти.

„А козаки ховають ся в грошима,
Акафистів не вельми то бажають;
Їм не сверблять гріхи їх за вушима,
Своє й чуже байдужно пропивають.
Про церкву рідко хто з них спогалає
Після музик, танців та погулянки⁵⁾);
Да й сей⁶⁾ до нас на прощу прибуває,
Одніши гріш останній до шинкарки.
Не в роскоші козак і шляхту обдирає,
А що заталанить, музик собі наймає⁷⁾).

¹⁾ Слова Кромера. Princeps omnium saeculorum memoria dignissimus (князь найдостоїншийшій намяти всіх віків). П. К. ²⁾ А: Тебе, о Боже...
³⁾ А. перв. позабірало ⁴⁾ А: наперши ся ⁵⁾ А: Після козацької гучної погулянки ⁶⁾ А: Дай ї той ⁷⁾ Сего рядка нема в копії Г. Б.

„Се все „Те Деум“ ваше нарбило,
 Пекельне слово мов огонь жеруще...
 Із Руси щедрої воно нам породило
 Перевертнів занеклих кодро злюще.
 Воно й під князя Василя наклало
 Чужих яєць, мов під дурну сідуху,
 В його синів і дочок надихало
 Латинського ненавидного духу,
 Труїло бідну Русь, як необачну муху.

„З Заслава й Острога зробило двері,
 Щоб ними провести до нас латинство,
 Гидкі, безбожні, ідольські химери,
 І підгорнути Русь під вуїцтво.
 Один ще тільки хліб zostавсь духовний;
 Ви хочете й його в ченців одняти,
 Щоб в унії диявольській церковній¹⁾
 Одступникам²⁾ „стольці пораздавати,
 І серед Лаври в нас „Те Деум“ заспівати!“

Погладив голі щоки Оборницький.
 Се був умовлений знак. Догадав ся
 Гербований попихач вуїцький
 І кубком стукнувши, за шаблю взяв ся.
 Рече: „Вельможний пане Плетенецький!
 Се королеви ганьба і всій шляхті,
 Що так перед послом язик чернецький
 Розляпавсь у твоїй чесній палаті,
 Мов перед хлопцями у простій хлопській хаті“.

І вдаривши себе в панцерні груди:
 „Клянусь моїми предками, мій пане,
 Котрим ніхто не завдавав огуди,
 Се привітання в вас гостей погане!
 Коли-б його не ряса закривала.
 Сього ченця старого і пяного,
 Його-б шляхецька шабля так скарала,
 Що і до суду-б не забув страшного...³⁾
 Чи в вас в монастирі таких буянів много?“

„Чудні у тебе, пане брате, річі, --
 Озававсь до нього спроста Плетенецький, --
 Спитай, чи много козаків у Січі!
 Козацький звичай там, а тут чернецький.
 Коли-б ми не були такі буяни,

¹⁾ А: Щоб у лукавій унії церковній ²⁾ А: Перевертніям ³⁾ А: Що пам'ятав би й до суда страшного

Давно-б у Лаврі в дзвони в нас дзвонили
Короткохвості римські обізяни:
А голяки такі як ти служили,
І православний мир Антихристом дурили“.

„Бунт! зрада! гвалт! — гука тут Оборницький,
Покинувши ходу тиху кошечу
І всі свої звичаї бауїцькі:
Чернець розбудоражив кров чернечу.
„Антихристом!... О роде сувірний!
Невіжества Содоме окаяний!
Клевет паскудних мотлоху невірний!
Сліпого безувірства слуго паний!
Да снідуть на тебе всі бурі й гуррикани!“

Дума третя.

І справді навкруги мов буря зашуміла,
Мов вихор-гуррикан в монастирі підняв ся...
Якийсь непевний гук¹⁾ многоголосий зчав ся...
Злякалась братия, і мов потверезіла.
Та се був гуррикан веселости сьвятої:
Вітали новину велику, благодатну,
Що в Запорозької фортеці низової
Принесено ченцям мов жертву ароматну:
Сьвяте Успение знов чудо сотворило,
Козацьку старшину в неволі слобонило.

Іде пять козаків, чуприндирів усатих,
Блищать оддалеки в турецьких златоглавах,
В кармазинах рясних, при перначах-булавах,
У хутряних шликах, препишних, пребагатих.
Покидали шлики на землю і булави,
До ніг ігумену смиренно припадають,
І для великої монастиреви слави
Чубами сивими долівку замітають.
Стоять навколішках, ченцям цілують руки
І оповідають свої пригоди й муки.

„Пяних нас мов пiana хуртовина носила,
Та й занесла була в те пекло бесурменське,
У те владичество безбожницьке, турецьке,
Котрим орудує сама пекельна сила.
Сиділи, братие сьвята, ми на прикові,
У смороді, в багні, в тісноті многолюдно,

¹⁾ А: крик

І довелось таке там знати козакові,
 Що в божому дому і вимовити трудно.
 Що дня по одному нас на гаки водили,
 На Байдині гаки, і страшно там губили.

„І гинучи ми так щоденно сповідались
 В своїх переступах чесному отаманню,
 І нужді, голоду, тяжкому безталанню
 Спасенного кінця від Бога сподівались.
 Нас пятеро було полковників старинних,
 Таких що про дива великі пам'ятали,
 Які бувало нам ченці на богомільлі
 З книжок своїх сьвятих читали й толкували.
 І що молодші там про себе ні казали,
 Ми знай Успеніє на поміч призивали.

„І се... о Господи! чудовна в тебе сила!...
 Отверзлись двері в нас дубові у хурдизі..
 Явилась Пресьвята у сьвітозарній ризі,
 І сявом своїм нам очи посліпила.
 Попадали ми ниць, і чули чудотворний
 Небесний глас її, мов ангельське співанне;
 І смород і багно і мрак вертепний чорний —
 Почезло все мов сон; і чесне отаманне
 З приковів і кайдан мов з сьміття отрусилось,
 І наче на стецу, на морі опинилось.

„Не скажем до ладу, як чудо совершилось:
 Бо ми всі пятеро без памяти лежали,
 Козацьких голосів і лиць не впізнавали:
 Усе запоминном і нетямом окрилось.
 Аж чуєм, вітерець над нами подихає...
 Поглянемо — кругом на морі філя грає...
 Над морем сонце, мов броварна піч палає,
 І хмари золотить, немов пожар лунає;
 А той страшний Стамбул над синьою водою
 Увесь почервонів, немов облив ся кровю.

„Перехрестились ми, і зараз обіцяли
 Два тижні на сьвяте Успеніє роботати.
 Про се ми під свої здобичні пишні шати
 Полатані свитки тепер понадівали“.
 І тут же почали „оброчники“ скидати
 Кармазини рясні, саєти, златоглави,
 І все мов прах земний ногами попірати,
 Ченцям на шану й честь, Успенію для слави.
 І обернувшись так із дуків у голоту,
 Просили одвести їх зараз на роботу.

Тим часом як ченці із служками своїми
 Кругом полковників мов гай густий стояли,
 Їх гості з-за стола тихенько повставали
 І зникли як мара з трапези по-за ними.
 Побачив Єзуїт, що тут і без науки
 Незгірша у ченців давно ведець ся муштра,
 Що добре кудлаї забрали Русь у руки,
 І сам собі шептав: „Ні, пане, frustra!¹⁾
 Тут схизма глибоко в козацтво вкоренилась...
 Його розбоями в велику славу вбилась.

„Ні, ні! тут, Риме, ти з роботою спізнав ся...
 Даремно тратити розумні з ними речі.
 Хоч би й порозбивав макітри сї чернечі,
 Нічого путнього від них би не добив ся.
 Тут ангел тьми вратá міцні спорудив аду:
 Сих врат наміснику Христа не одоліти.
 На радість Сатані, а папі на досаду,
 Впотужнились на вік дияволові діти.
 Єдиний пастирь душ, єдине стадо вірних
 Противні розуму ченців сих безувірних.

„Ні, Риме, ні! шкода про се вже й говорити...
 Коли-б ти хоч на рік воскреснув, Торквемадо,
 Грозо єретиків, спасенних душ одрадо,
 Та по-під Лаврою почав костри палити,
 То-б може тим огнем сї душі просьвітились,
 Ся тьма кромішня, се геєнство православне, —
 Наміснику Христа смиренно поклонились,
 Покинули своє вервяканне безславне
 Про чудеса мощей печерських, про Успенне
 І вибрали-б собі Лойолу на хваленне“.

Пісня десята.

Дума перва.

Далеко від трапезної палати,
 В яру, проміж мохнатими дубами,
 Де голосу людського не чувати,
 Де тихими сьвятими молитвами,
 Мов чистими незримиими крилами!
 Душа в чертоги горні возлітає, —
 Схилившись під важеними літами
 Анахорет мовчущий пробуває
 І грішну плоть свою постами умерщвляє.

¹⁾ А: шептав зігхаючи: „Ні, frustra“.

Літа вже перейшли за трудну пору,
 Котру псалмиет назначив нашим силам.
 „Труд і болізінь“ взяли над ними гору...
 Ровесники давно вже по могилах,
 І вже розмотано по мотовилах
 Ту пряжу, що вони понацрядали;
 Шумує кров їх по нових барилах;
 Нові там зверхники запанували,
 Де між дрібнотою вони колісь буяли.

Сто двадцять літ живе чернець мовчущий,
 І звать його Мовчальником спасенним;
 Та він в своїй молитві невгавущий:
 На поученне прибіжанам¹⁾ темним
 Знай мимрить голосом глухим, підземним:
 „О Господи, о Господи помилуй!“
 І покріпляє річ зітханнем ревним.
 Давно старий зійшов би вже в могилу,
 Та сі слова дають йому живущу силу.

Мов чарівник могутий чорну хмару
 На одмаш рукавами розмаває²⁾,
 Так сей чернець сьвятий од Бога кару
 Заслужену ченцями відхиляє.
 Тим всяк його боїть ся й поважає,
 І навіть сам вельможний Плетенецький
 Перед Мовчальником главу схиляє,
 І вислуховує обачєм чернецьким,
 Як пянством той його та сном корить мервецьким.

З великого коліна він походив,
 Що панувало по Десні й Супою,
 І рід його панами верховодив,
 Стягав їх під свій славний стяг до бою;
 А він давно смиривсь перед судьбою,
 Презрів багатство й суєту мирськую,
 Душею в Бозі возжадав покою,
 І проміняв пиху і власть земную
 На жизнь мовчальника і тишину сьвятую.

Судьба-ж була така, що він в поході³⁾
 Танця татарського перелякав ся
 І стидячись ганьби собі в народі,
 Під рясою в монастирі сховав ся.
 Тут за чернецтво дуже цупко взяв ся,
 Дарма що був молодиком безвусим.
 Ніхто з його молитви не сьміяв ся:

¹⁾ А: богомольцям ²⁾ А: розвіває. ³⁾ А: що у поході

Бо серед братії в своїм навусем русим,
В стоянні був рівен монахам довговусим.

Вистоював Аѳонські літургії,
Єрусалимські всеночні без краю,
І вповняв усі пости сьвятії
По древньому чернечому звичаю;
Найбільше-ж тим дослужував ся раю,
Що знай шептав: „О Господи помилуй!“
Сим одганяв мечтання всі лихії,
Сим побіждав дияволову силу,
І чудотворною зробив свою могилу.

В могилі бо сто літ уже спасав ся,
У ямі, що сам викопав руками,
Без заступа в сій праці подвизав ся:
Копав самими тільки пазурами,
І сили додавав собі словами:
„О Господи, помилуй!“ і дорив ся
До тих печер, що йдуть по-під морями
В Єрусалим, і чуда сподобив ся:
Бо по ночі в його могили сьвіт сьвітив ся.

Князь Лико він колись у мирі звав ся:
Доводивсь правнуком Семену Лику,
Що у Великій¹⁾ церкві спати вклав ся,
Мечем собі здобувши честь велику.
Сього легкодуха і нодоріку
Господь превисше праділа поставив,
Сподобивши його такого віку,
Яким немногих праведних прославив,
І від усіх гріхів за живота ізбавив.

Сьвятій подвижник сей не появляв ся
На божий сьвіт уже давно з могили.
Шептали иноки, що вже скончав ся,
Та приступить к його мощам не сьміли,
А тільки молячись кругом ходили
І обоняли запах благовонний,
Бо янголі²⁾ невидимо кадили
Там, де почив отшельник богомольний
За грішну братію молитвенник безмовний.³⁾

¹⁾ А. первісно: Печерській. ²⁾ А: ангели. ³⁾ А. оловцем дописано:
Із „Тератургеми“ Калынофойського. Він списав епітафію Семена Лика.

Дума друга.

Де труп зоглів про всіх людей розумних
 І млява жизнь в палку переродилась,
 Там про ченців, о Господі безумних,
 Вона небесним сьвітом засьвітилась.
 Перед природою незнаною смирилась
 Душа чернеча, в богомільстві сонна,
 І в темряві бездонній утопилась¹⁾,
 Як думка князя тьми, в омані чорна,
 У вірі безвірна, в законі беззаконна.

Сю душу мертвенну гальванізує
 Великий гук і стук в сьвяті ворота.
 Про себе так завзято не ясує
 Козацька чернь і цехова голота.
 Се мабуть завітав сам воевода,
 Або-ж гетьман козацький Сагайдачний,
 Котрого знає і сільська простота
 І міський мотлох дикий, необачний,
 Що дивить ся на сьвіт, як на гаман ясачний.

Він, він! його за ворітьми се голос²⁾,
 Гетьманське знане й инокам гуканнє.
 Хоч побілів на козакови волос,
 Та знявсь він високо над отаманнє.
 Орлине³⁾ чути здалеку клетканнє...
 Кричить-клектить, орлят на бенкет звучи,
 На людожерне в полі пируваннє,
 І кидаєть ся на долину в кручі,
 Мов той Зевесів грім із дощової тучі.

Чернече серце затремтіло в грудях,
 Як вовче на призив орлиний в полі:
 Красна й біда ченцеви й смерть⁴⁾ на людях,
 Він рад пригоді так як⁵⁾ хлібу-солі.
 Чи козаки опинять ся в неволі,
 Чи полягають під мечами трупом,
 Чи збагатять ся здобиччю на морі,
 Чи повкривають ся злиденним струпом, —
 Чернець поживить ся своїм з усіх їх луном.

Сьвяті ворота відчиняють на-стіж...
 Готові ниць перед великим паном
 І воїном каптуроносці впасти⁶⁾, —
 Тих козаків руїників гетьманом,

¹⁾ А. первісно: погрузилась. ²⁾ А: його се під ворітьми голос. ³⁾ А: Орлове. ⁴⁾ А: Красна йому й біда і смерть. ⁵⁾ А: Він рад їм як сьвятому. ⁶⁾ А: каптурники упасти.

Що насміявшись над страшним султаном,
 На царство православницьке московське
 З Ляхами налетіли гурриканом,
 Прославили різнею панство польське
 І шарпаниною козацтво¹⁾ запорозьке.

„Увесь у золоті повинен бути
 І моря і землі страх²⁾, Сагайдачний...
 Не вгаймо, братиє, ніже мінати!
 Сей час во істину про нас ясачний!
 Син Конаша, козако-необачний,
 Все те на церкву божу покладає,
 Чого у нього значний і незначний
 На сухих бенкетах не потребляє...
 Достатку він свого ніколи й сам не знає.

„Козацтво просте й значне сего ради
 Його як батька серцем возлюбили,
 І зільно руйнували веси й гради,
 Ідіже на вразі під ним ходили“.
 Так пузани між себе говорили,
 Обтерши піну медову на вусах.
 Держались на ногах з усеї сили,
 І веселились у чернечих душах,
 Що Конашевича до себе залучили.

Врата отверзлись... О предивне диво!
 Не зрятъ вони того перед собою,
 Хто грав конем так бучно-горделиво,
 З гетьманською златою булавою.
 Над біловласою його брадою
 Пернатий пишний шлик не красував ся;
 А за собою він не мав конвою
 Гетьманського, що почтом панським звав ся
 І кіньми гордими й рондами величав ся.

Перед ними босий старець...	Де гетьманська ділась постать,
Костур сучковатий;	Де орлине око,
Ветхе різзе обтріпалось,	Що в Синопу аж до М'оскви ³⁾
І на латах лати.	Зиркало широко,
За плечима у прояви	В християн собі і в Турків,
Латана торбина;	Здобичі шукало,
Під торбину дугою	Про козацький хліб насущний
Гнетъ ся в діда спина.	Всюди пантрувало.

¹⁾ А. первісно: лицарство. ²⁾ А: Землі і моря пострах. ³⁾ А: Що від М'оскви до Стамбулу. В оригіналі Б. написано олівцем: І досі в нас почуєм: Поїхав до М'оскви.

Тільки зикоставсь потужний,
Що скликав дружини,
Мов давінкий щит харалужний,
До боїв-руїни.

Із-під рямя зиком-криком
Босий дід гукає,
І чернече мляве серце
Покликом¹⁾ лякає:

„Відчиняйте та впускайте
Грішника страшного,
Що до пекла вже негайно
Пійде огняного!²⁾“

„Відчиняйте: бо ворота
Костуром підважу,
Потрошу затулу вашу,
Мов ту браму вражу!

„Упустіте, відомкніте
Церкву ту велику,
Що спасати-ме нас грішних³⁾
До віку і віку!

„Відомкніте та впустіте,
Щоб я не набрав ся
Знов гріха та ще у глибше
Пекло не попав ся.⁴⁾“

„Нехай грішник на чудовне
Позирне Успенне,
На прибіжище гріховне,⁵⁾
Від чортяк⁶⁾ спасенне.

„Тай⁷⁾ оддасть Успенню клятій
Здобич тяжко⁸⁾ грішну:
З образів московських шати,
Срібну утварь пишну,

„І червінці, що складали
Люде православні
По церквах, як набігали
Ми криваво⁹⁾ славні, —

„Набігали, тай не знали,
Що в гріхи впадали:
Бо Русь Русю руйнували,
Москву в пень рубали!“

І до церкви санувитий
Дідуган простує,
І чернечий дух неситий
Здобич добру чує.

Брязкотять ключі церковні,
Дід у двері преть ся,
І чернече хижє серце
З радощів сьмієть ся.

„Чудотворне ти Успенне! —
Промовляє сивий, —
Сотвори нам во спасенне
Благодатне¹⁰⁾ диво:

„Щоб я в купі не судив ся
З клятими Ляхами,
Що в Московщині глумив ся
З ними над церквами.¹¹⁾“

„Щоб мене несите серце
Очи завідючі
І на луп у чужоземця
Руки загрибуці¹¹⁾“

„Не втопили у глибокім
Пеклі як Іюду!
О! рятуй! тобі оброки
Вічно винен буду!“¹²⁾

„Не сумнись!“ озветь ся голос
З-за іконостаса...

І в гетьмана вяне волос,
Мов у свинопаса.

І лежить він, і Успенне
Диво показало:

Під його тихе моленне
Приносу не стало.

¹⁾ А: Голосом. ²⁾ А: Що до пекла піjde хутко, до поломяного. ³⁾ А: спасати-ме козацтво. ⁴⁾ Сеї строфи в А. нема. ⁵⁾ А: козацьке. ⁶⁾ А: У гріхах. ⁷⁾ А: І. ⁸⁾ А: Здобич свою. ⁹⁾ А: Козарюги. ¹⁰⁾ А. первісно: Між дивами. ¹¹⁾ А. не має сеї строфи. ¹²⁾ Замість сих трьох стрф А. має ось яку одну:

„Щоб душа моя проклята
Доступилає раю,
Пред тобою торбу злата
В принос повергаю“.

Так богининому дому
 Був угоден принос¹⁾,
 І Успенію сьвятому
 Рече славу крилос.

Дума третя.

Ревуть баци кондак, неначе в бочки,
 І трусить ся в старого гайдабури
 На голім тілі риззе без сорочки,
 Як дикі струни на п'яній бандурі.
 П'яний він без горілки, по натурі,
 Палкий, завзятий, люто-вихрюватий²⁾,
 Мов під сьома печатями демон бурі,
 Ненависти дракон огнекрилатий,
 Жадібний день-у-день палити й руйнувати.

Сам бог пекельний, він боїть ся³⁾ Бога,
 Лютійшого й потужного над нього.
 В душі й надія в нього і тривога...
 Жадає раю тихого, сьвятого,
 Боїть ся пекла, печища⁴⁾ страшного,
 Де жи́зні черв ніколи не вмирає,
 Де огонь сірчаний вічно не вгасає,
 Де Всеблагий во віки не прощає,
 І сатана людей о Господі терзає.

„Так, не сумпись! — рече архимандрита
 Чудовного Успення⁵⁾ Плетенецький. —
 Тепер нам воля Вишнього⁶⁾ відкрита:
 За то, що ти пустошив край турецький,
 Що пліндрував народ невірний шведський,
 До тебе глас Успення промовляє:
 Не сидеш в пекло, де тіла мертвецькі
 І грішні душі сатана терзає,
 Як суд Всевишнього благий опреділяє.

„Теци ще й ко молчальнику сьвятому,
 Одкрій йому гріхи твої смиренно,
 І приобщи ся сьвіту неземному
 В обителі його благословенной.
 Во благоді своїй неізнеченной,
 Успеніє тебе землі дарами,
 Сріблом і златом угобзить презільно,
 І паки возликуєш купно з нами,
 Всечудотворнього⁷⁾ Успення рабами“.

¹⁾ А: У прийому всеблагому став козацький принос. ²⁾ А: Палкий, завзятий, дико-вихрюватий. ³⁾ А: злякав ся. ⁴⁾ А: ямища. ⁵⁾ А: Чудотворящей Лаври. ⁶⁾ А: Божія. ⁷⁾ А: Діва творящого.

І грішник¹⁾ босоногий притекає
 До сховища мовчальника сьвятого,
 І ниць повергнувшись над ним віщає,
 Благаючи тепер уже²⁾ німого:
 „Угодниче Творця землі благого,
 Ти, що своє замучив мовчки тіло
 Для вічного блаженства неземного!
 Тепер воно як сонце просьвітліло,
 І вірним чудеса премногі сотворило.

„До тебе притекаю з упованням:
 Рятуй мене від прокляття страшного,
 Що я своїм безумним³⁾ воюванням
 Од патріярхи заслужив сьвятого.
 Набравшись в Січі духу огняного,
 Москову рубав я в пень, мов Лях невірний:
 Не раз попа в огонь метав живого,
 Паливши церкву, наче безувірний
 Татарин, Турчина поганця раб покірний.

„Накинь на мене яку хоч покуту:
 Бо патріярха, з Москви повернувши,
 Рече до мене в привітну мінуту,
 На мене якомсь дивно позирнувши:⁴⁾
 „Петро гетьмане! Християнські душі
 „На тебе вокиють за кров безвинну,
 „Що проливав еси, на все забувши:
 „На православну землю Україну
 „І на московську Русь, по праотцях родину.

„Се на тобі, рече, печать я виджу
 „Того владики, що смиренным духом
 „Однаково страшує і ненавиджу...
 „Ісполнь, рече, земля про тебе слухом,
 „Та внемлю славі сій смущеним ухом
 „Зане...“ Тут слово праведне порвалось.
 Мене мов по́-голові хто обухом
 Заїхав. Все кругом заколихалось.
 І сам не тямлю, що тоді зо мною сталось...

„Рятуй!“ І глас із глибині печери,
 Небесний глас, таїнственно понурій
 Воззвав, і мов би прочинились двері
 У тихий рай для серця гайдабури:

¹⁾ А: странник. ²⁾ А: затворника, потім се слово перечеркнено і написано далі: усопного. ³⁾ А: завзятим. ⁴⁾ Сих двох рядків у Б. нема, певно через помилку пропущені при переписуваню. Беремо їх із А.

„О гетьмане наш преславний,
Воїне великий!
Да восхвалить православний
Мир тебе во віки!

„Ти гріхи в себе московські
Здіймеш, мов рукою,
Як потуги запорозькі
Поведеш до бою

„З Агарянами лихими.
З демоном Османом,
Що задумав над сьвятими
Землями будь¹⁾ паном,

„І на Дністер наступає
Лютим Фараоном,
Православний мир лякає
Демонським законом.

„Проливав єси річками
В Москві кров безвинну,

Розливай тепер морями
Пісоку невірну.

„Як Дністро зачервонів
Рівен з берегами,
З раю на тебе повіє
Дух сьвятий крилами.

„Як на морі піна кровю
Зашумить-заграє,
Узриш, як тебе рукою
Божий Син вітає.

„Як заплачуть над Босфором
Старці, жони й діти,
Бог Отець з небесним хором²⁾
Славу буде піти.

„І вся Тройця цілих три дні
Буде ликувати,
Як зіллеш в Стамбулі сльїми
І хати й палати“.

Тут, мов по манию волхва, заграли
Під ворітьми сьвятими жоломійки,
Козацькі коні голосно заржали,
Заголосили сурмові сопілки.
Перед гетьманом козаки з'явились,
Гетьманські шати у руках сьвітились.

На старцєви блатати вже сияють;
Турецька шаль аж тричі стан обходить:
Штани широкі жаром червоніють,
Немов козак в крові по пояс бродить.
Підкова срібна об підкову бєть ся,
По шапці піре стрівусове вєть ся.

На плечах лук з сагайдаком; при боці
Дамаський меч молодиком сияє,
Червона стьонжка в габовій сорочці
З-під бороди, з-під снігу визирає.
Драконом кінь під ним гривастий вєть ся,
Крилатим дідуган тепер здаєть ся.

Шугнув з вертепу хитрошів чернечих,
За ним шугнули козаки орлани,
Мов демони з диявольської печи,
З печери мороку, олжі, омани.
Баби й діди з дїтворою, ховайтесьь,
Під кінські копита не попадайтесь!

(Конець буде).

¹⁾ А: Людьми бути. ²⁾ А: Сам Христос на небі з хором.

З військового шпиталю.

Оповіданє

Михайла Яцкова.

Осінний ранок заглядав до просторої шпитальної комнати і будив рух. Вертери замітали, поправляли ліжка, здоровші мароди мили ся стоячи і подавали воду в цинкових черпаках слабшим та підставляли цебрики. Старий, схорілий інвалід чесав ся сидячи і шепотів молитви, а в куті на чотирох ліжках лежали ті, що були між житєм і смертю. Звідти долітали тяжкі віддихи, глухі стогнання і зітханя. Один з прижмуреними очима хропів, один лежав на боці і сував рукою по-під ніс, а два лежали горілиць і подавали в горячці на мерців. Тих, що повставали і помагали вертерам, було п'ятьох: два улани, два інфантеристи, та одін з кавалерії — всі епілептики. Держали їх тут через 48 днів, а на табличках над їх ліжками було виписано: *Zur Constatierung*.

Інфантерист Дронюк, чорний крепкий парубок сів на край ліжка і заложив руки; кавалерист Іресюк білявий, утлий хлопець підійшов до него.

— Ов, Дронюк, ти чого так посоловів?

Дронюк рушив лише плечима і глядів далі перед себе. По його очах і лицю видно було, як жерла його страшна мелянхолія.

Інші звернули на него також увагу.

— Ов, а йому що стало ся? Та сночи прибагав так, що мене ще тепер під грудьми коле від того сьміху, а нині устав такий, як би йому хто жили підтяв!

Як повиділи, що він уперто мовчить, то перестали займати його.

Інфантерист¹⁾ Сидорко, добродушний хлопчиско, вештав ся по цимрі і помагав усім.

— Але-ж то мене голова болить, — скаржив ся він.

— Ой, ти все лиш з тою головою, — закинув вертер²⁾.

— Але нині то так мене скипає, що аж в очех тьмить ся.

Улан плентав ся тяжким, лїнним кроком і їв хлїб.

— Ти, улан! — кликнув вертер, — ти мив ся?

— Мив ся.

— Хто видїв?

— Або я знаю, хто видїв?

— Ні, ні, він не мив ся, я не видїв.

— Тай я не видїв.

— Тай я ні.

Улан усьміхав ся розлізло і руметаєв далі. Вертер улютив ся.

— Ади, який мудрий! Лише продупив очи, тай зараз до хлїба! То ще раз лїнь! А ти не міг би помочи дещо, га-а?! То ще десь з тебе оферма³⁾ була в касарни; нїякого стиду не маєш! Та, ади на того Сидорка, та то дїтвак супротив тебе, а все робить, о, диви, твоє ліжка застелив! Іди, хло, бо як скажу пану реїменцгерцови⁴⁾, то будеш видїв! Най, Сидорку, не стели йому більше, най собі сам стелить! Чекай, запряжу я його нині до коритаря! Будеш підлогу так шурувати, що здохнеш!

Улан докінчив хлїб і нїби брав ся до роботи. Через те лїниство нїхто не любив його.

От він нїби щось поправляє коло ліжка свого камрата і пасе оком вертера і усьміхаєть ся. Нараз гейби його щось цукнуло, він випрямив ся і вдер собою до підлоги.

— Йой, вертер, біжи, біжи, біжи!! — кликав марод⁵⁾ з повязаною ногою.

Вертер вибіг з мародцимри⁶⁾, а хорий на ногу взяв свою палицю.

— Ти, хло, чого аж тут коло мене приліз розщібати собою? А підеш звідси!

¹⁾ піхотинець. ²⁾ доглядач. ³⁾ нездара. ⁴⁾ полковий лікарь.
⁵⁾ хорий. ⁶⁾ кімната для хорих.

Намахував палицею, буцім хотів відганяти його.

Деякі сьміяли ся.

Вбіг вертер з лікарем.

Підняли улана на ліжку, лікар став живо підтягати йому повіку, потім взяв одною рукою під коліно, а другою вдарив зверха, потім шнигнув іглою по-за ніхоть, а улан метав ся як риба і тяжко було розслідити його. Вкінци утих.

— Вже його пустило, — сказав лікар і вийшов.

На коридорі загомонів дзвінок.

Вертери взяли „бас“ — широку деревляну скриню з шальками і пішли по зуцу.

Настала тишина і мовчанка.

Ґресюк розв'язував клунок, взяв чисту сорочку і хотів убирати.

В тім Дронюк скочив як опарений і з глухим, не-людським криком гепнув на лице і в тій же хвили випростував ся на рівні ноги і упав горілиць.

Настрашений Ґресюк прибіг піднимати його і — упав на него. Розщибали ся оба на собі. Обом виступила піна. Дронюк скреготав зубами, товк головою до підлоги, бив руками і ногами, затискав п'ястуки, аж кров виступала з-поза ніхтів і лебедів, немов крізь сон, якісь неясні слова, щось як: мамо, мамо, а Ґресюк товк ся і тряс ся поперек него.

Мароди дивили ся мовчки на ту страшну сцену.

— Боже, Боже, яке те жите людське. Де стілько сили набереть ся в християнині на такі муки?

— От, ковирію вже пів року на оту руку, але волію вже се, ніж хоч раз отак. Господи, даруй та борони від такого.

— Де ті вертери потекли ся, що так довго їх нема?

Ґресюк скотив ся з Дронюка і утих, а Дронюк ще кидав ся. Цілий червоний як грань, піт лав ся цюрком з него.

Врешті і він утих.

Лежали оба побіч себе покровавлені, як убиті братя на війні. Лежали тихо, непорушно побіч себе. З далєких сторін звела їх епілєпсія на спільну дошку. Звела їх цинічна недовірливість асентерункової комісії, щоб побавити ся їх м'юкою, бо їх діди і тати ще мало були на позорищи.

Вставали оба смертельно утомлені, стогнали і утирали ся. Нараз глипнув один на одного і витріщив очи.

Гіркий сьміх скривив мертвецькі лица всіх хорих.

— Рано і вечір клену і молю ся — Боже, забери вже мене з сего сьвіта! Бодай я не дочекав отак мучити ся! — лебедів сухим голосом Іресюк.

Мовчки, мов підвіяні, поволокли ся оба на свої ліжка і заснули по кількох хвилях.

Вертери принесли зупу і паювали межи хорих.

По сніданю почистили шальки і знов стало тихо.

Знов загомонів дзвінок.

Вертери вибігли.

По часі дав ся чути стук, очи хорих звернули ся до дверей, двері відчинили ся на розтвір і до цимри внесли вертери „цувакса“¹⁾ покровавленого і позавиваного так, що видко було лише зажмурені очи.

— Хто то? — спитали всі нараз.

— Інфантерист з підрізаним горлом, — сказали вертери і саджали його на порожне ліжко.

— А він чого різав ся?

— Та йди і спитай його!

— А жиє ще?

— Та жиє.

— Ов, якийсь маркірант²⁾ мусить бути! А він же не міг лїпше потиснути, аби був цілком зарівав ся?

— От, дай покій, хто знає, яке його було.

— Та аби не знати яке, то я би не різав ся. А ївер³⁾ від чого? Кульку в люфу, а з люфи в голову, тай уже.

Вертери знов вийшли.

За кілька хвиль внесли другого.

— А сему що хибує?

— Скочив з третого поверха і поломив собі крижі і ноги. Але він не цувакс; ми перенесли його з гори, бо там нема місця. Він вже тут далі рік.

Сего ніхто не критикував, лише один зітхнув. Здасть ся, набилювала ся якась цинїчна увага, але згадав за гріх тай умовк.

¹⁾ новоприбулого. ²⁾ ошуканець, кешкарь. ³⁾ карабін.

— Мо, ня, вертери! А ви ще йдете? Та буде вже тут тої біди!

— Ще одного маємо принести, — сказали вертери і вийшли.

За хвилю внесли третього.

Мароди зареготали ся.

— А сему чи не пархи на голові, що так 'го файно позавивали, як дівку до шлюбу?

— Сшивали йому голову, бо напали на него два п'яні улани і порубали.

— Певно через дівку?

— А дідько його знає!

— А він що за один?

— Канонір. Він одного як фалатнув своїм пранником, тай голова на двоє, а від другого дістав своє. Але моцна біда! Рахуйте собі: зайшов з порубаною головою від цитаделі через ціле місто, аж на свою касарню.

— Це, о, з сим не зачіпай ся!

Канонір підняв ся на лікти, очи і ніс виглядали по-нуро, як зпід білого, грубого шелома.

— Не бій ся, фасольнику, — простогнав він півголосом. — Як би мені так як тобі, то герцював би тепер з канонами, а не гнів би отут і жер зупу за дурно!...

О десятій годині прийшла візита.

Два молоді лікарі і два капралі-санітети: один ніс скринку з інструментами і ліками, другий книжку, перо і чорнило. За ними прийшов полковий лікар. Позаписували „цуваксів“ і почали переходити по черзі по-при кожного марода. Треба видіти такого „регіменцарцта“, як сей — здасть ся, унікат в цілій Галичині. Середнього росту мужчина, сивий, з обголеною бородою, з добрими очима, йшов він по-при кожного хорого, брав за живчик і питав:

— Ну, і щож там, синку?

А хорий, хоч і твердий, м'як від щирого слова і говорив все.

Зміняли написи на табличках і відповідно до степеня горячки приписували диету.

Прийшли до того, що мав поломані крижі.

Вертери зняли з него покривало.

Представив ся вид такий, що девятьдесять процент могло би зімліти.

Поломані руки, ноги, крижі, ребра — чистий кістяк обтягнений жовтою шкурою з гнилими ранами. Немов би його винесли з льоху, де гнів довго і де щурі пообгризали тіло. А жите трівало ще в тій нужді мук. Його очи сьвітили мертвим блиском. Як побитий, хорий птах. Обертали його як кусень дерева, обкладали бавовною і перевязували.

Регіменцарцт стояв подалік, дивив ся мовчки і хитав головою. Скільки доброти і жалю малювало ся в очах і лиці того лікаря-батька...

Візита вийшла.

Тепер брали вертери по одному з тих мародів, що не могли ходити — на ноші і несли їх до операційної салі. Звідти доходили нелюдські зойки і писки, змішані з такою лайкою, як: „Тихо!“, „Стули писок!“, „А щб!?! добра була дівка? Смакувала!?!“ і т. и.

Даріяна, мого товариша недолі, що болів довгі місяці на ногу, внесли блідого, зімлілого і положили на ліжку недалеко мене.

— А що? — спитав я.

— А щож би... перевили тай казали, що відай треба буде втинати ногу. Там саме втинали одному. Як глянув я, то аж помертвів. Успали його хлороформом, обрізали шкіру наоколо як кору на дереві, закотили в гору і різали кість пилкою. Марод пищав крізь сон і сїпав ся, як перший-ліпший з отсих епілептиків. А один в приступі шаленого болю поздирав із себе всі перевязки геть з сукровицею... Ви кажете нераз, що я песиміст і стоїк, а я чую лише те, що моя інтелігенція страшенно зломана. Так здаєть ся, перековиріти отак сїм місяців, то не що будь. А моя рідня? Ви думаєте, що вона ще чує до мене те серце, що вперед? Думаєте, що вона від тих моїх болів не ствердла? Ствердла, здеморалізувала ся так, як ми всі тут. Того серця вона вже певно не буде мати для мене, що мала. То певно. Бо такий, що вмирає, а не годен умерти — стає просто ненависним для людей і для себе... У війську нема поезії.

Він засичав з болю і не міг здержати ся від сліз.

— Ото, чоловічку, і щож я буду тепер робити без ноги? І все те через коня!

Але в тій же хвили заціпив зуби, аж губа закровавила ся і процідив понуро до мене:

— А знаєте, звідки те все? Геть, оте все, міліони отих мук і скреготів, що ми тут видимо і що виділо отсе шпитальне пекло від свого початку?

— Звідки?

— Звідти, що наші часописи і петиції, то кльозетовий папір, а наші послы... С-с-с-с, скажу вам ще й те: добре так, а як буде гірше, то се також мене не здивує, бо кождий нарід має те, на що заслугує! Schluss!

Зімлів.

II.

Коло старого інваліда спрятував вертер і рушив йому якусь дрібничку на шафці. Інвалід заметушив ся і стогнувши зачав сварити бездушним голосом, а його схоровані очи крутили ся як у постріленого яструба...

З полудня прийшла його жінка і ще якась бабуся. Принесли старому булок і вина. Обі в хустках сиділи коло хорого і нипали як мухи коло заголомшеної мухи.

Сонце заглянуло крізь вікна під стелею, я підняв ся і почав убирати ся. Гіренський був мій хід, дуже гіренський, як тої курки, що злізла з гнізда. Я натягнув мантию¹⁾ на себе і вийшов на затишний, шпитальний город.

Не було студено, сонце навіть усьміхало ся крізь жовтолисті липи, але мій ослаблений організм здригав перед легкими подихами. Сів я на лавку під липою і дивив ся, як зівяле листє рухало ся на землі. Крутило ся, піднімало ся, неначе хотіло підлетіти до своїх галузок. І я також відпав безіменно від своїх галузок, як той зівялий лист. Ет, що там! *Histeria virilis*... От, курити нема що! Сьвіточі суспільности, золоті телці, сьвітлі, мудрі голови — дайте мені на цигаро тютюну, а я вам усі свої сантименти, всю свою минувшість віддам і більше не хочу вас знати,

¹⁾ плащ.

ані видіти! Ви не знаєте, що́ то є, як жовнір не має тю-тюну, або на картку до своїх...

Два вертери надійшли з ношами і станули спочити коло мене.

— Деж ви те несете?

— На гору. Улан.

— Який улан?

— Таже тут на ношах.

Я відкрив простирало: під ним був хорий, а я навіть не спостеріг його вперед, немов би на ношах нікого і нічого не було.

— За життя, брате, затирають ся сліди по тобі.

Пішли.

Я гладив рукою по руці як старець і шептав:

— Грій, сонічко боже, грій. Не загірло ти мене на весні, то загрій хоч в осени. Не зазнав я тепла тай нікого не мав. Так якось ховав ся без серця, у студени, на самоті. Здасть ся мені, що перший раз так мене грієш. Коби можна спочити так на віки і дивити ся...

Мене збудив звук сопілки. Я кинув ся шукати її. Се в ґарнізонівій казни вигравав хтось козака. Я станув під закратованими вікнами.

Регіт, тупіт і дзенькіт кайданів та ланцюхів до такту. Шпиталь і ґарнізон в однім будинку. Не зла паралєля.

Між арештантами настала сварка і бійка. Били ся кайданами по головах. Сопілка ще більше додавала чортівської охоти.

На город вийшов капітан, середніх літ, без шаблі, в товаристві двох вертерів. В драних панталюнах, похнюплений як водонос, закурював він папіроску від вертера і салютував йому з низьким уклоном. Один із вертерів подав капітанови руку, потрясав нею фаміліярно і відійшов, а другий узяв його під рамя „за пан-брат“ і так пішли.

Я підійшов до вертера, що стояв ще і усьміхав ся за капітаном.

— Варіят¹⁾, — пояснив він мені. — Зійшов на таке через свою жінку.

¹⁾ божевільний.

Вітер підняв листє і поніс за нещасливим.

Кількох мародів вийшло до города.

Тих лиць пожовклих, схорованих і тих очий з виразом скритого, таємного злочину, вже мені за багато. Далі й вірити не зможу, що є ще на сьвітї якесь здоровлє.

Та я помилив ся. На город виринула — панночка, сьвіжа, румана як рожа, прийшла „зі сьвіта“ і принесла з собою чар свободи і здоровля. Як ангел прийшла вона в той понурий лябірінт мук, болів, нудьги і смерти. Я встав і глядів з захватом на неї, бо вже так давно не бачив ніякої жіночої появи. Жовнір вийшов за нею, обоє взяли ся під руки і пішли до лавки в кутї города. Він викрадав ся ночами до неї, перелазив мур як кіт, аж раз прихопили його і призначили до маринарки. Завтра мають відвезти його на кілька лїт до Полї над Адрийське море.

— Цікавий я, чи він такий злобний, що хоче дурити її цілий той час, чи навпаки вона така проворна?

III.

Ніч і тишина.

Тихцем устає Даріян і підсуваєть ся на кули до мене.

Схилив наді мною своє демонське лице і шепче:

— Ви чуєте ще в собі яку поезию?

— Ні, анї крихітки, — відповів я.

— А маєте ще які мрії, чи надії?

— Ніяких.

— А боїте ся ще чого?

— Нічого.

— То добре... Лежіть же тихо. Видите тих усіх тут?

— Виджу.

— З ними так само. Красшу половину нашого віку стоптала вже суспільність, той чорний ворог одиниці — ге! А те, що буде — не цікаве... Лежіть же тихо і анї руште ся!

При останніх словах зашипів він і засьвітив очима наді мною так, що я здеревів.

Даріян висунув ся тихцем на ліжку найблизшого товариша. Приляг йому грудь коліном, одною рукою схопив за горло, а другою заткав йому губу.

Змагнетизована, розпучна метушня, глухе, підземне скомліне як собаки душевої в міху і — тишина.

З мене ляс піт, голова як у полум'ю.

Даріян лів по черзі від ліжка до ліжка.

Врешті понурій, гробовий спокій привалив цілу комнату. Ліжка подібні до гробів, залізні штаби в головах, то хрести, а на них таблички з іменами. Деяка табличка хитала ся і калатала як гомівкі кістяка.

Двері скрипнули, немов би під серце студеним кинджалом шпигнув. Даріян поліз як тигр до дальших комнат... З цілого шпиталю стала одна величезна трупарня.

Нараз задрожали мури і почали валити ся, стелі і стовпи розпадали ся на всі боки, а між ними шибав Даріян як шалена хмара. Я прокинув ся весь облитий потом від некольної горячки.

— O, anima morbi — magna genetrix scelerum!...

На столі дрімав вертер спертій на руках. Перед ним блимала оливна лямпка в умивальниці, метала сьвітло на стелю і горою на стіни, а долом в тїнях спали хорі.

Гень сходами гомонів глухо дзвінок і чути було кроки. Се йшов сьвященник на третій поверх до тих, що вмирили на тиф. Дзвінок і кроки втихали, то знов будили ся. Видно, багато було там роботи.

— O, прискорбна душе моя...

Я глянув на Даріяна, він не спав.

— Ви кидали ся в сні і кричали, — промовив він, — і я також збудив ся. Такий гарний сон снів ся мені. Десь я далеко в своїх родинних, підгірських сторонах, і десь перед нашою хатою так ясно сонце сьвітить, аж за очи ловить. А зелене жито філює, сьмієть ся, а його зелень така ясна, якої я ще не видів. І приходять вороги до того жита і не то жати, але косити його хочять, а я як ухоплю бучагу, як стану їх прати — геть вигнав і —

Даріян урвав.

Один із наших сусідів зачав бити собою на ліжку і злетів на землю. Ми кликнули вертера.

Се був один із найстрашнійших епілептиків. Ним кидало чотири, а часом і більше разів на добу. Навіть у сні мучило його...

Було по півночі і ми знов поснули...

Рано понесли Даріяна до операції. Я надслухував цілою душею і тремтів усім тілом.

— Ну і щож? — спитав я, як саджали його на ліжку. Він усміхнувся.

— Сказали, що нога гоїть ся і не треба втинати її. Я утішив ся і се була моя перша і одинока радість.

Даріян моргнув на мене таємничо і показав на одного марода.

— Дивіть, як той ходить, аж мороз пробігає. Він іде, а за ним снуєть ся смерть, чи видите? Вона, погань, за нами всіма так волочить ся.

Я дивив ся на страшного як смерть жовніра...

Прийшов капраль і прочитав двох, що мали збирати ся і виходити на волю.

Ми з Даріяном гляділи завидно на їх радість. Багато хорих прийшло і багато пішло, лише ми ковиріли, немов мали цілий свій вік тут перемучити ся.

— Люди йдуть, Даріяне, а на нас не прийшла ще черга.

— Не журіть ся, переспимо зиму, а на весні випустять нас як телята на зелену пашу.

— Коби то можна лежати каменем.

— Ви бачили золочений напис на сїм шпитали: „Charitas“? Білі в неї груди, але серце камене... Вам скучно, Михайле, ви взяли би читати яку книжку, або писати дещо. Щож, може не цікаве тут жите? Гадаєте, що люди „зі сьвіта“ знають що про него?

— Не годен я читати, а в писане треба вляти думку, а я і думати не годен. От, фотографую лише німо очима. Нехай описують те жите дужші, бо я такий зболілий і зломаний —

Дзвонили на вертерів.

НАД МОРЕМ.*)

ОПОВІДАНЄ

Лесі Українки.

Днів через два після того вечора я сиділа собі на балконі, в мійському саду, в курзалі, і читала. Коли се хтось кликнув мене на ймення. Я глянула в низ. Алла Михайловна кивала мені рукою:

— Ідіть лиш до мене! Киньте к бісу ті журнали, ратуйте живу людину!

— Кого ратувати? Хто гине? — спитала я.

— Мене ратувати! я гину від нудоти! — В голосі панночки брєніла нервова нотка.

Я зійшла до неї в низ. Зблизька я відразу завважила, що вона якась роздражнена, в очах неспокій. Вона держала в руках великий, товстий листок магнолії і ламала його на дрібні шматочки; розкрита парасолька валялась тут же на землі.

— Чого-ж се ви так нудитесь? — питала я її, привитавшись.

— А щож маю робити? Які-ж тут забави у сій пекельній ямі, де собаки казять ся від спеки, а люде від нудоти?

— Ви, здаєть ся, знайшли були собі розвагу?...

— Се ви про Анатоля? Ану його к чорту! Я зірву з ним знайомість.

*) Див. кн. I, стор. 18—33.

— Давно-б так, — завважила я; але панночка, не слухаючи, провадила: — Що він собі думає? Ви знаєте, що він мені випалив учора, коли я не схотіла їхати з ним у-двох на Учан-Су?...*) Самі зважте, чи можна-ж порядній дівчині їхати з ним у-двох аж у гори?

— Коли ви питаєте моєї думки, — почала я; але панночка знов перебила: — Звичайне, я не схотіла і не поїхала; тоді він розізлився і ляпнув: „З вами, свѣтськими баришнями, чиста нудота, — воловодіння безко-нечне! Не вмієте ви бути ні до кінця цнотливими, ні до кінця розпустними, але все на половину“. Так і сказав: „розпустними!“ Нахал! за кого він мене має?

— Слушайте, Алла Михайловна, я не буду читати вам мораль, бо все одно ви її слухати не будете, а тільки скажу, що краще залишити Француженкам тії реванші, — нам, Славянкам, вони не по темпераменту.

Алла Михайловна стрепенулась.

— Француженкам? хіба ви що знаєте? чули про неї?

— Про кого? — здивувалась я.

— Про mademoiselle Girod, ту руду Француженку! Вона руда, як вогонь, і вбираєть ся звичайне в зелене.

— Бачила якусь подібну, але що нам до неї?

— Вчора Анатоль сказав: „От mademoiselle Girod напевне була-б одважнійша вас, il n'ya que les françaises pour ces escapades là!“ **) Ви так мов би чули се. Скажіть, як вам здаєть ся тая Girod? Правда-ж, вона погана, як смертний гріх?

— Не знаю, справді, я не придивилась. Однак, Алла Михайловна, тут жаряче стояти. Може ходім у читальню.

— Ах, що ми там не бачили? Там ще гірше, бо душно.

— Ну, то ходім погуляємо, в парк, чи що.

— Бійте ся Бога! така спека! Я тільки що з гори, тай знов на гору?...

— Ну, не хочете ходити, — поїдьмо човном, сьогодні вітрець, під вітрилами було-б чудово!

*) Учан-Су — гірський потік з водопадом в околиці Ялти.

**) Тільки Фрацуженки здатні до таких погулянок.

— Щоб я поїхала на човні, та ще під вітрилами? — Алла Михайловна замахала руками. — Ні за що в світі! Мене захитає зараз. Та я й взагалі не люблю вашого „прекрасного“ моря; як дивлюсь на те коливання, то якое тошно робить ся. Мені здаєть ся, що то більше так для „годить ся“ розпадають ся: ах, море! ах, море! А як сказати по щирости, — вода тай годі. Ми не земноводні..

Мене починала дразнити і ся розмова і спека; я вже думала, як би мені втекти від Алли Михайловни. Коли се вона разом змінила тон.

— Милая, голубочко, ходім їсти морожене!

Вона сказала се так якое по дитячому, щиро, що моя досада на неї минула.

— Ну, гаразд, — згодилась я, усьміхнувшись, — тільки я не хочу тут в саду, якое противно серед дороги.

— Ні, ні, ми підем в павільон, сеж на морі, вам повинно подобатись. Ви будете собі на своє прекрасне море дивитись, а я на людей.

— Хто більше побачить!...

Ми пішли їсти морожене в приморський павільон. Алла Михайловна зайняла місце за крайнім столиком, найближчим до вулиці, я сіла за тим же столиком напроти. Море тут же коло нас било ся об стовпи. Я поглянула в низ на нього і мені стало жаль „сього прекрасного моря“, — його темно-зелена океамитна хвиля ледве просвічувала зпід сьміття: шкурки з кавунів, насіння, жовті смуги і якісь червонясті завої напливали від байдаків і парохода з нафтою, що власне вигружав ся в пристані. Там же стояв, розводячи пари, другий пароход, з вуглем, чорний, плосковатий, мов черепаха, — він кидав короткими вибухами дим з труби і розпускав сажу по всій пристані. Маленький катер*) з дрібним і проникливим ляскотом виїздив за мол, човники на веслах і на парусах снувались по затоці. Перед купальнями виринали безліч людських голів. Гомін, свистки, гукання, дзвінки... І все таки увесь той гамір не міг покрити гомону переможного моря; увесь той бруд покривав тільки прибережні хвилі, а там,

*) Шаровий байдак.

за пристаню розстилав ся чистий, синій простор і не було на ньому плям, тільки одблиски хмар золотистих по ньому гуляли, а далекі човни з вітрилами здавались великими білими метеликами. Горизонт починав мене вабити непереможно...

Коли се Алла Михайловна торкнула мене і скрикнула. Я обернулась.

— Дивіть ся, вони! — Алла Михайловна показувала мені поглядом на набережну.

Посеред вулиці їхала пара верховців — пан і пані, їхали швидко, в чвал, вимахуючи нагайками; тільки порівнявши ся з павільоном, трохи затримали біг свій. Я пізнала в панови Анатоля. Пані я не знала. Вона була огрядна; на рудому, червонястому волосі стреміла зелена жокейська шапочка, такої форми, як і в Анатоля. Анатоль, видно, побачив Аллу Михайловну, зняв шапочку і широко махнув нею в повітрі, потім спустив низько, мало не до стремена. Руда пані повернула голову в наш бік, засьміялась і схилилась до Анатоля, щось певне говорячи. Далі вони знов вимахнули нагайками і помчали геть.

Алла Михайловна сиділа почервоніла, скляна ложечка в її руці дрібно цокотіла об мисочку з мороженим. Мовчки достала вона гроші, розплатилась з кельнером, также мовчки подалась геть з павільону. Я спинила її, щоб попроситись; вона подала мені руку, все мовчки, не підводячи очей, і пішла. Я дивилась на неї з павільону, як вона йшла вулицею, опустивши голову, забувши розкрити парасольку, що тримала в правій руці; друга вільна рука спускалась безвладно, ясна сукня волокалась по землі. Алла Михайловна йшла нерівно, то швидко, то зовсім спинялась, потім круто повернула з набережної і швидко пішла малою вулицею в гору, шпарко, немов утікаючи...

Скільки днів минуло так, що ми не бачили ся з Аллою Михайловною. Тільки одного полудня, йдучи сквером, я побачила її, як вона сиділа на сходах, що провадили до малого причалу, де привязувались човни. Вона сиділа сперши голову на руку, і, здавалось, дивилась на море, що було неспокойне того дня, переливалось то темною

крицею, то ярим смарагдом, гороїжилось грізними бурунами і все частійше доплескувало до підмурівку сквера.

Алла Михайловна була вбрана в чорній амазонці, на голові був маленький циліндр, а в руці хлист. Вона сиділа на найвищому щаблі сходів, але трен амазонки спускався далеко нижче, хвиля часто обсіпала його краплями, тільки Алла Михайловна, здавалось, того не завважала. З боку дивлячись, можна було подумати, що вона поринула у спогляданні моря, — се було для мене досить надзвичайно, бо вона нераз казала, що не любить „розводити сантиментів з природою“.

Я підійшла до неї.

— А що, Алла Михайловна, і вас покорило „прекрасне море“ ?

Вона обернулась і глянула на мене затуманеним поглядом. Я завважила, що очі її були чи втомлені, чи заплакані; невеликі цяті румянців виразно почервоніли на білому змарнілому обличчі.

— Море? — сказала вона повагом. — Ні, се мене Лізочка затигла сюди.

Тут я звернула увагу на тоненьку, біляву дівчинку семилітку, дочку сусідки Алли Михайловни. Я знала сю дівчинку. Мати її була учителькою і сливе по цілих днях ходила по своїх лекціях, а дівча, знудившись дома само, прибігало раз-у-раз до „тьоті Алли“, що балувала його, цукерками годувала і часто брала з собою на музику. Обидві дівчини, мала і велика, були між собою в щирій приязни; я часто заставляла їх за розмовою або якою дитячою грою; в такі хвилини Алла Михайловна забувала свою „циганщину“ і здавала ся старшою подругою семилітки Лізочки, старшою хиба на два-три роки. Дівча почувало себе зовсім вільно в товаристві „тьоті Алли“. От і тепер воно весело стрибало зо сходів на каміння, стараючись перескочити як можна більше камінів і вернутись на сходи, поки хвиля докотить ся до берега. Жовті черевички і подол синього матроського убрання були вже зовсім забризкані водою; я звернула на се увагу Алли Михайловни.

— А справді, Лізочко, годі вже тобі стрибати, тай взагалі тут вохко, ходім. — Алла Михайловна встала. —

Се добре, що ви прийшли сюди, може я забарю ся на місті, то попрошу вас одвести Лізочку до дому, а тепер ходім у сад, противно тут, — мокро і гомін сей...

Ми перейшли через вулицю в сад. Там у той час було мало публіки, більше няньки з дітьми, найбільше їх було коло гімнастики та гойдалки; туди-ж побігла і Лізочка.

— Ви, Алло Михайловно, збираєтесь верхи їхати? — сказала я.

— Ні.

— А чого-ж ви в амазонці?

— Так, тепер мода гуляти в амазонках.

Ми йшли з нею на головну стежку і вже проминули будку з музикантами, як вона раптом повернула назад до гімнастики.

— Лізочко! — гукнула вона.

Дівча підбігло до неї.

— Слухай, Лізочко, іди, — Алла Михайловна говорила уривчasto, несміло, — іди на велику стежку, там... на довгій лавці... пан, читає газету... пан, ти знаєш... скажи йому, що ти... що ти тільки-що була на гімнастиці і що... тьотя Алла з тобою... іди!

— Алло Михайловно! — скрикнула я, — Лізочко, не йди! — Але дівча вже бігло швидко поміж лавками на головну алею і не чуло мого поклику.

— Алло Михайловно! — повторила я мимоволі з докором.

Панночка тим часом сіла на найближчу лавку і швидко-швидко збивала зпід ніг камінці хлистом. Вона густо почервоніла, але виправдувалась:

— Щож я сказала? Я нічого не сказала... Лізочка його знає і сама підійшла-б до нього...

Я вже мовчала і старалась не дивитись на її обличчя.

За хвилину дівчинка вже бігла до нас.

— Ну, що? — питала її Алла Михайловна, забувши про своє збентеження.

— Нічого, — відповіла мала.

— Як нічого? ти-ж бачила пана? що ти сказала йому?

— Я сказала, що я прийшла на гойдалку, і ви прийшли зо мною, що ви тут сидите.

— Ну, а він що?

— А він каже: „А, сидить? ну, добре, нехай сидить...“ Потім взяв і пішов.

— Куди пішов?

— В курзал.

Алла Михайловна поблідла і глянула наперед себе широко розкритими очима; гнів і розпач одбивав ся в них.

Я послала Лізочку на гойдалку і почала вмовляти Аллу Михайловну йти до дому, але вона не хотіла.

Згодом ми почули чийсь кроки на стежці, закритій від нас кущами, і голос, що мугикав шансонетку:

C' est pas de la soupe ça,

C' est pas de la soupe ça...

— Іде... — шепнула панночка і раптом випросталась гордо.

Справді з-за кущів вийшов Анатоль і наближав ся до нас своєю недбалою ходою; порівнявши ся з нами, він торкнув рукою свою шапочку, кинув крізь ріпсе-pez невиразний погляд на Аллу Михайловну і подав ся далі до брами. Через скілька кроків він знов завів:

C' est pas de la soupe ça,

C' est — du — chocolat!... —

Вийшов з брами на вулицю і зник у юрбі.

Алла Михайловна схопила мене за руку і здавила так, що я мало не скрикнула. Я глянула на неї: обличчя у неї було таке, що вона от-от мала заридати.

— Алла Михайловна! схаменіть ся! Ходім звідси, ходім! — і я повела її в курзал, в уборну.

Там вона впала на канапу і спазматично заридала. Потім зірвалась, ухопила мене за руки і стискаючи їх, та припадаючи до мене, заговорила поміж риданням щось невиразно, як маячінне.

— Так... так і треба... Ненавижу... його... і себе... ой, болить, болить, тут болить... — і вона схопилась за груди.

Я дала їй води, переждала перший напад, потім порадила їй їхати до дому, бо навряд-чи могла-б вона йти. Вона встала і подалась до дверей, однак спинилась, мов що згадала, підійшла до зеркала, поправила волося й ци-

ліндра, попросила у мене мій вуаль, заплялась ним і тоді вже пішла. Я покликала Лізочку, посадила її в фаєтон з Аллою Михайловною тай сама мусіла поспішатись до дому, бо по набережній свистів вітер і розлютоване море кидало бризки дощем геть аж до магазинів на набережній. Але небо синіло, як і перше, і сонце вгравало гарячим золотом на заламах велитнів-хвиль. То була весела літня буря...

Тої-ж доби у вечері сиділа я собі дома і писала листи. Коли се хтось постукав у двері. Я не сподівалась нікого до себе в гості, думала, що може служниця хоче увійти, отже я промовила: зайдіть! не покидаючи писання. Двері рипнули, але ніхто не ввійшов. Я обернулась. Дивлюсь — на порозі стоїть Настася Ілінішна!

— Настася Ілінішна! ви? щó? — може з панночкою не гаразд?

— Ох, не гаразд, не гаразд, барышня-голубушка! Я вже й не знаю, що се таке? Вчора ще були зовсім здоровенькі, а сьогодні головка ранком заболіла. Я казала: не йдіть, панночко, на музику, вітер, ви нездужаєте. Так деж тобі — не слухають. А тут ще та Лізка причепилась... От і біда. Ах, грѣхи!...

— Щож, Алла Михайловна дуже слаба?

— Лежать; дохтор був, сказав лежати... А я до вас, — тут стара вклонилась мені, — Алла Михайловна просить до їх пожаловати.*) Самі-ж вони тут, — ні поради, ні розваги, — що з мене дурної за порада? Я і то голову потеряла.

Бабуся почала втирати очи хвартухом.

— Не журіть ся, може воно ще й не так погано, як здасть ся, — потішала я стару, збираючись тим часом іти з нею.

Всю дорогу, поки ми їхали, стара охала та бідкалась. І панночки їй шкода і страшно, що „папаша й мамаша“ скажуть, чом „недосмотрѣла дитє“.

Аллу Михайловну я застала в ліжку, в тій хаті, де колись ми з нею міряли блузки. Тепер мені, при вході

*) Завитати.

в хату, найперше кинув ся в вічі образ, великий, у золотій шаті, і лампада перед ним. Ранійш я його там не помічала. Алла Михайловна лежала, розметавшись, чорне волося густою сіткою вкривало білу подушку, очи горіли, обличчя палало, з одкритих уст виривалось коротке, хрипле, часте дихання.

— Ах, ви прийшли! — привитала вона мене і простягла мені свою гарячу вохку руку. — Скажіть мені, порадьте, що мені робити? Я пошлю мамі телеграму, нехай приїде, а то щож се таке? Я тут сама, я хвора, я може умру...

Голос у неї ослаб, став тихий, тоненький, немов дитячий. Видно було, що вона дуже перелякана, але прихід сьвіжої людини мов би додав їй трохи охвітності.

Я запевнила її, що вона зовсім не має дуже слабого виду, відрадила посилати телеграму; стала розпитуватись, які ліки порадив доктор і що їй звичайно роблять в таких випадках; поклала їй на голову компрес. Вона по троху заспокоїлась, наказала Настасі Ілїнішні дати мені чаю, потім взяла мою руку і притулилась до неї гарячим обличчям.

— Знаєте, я не думала, що ви така милая, у вас такий часом бував неприступний вид. Не спортесь, я знаю, я вам часто здаю ся дурочкою; щож, се не дивно...

Я просила її залишити такі розмови і не турбуватись.

— Ні, ні, я не турбуюсь, — відмагалась вона, — я не хочу вам сказати, що я зовсім почуваю ся з вами вільно. Я і в Москві знала таких як ви...

— Яких же се „таких як я?...”

— Таких... Інакших ніж я... Тільки вони всі якісь непривітні, з ними холодно, вони говорять, немов жалуючи своїх слів, так мов би їм шкода „метать бісер“. І все кудись спішать ся, все їм ніколи...

Я усміхнулась:

— Ну, то я не така, бо я нікуди не спішусь і часу у мене більше, ніж треба.

— Ах, я не об тім... Вона одкинулась на подушку, закрила очи і замовкла, потім через хвилину знов почала: — Знаєте, одна моя кузина ходить на фельдшерські курси...

Мені здалось, що се вона почала впадати в непамять, але вона була притомна.

— Ся кузина вмовляла і мене вступити на курси, каже, що се интересно: наука, товариство, кружкі... Папа і мама дозволили-б, тепер навіть мода, напр. колективні курси, (фельдшерські то ні..). Ну, я пробувала, достала програми, але се так нудно, я нічого не розумію, я не звикла учитись. Я ще дурнішою здалась собі, як глянула на ті програми... Ні, з мене нічого не буде... От, мені мама каже: „займись музикою“. Ну, що з того? У мене сестра консерватрнка, мучилась, мучилась, виламувала пальці і всім життя труїла своїми вправами, а тепер навіть не грає, — вийшла заміж... Чому ви чаю не пете? Няня, дайте варення!

Після чаю вона знов вернулась до своєї теми.

— Кажуть, я егоїстка... Правда, я можу робити тільки те, що мені приємно. Тільки я часом не знаю, що власне мені приємно... Я хотіла-б знати, чи то всім буває так нудно і противно, як мені?... Ви певне думаєте, що се я химерую через те, що... ви знаєте, про що я натякаю... тільки я і без того часом так думаю... А що до того, то мені тільки досадно на себе: я поводилась, як дурна дівчонка, і він може подумати, ніби я справді за ним гину, а мені наплевать!

Се був перший різкий вираз у неї за весь вечір.

— Алло Михайловно, — перебила я її, — я думаю, що вам шкодить так багато говорити, може-б ми краще почитали що небудь?

— Ну, добре, — згодилась вона, — он там на столику новий роман Гур, я недавно купила, ще й не читала.

Я взяла ту книжку: „L' Amour moderne“, здасть ся. Книжка була маленького формату, видання гарненьке, з тонкими малюнками, на обложці в червоному тоні якісь фігури ледве прикриті серпанками, в викручених позах, з дикими виразами, так немов вони кудись женуть ся несамовито, чи корчать ся в танцю сьв. Віта.

Я почала читати книжку в голос. Французькі каламбури, коротенькі розмови, ексцентричні афоризми, описи, повні тонкої розпусти думки і фантазії, чеплялись одно

до одного, мов кільця на ланцюжку з барвистого паперу. При одній надто „ризиковній“ сцені я глянула на Аллу Михайловну, — вона вже не лежала, як перше, з закритими очима, вона спиралась на локоть, підвівши голову, і дивилась на мене палко, розширеними очима, затримувала дух, ловлячи кожне слово романа з жадібною цікавістю.

— Ну, чого-ж ви спинились? — прикро обізвалась вона, коли я зробила павзу.

— Я думаю, на сьогодні годі, — сказала я, закривши книжку.

— Е, ні, читайте, читайте, се так інтересно! Як вам не сором — на самому цікавому місці взяли і покинули!

— Мені здасть ся, се вам дражнить нерви, а ви ще слабі. Нема у вас иньшої книжки?

— Єсть там, на полиці, тільки то все старі, читані.

Я розглянула книжки, все більше французькі: *Demi vièrges, Contes jaunes, Pour lire au bain...* Були і російські: *Розкази Лейкіна, романи Ясинського...*

— Се у вас із дому єї книжки? — спитала я.

— Ні, се тут, у Ялті...

Я завважила на деяких книжках помітку: *Anatole B...*

— Так не будете далі читати *Gyp*? — допитувалась Алла Михайловна.

— Ні, не буду. Може ви позволите принести вам завтра яку иньшу книжку.

— Иньшу... яку-ж?

— Не знаю ще, яку небудь спокійнійшу.

— Я не люблю „добродѣтельныхъ“ книжок *pour les enfants sages!**)

— Ми виберем що небудь без „добродѣтели и порока“.

— Ну да, больничну літературу, для сухотників.

Щож, мені се як раз до речі...

Вона починала капризувати.

— Як хочете! — сказала я. — Будем читати *Gyp*'а, тільки вже не сьогодні. Вже пізно, вам спати пора, тай мені буде страшно йти до дому. Добраніч!

*) Для чемних діток.

Я одяглась, попрошальсь і псдалась до дверей. Алла Михайловна завернула мене:

— Ходіть сюди. Ви сердитесь?

— Запевняю вас, що ні.

— Quelle cachottière!*) Ну, добраніч... Принесіть завтра книжку, будем читати. — Вона усміхнулась і слабо стиснула мою руку.

Коли я прийшла другого дня, Алла Михайловна лежала ще, але не в ліжку, а на кушетці, одягнена в довгий сіро-блакитний пенюар. Обличчя у неї було свіжіше і погляд спокійніший.

— А що, принесли книжку? — зустріла вона мене.

— Принесла.

— Яку?

— Турґенева.

— А, Турґенева... — протягла вона апатично.

— Простіть, справді, я повинна була-б думати, що може-ж ви його недавно перечитували.

— Перечитувала? Ні, я його не читала. У нас „класиковъ“ проходили тільки до Пушкіна. Правда, в хрестоматії було там щось, „Бѣжинъ лугъ“ здасть ся, і ще не памятаю що... так, дитяче... А се, що ви принесли, інтересне?

— Не знаю, як вам здасть ся.

— Ну, читайте, побачимо.

Я розгорнула книжку і прочитала епіграф:

„Счастливые годы, веселые дни,
Какъ вешнія воды умчались они...“

Алла Михайловна поправила подушку і лягла вигідніше.

Прочитавши перших дві-три сторінки я спинилась, щоб одвести голос, і почула голосне, мірне дихання Алли Михайловни, — вона спала, підклавши руку під щоку; зпід подушки виглядала клинчиком червоняста обложка „Amour moderne“...

Алла Михайловна швидко поправлялась, тільки ще не виходила на місто. Вона частенько присидала мені

*) Що за скритниця!

записки, просячи одвідати її. В записках завжді були скарги на несвітську нудоту, і справді видко було, що панночка нудилась: в рухах її пробивалась апатія, в голосі нервовість. Розмова її часто переривалась позіханням. Часто ми просиджували цілі години мовчки над яким небудь шиттям. Навіть в убранні Алли Михайловни з'явилась недбалість, вона все більше ходила в пенюарі і покинула завивати волосся.

Тим то я трохи здивувалась, коли застала її одного разу перед зеркалом, чепурну, завиту. Вона припудрювалася, повертаючи голову то в сей, то в той бік, як горобчик.

Побачивши мене, вона схопилась і жваво повликунула:
— Ах, милая! От добре, що ви прийшли, я вам покажу свої обновки! Се мені мама прислала сьогодні. Дивіть ся! Та деж се вони? Настася Ілінішна! Десь чорт ухопив мої обновки!

— Ну, ну, вже знов споминаєте погань, прости Господи! — воркотіла бабуся, але видно, що вона тішилась поворотом доброго настрою у своєї панночки.

Настася Ілінішна дістала з комоди старанно зложені речі: блузки, стрічки, кружево, новий купальний костюм і т. и. Алла Михайловна тішилась тим усім, як дитина.

— Ах, просто Москвою запахло! Се все з Кузнецького Моста!... І як би ви бачили того, хто привіз се все!

— А хто-ж привіз?

— Малиновий чертёнокъ! — панночка залилась сьміхом. — От не сподівалась я його тут бачити і, правду кажучи, було зовсім забула про нього. Я його знала юнкером, такий він був незграбний, сьмішний, на устрицю схожий. А тепер — дивлюсь: гвардеець, форма сь иголочки, fichu turlutu-tu! Куди, куди! Мені тільки досадно, що він мене застав такою шлындю*), в капоті, нечесану. Ну, нічого, він ще заїде за мною, щоб іти на льотерию, тут ми йому не ту музику покажем! — Вона моргнула і знов засьміялась.

*) Нетіпанкою.

Я завважила їй, що давно вже не бачила її такою веселою.

— А що мені? Не жалобу-ж мені надівати. *Plaisir passé, j'oujou cassé!**) Будем клин клином вибивати.

Эхъ, жги, говори, говори!

— Ух!... Скажіть, ви були коли небудь закохані?... Ха-ха-ха! Як ви зараз їжаком настобурчуетесь! Ха-ха-ха, як се забавно!... Ну, то скажіть принаймні, які вам більше подобають ся, брюнети, чи блондини! Мені блондини — тепер!... Слухайте, чого ви на мене так дивитесь?

Я не знала, що їй сказати і мовчала. Алла Михайловна насупилась.

— Я бачу, що вас шокірують мої манєри. Щож, я не Англичанка і — не риба. Тільки вже й я не знаю, чи то дуже ввічливо показувати людині, що вважаєш її „блаженненькою“ **).

— Алло Михайловно, — запротестувала я, але вона перебила мене:

— Ах, нема чого, краще „на чистоту“. Я не така дурна, теж розумію. І, правду кажучи, мене починає дразнити *vosre petit air de soeur grise!****)

— Алло Михайловно! — почала я і мене саму вразив різкий тон голосу мого. — Я властиве не розумію, чого вам треба від мене?

— А того, що я ненавиджу скритности і контрадансів. Я була з вами така щира.

— На те була ваша воля...

— Себто, ви хочете сказати, що мене ніхто за язик не тяг... Але я була така одинока...

— Себто, „на безлюдді“? Ну, значить, ми поквітались компліментами.

Я чула, що трачу владу над своїм голосом і тоном.

— Не в компліментах діло... Я тільки хочу, аби ви знали, що я помічаю, як ви корчите з себе *miss Forster*.

— Що таке?

*) Минула втіха, вламана забавка.

**) Ідіоткою, дурноватою (народній московський вираз).

***) Ваша міна сестри милосердя.

— Так, здається, звалась та Англичанка, що поїхала до Якутів? „Утѣшительница прокаженных“! Вона ще в Москві збирала гроші на церкву для їх. Напевне і вона їм духовно-моральні книжки читала... Всеж таки чехай і вони послухають...

— Коли не заснуть! — перебила я.

— Іменно, коли не заснуть! — підхопила Алла Михайловна. — Щож робити, „куда нам, дуракам, чай пить!“ Море, поезія, природа, ідеї...

— Ми з вами, скільки памятаю, ні про які ідеї не говорили.

— О, звичайне! „Не мечите бисеру перед свинями!“

— Або, як у нас кажуть: „школа мову псувати“! — зірвалось у мене.

— Что вы?

Я не повторила і спустила очі до долу, бо чула, що у мене був „темний погляд“, повний непримиримого, фатального антагонізму...

В сю хвилину в сусідній хаті почувся чийсь голос і бренькіт шпор.

— До вас гості, — сказала я, — прощайте.

— Прощайте! — відказала Алла Михайловна і повернулась до зеркала.

Я вийшла. Проходячи сусідню хату, я побачила молодого офіцера в гвардійській формі; він стояв коло вікна, заложивши руки на спину, мені видко було тільки його потилицю з проділом. Він оглянув ся на мене, але зараз же повернув ся знов до вікна.

Прудкою ходою пройшла я через сад і подалась вулицею навмання, сама не знаючи, куди я йду. Мені було досадно і на себе, і на Аллу Михайловну; ся розмова лишила в мені якийсь гіркий несмак; але миритись, брати назад свої слова у мене не було бажання. Те, що межі нами зайшло, не було непорозуміння, я се почувала; мені тільки хотілось, щоб воно скоріше стало пережитим і забутим фактом.

Блукаючи вулицями, я дійшла до мійського саду. Там, коло брами висіли анонси про лотерію, що мала відбутися того-ж дня тут у саду. Публіка вже сходилась

і музиканти сиділи на своїх місцях в оркестровій будці. Я ї собі замішалась у щільну юрбу, — хотіло ся розбити чим небудь свої вражіння.

В саду було тісно. Ятки, побудовані навмисне для льотерії і добродійного базару, звужували і без того не дуже широкі алеї; люде ходили парами і гуртами, штовхаючи мимохоть одні одних. Юрба розбила ногами грубий мореський пісок, так що жовтувата курява здіймалась в повітрі і колихалась над головами в яскравих капелюшках, в яених шапках та брилях і в чорних циліндрах. В алеях було душно, хоч властиве спека вже зпала, бо сонце схилялось за гори. Запах від квіток, пахощі від туалетів і хусточок, газ від ліхтарень, що сьогодні для паради були зарані запалені, пах кипарисової живиці і курява — все те мішало ся і робило повітря важким, немов напоєним хлороформом. І люде були немов наркотизовані, — вони ходили від ятки до ятки, брали білети, вибирали премії, обкидали один одного папіровою січкою, тими ялтинськими „конфетті“, але все якось мляво, неживо. Інші сиділи на лавках, розглядали публіку, деякі дами були в днямантах, декольтовані мов на баль, з неймовірними куафюрами і капелюхами, вони робили жести, усміхались, але чогось здавалось, що то не живі люде, але воскові штучні фігури. Над усім панував якийсь примус, немов сон, так і здавалось, що от-от сї люде позіхнуть, протруть очи, здивовано глянуть один на одного і розійдуть ся. Але ні, музика вдарила, юрба стрепенулась, та не розійшлась, а тільки заходила швидче, папірова січка замигтіла барвистою метелицею, гамір людських голосів змагав ся з музикою. Стало ще тісніше, якось паморочно... Я сіла на перше місце, яке трапилось. Коло мене сиділи якісь дами, одна в жовтогарячому убранні і волося у неї було подібної барви. Поруч із нею був пан, — то був Анатоль. Дама голосно з ним розмовляла по французьки грубим контральто з вульгарним, але чисто французьким акцентом, називаючи свого кавалера *monsieur Toto*. Вона заставляла його купувати льотерийні білети, квітки, скійки і т. и. у кожної панночки, що проходила з кошиком, або з колом поуз нашу лавку. *Monsieur Toto* купував білети,

і квітки, і скойки, але мав при тому досить маркітну міну... Від брами до павільону з музикою прибували все нові гурти людей. В одному гурті блиснули ясні гудзики та еполети і залунав дзвінкий сьміх. Я відразу пізнала сьміх Алли Михайловни. Вона йшла під руку з ївардийцем, убрана в блакїтну прозїрчасту сукню, на головї мала білий капелюшик, легкий мов пушинка. Очи у обох грали, усьміхи цьвіли. Офіцер нїс у другїй руцї її білу пелеринку і злегка помахував нею; він теж усьміхався і заглядав їй в очи; вона часом спинялась, віддалялась трохи від свого кавалера, з веселим сьміхом відхилила голову, її струнка постать колихалась, потїм вона з їрацією котинятка знов наближалась до нього. Видно було, що вони вже добре познайомились і порозумїлись.

Проходячи коло Анатоля, вона підвела голову і глянула на нього, згорда прижмурившись. Анатоль поспїшно зняв шапку.

Ївардиєць нахилив ся до Алли Михайловни, як видно, щось питаючи.

— Нї, я не знаю сього пана, він певне помилив ся, — відказала вона голосно, хитнувши головою, так що блакїтні високї квітки заколихались на капелюшику.

Пара проминула, за нею ішли другї пари, з подїбними жєстами, з подїбним сьміхом... Часто сьміх той перєбивав ся кашлем, а очи сьвітїлись і обличя палали — може від веселощїв, може від задухи, а може від сухот? Сеж була курортна публіка. Вона прибула сюди, щоб залишити морю і горам свої болї, щоб визволитись від своїх недугїв. Чи визволить ся-ж? і що визволить її?...

Я протовпилась крізь ту щїльну юрбу і вийшла на набережну, потїм на сквер. І там було людно, але вже не так тїсно, як у саду. Сьвїжий вітрець подихав і коливав біля причалу човни з вітрилами. По затоцї снували байдарки, оддалїк білїли фєлюки*), мов зграя лебедїв, тихо пливучи в гору до горизонता, немов розтаючи. І менї забажалось поплисти за ними у слїд.

Я найняла собі човна з вітрилом.

*) Турецькї кораблі.

— Куди-ж правити? — спитав гребець.

— Просто так, — і я показала рукою на горизонт.

Вітрило надулось, хвиля загомонила і човен помчав прудко, мов чайка морська, перелетів затоку, поминув мол і загойдав ся широкими розмахами. Се ми виїхали „на чисте“, як кажуть моряки. Править не треба було: вітер і хвиля гнали самі. Човен то здіймав ся високо, то спускав ся низько, м'ягко і лагідно перебираючись з хвилі на хвилю. Я дивилась на беріг, на місто: за кожним рухом човна воно немов коливалось, так мов посилало прощання. І сонце прощалося: від берега бігли до нас червоні тремтячі стрічки, вони миготіли мов язички пожежі на темних, зелених хвилях. В купі з ними тремтіла і тінь від узгір'я, вона немов доганяла нас...

Я довго zostавалась на морі. Вже й смеркання згасло і темна ніч розкинула своє шатро над морем.

— Темна ніч, море буде горіти*), — сказав матрос.

І справді, за стерном затремтіла блакитна фосфорична смуга, весла кресали огонь. Я набрала рукою води, підкинула в гору і блиснув фантастичний фонтан холодного вогню. Дельфіни плескались, збивали на чорній воді тейзери сьвітла. Летючі зорі падали в море. Берега було не видно в темряві, тільки далеко-далеко горіла громадка вогнів, мов стожар. Глибоке небо немов промовляло до мєря огнисті слова, а море співало урочистій ночі свою могутню, величну, вічну поему.

Київ, 19/XI 1898.

*) Горінням моря матроси в Криму звуть відомий феномен фосфоресценції моря.

Т а к к р а щ е.

Оповіданє

Трицька Григоренка.

Лежить Каріпон Туровець, а по вуличному Дворянченко, в своїй хаті на полу. Лежить і не встане, хоч там що: хоч його ріжете, хоч його бийте, хоч би хата горіла, хоч би її вітром несло, хоч би валила ся! Гарно лежить Каріпон, розкинув ся як широкий берест, що в осени проти сонця простирає на всі боки своє гилля без листячка. Лежить Каріпон невмиваний, щоки його з здоровими скулами аж сірі, як попелом притрушені, нечесаний — волосє у нього наче сіно сухе, стоїть на голові копицею, а вуси висять як із старої стріхи намикана солома, обідраний — штани у його всі в дірках, як решето, „жилет“ висить просто клаптями, тільки на плечах і держить ся, один чобіт теж продрав ся і з нього, як буряк із землі, витикаєть ся здоровий червоно-чорний палець. На того пальця все дивить ся Каріпон, не одриваючи очей, наче в йому сила; дивить ся, лежить і думу думає: „Щоб то було, як би нічого того не було...“

Так лежав би Каріпон хто його знає доки, як би не вищання жінки його Оксани, малої, худої, зморщеної, як суха ягода, молодиці з сіреньким, м'яким волосєм, що лізе зпід очіпка, як полова з мішка, і дрібними зеленуватими, як горошини, мигтячими очками, що все бідкаєть ся, все плаче, все долю свою закликає, все скиглить, як тая чайка на болоті.

— І до якого ще вона, в чортового батька, тонкого голосу дійде? Здасть ся, вже пищить тонше тонкого, ні, ще підійма... як кішка... як немазане колесо... як ножем по склі... ні, ще і ще в гору заводить... Тьху на тебе!

— Ой, горечко тяженьке, що маю робитки? Стільки діточок, стільки дрібненьких, аж шестерко, а нема кому порадитки, ні пожалітки!... Ой, нема у нас ні конячки, ні скотинки, ні коровинки, ні свинки, чим же їх годуватки? Що у иньших людців уже й пооране, й посіяне, й помолочене, а у нас ще й з поля хлібчичок незвезений, — гине собі під дощичком, гине собі золотенький!... Ой, Каріпоне, Каріпононьку, чому ми на людей непохожі?...

Молодиця бігає по хаті, голосить, руки ламає і діла не робить: що візьметь ся чи за рогача, чи за миску, чи за прядку сяде, то все їй з рук валить ся, кине роботу і знов одно тужить, одно тужить... Каріпон уже так привик до своєї жінки, що й чує, і наче не чує, ось як можна привикнути до стуку коліс на млині, або до грачиного крику в саду так, що й не чуєш, як не прислухаєш ся, наче його нема, або тобі вуха позакладало. Тільки менші діти все лізуть та чіпляють ся на батька, як комахи на дерево, та цвирінькають коло його, як горобці; він же байдуже: оджене, штурхне, струсить і знов лежить, як каміння, що через його бистра вода тече. Та вони знов налітають: дівчинка літ шести, Оксанка, насупивши бровки стараєть ся стягти чобіт з батькової ноги; меншенький хлопчик Івасик з сердитими очками, гризе зубами, як мале цуценя, батьківську халяву; а найменша, непримітна, жовтенька, як зернятко, Галя, дуже любить дірки лічити, а їх же у Каріпона так багато, що вона позасажує в їх усі свої малі, пухкі, як вербові котики пальчики і все проказує: „дня, дня... динь, динь... дий, дий...“ Тільки-ж як отсі діти почнуть пищати їсти: „дай, дай, дай...“, от того вже Каріпон не може терпіти, не влечить: буде крутитись, крутитись, наче його блохи шпарять, після встанє, плюне: — Тьху на вас! — або скаже жінці: — Ну, тепер мели, вітряче, борошно буде! — і піде собі. І йде Каріпон раз-у-раз у одну сторону, все в економію до одного небогата пана, куди він був наняв ся на літо, та

не вибув, а тепер приходив гроші правити. Однаково являв ся Каріпон в комнати, однаково ставав коло дверей твердо, наче вrostав на віки, досягаючи головою сволюка, бо був високий; зложивши руки на грудях і дивлячись зпід лоба, казав хрипко, все однаково, як в перший раз:

— Чи оддасте гроші?

Панок бистрий, як вюн, хоч і гладкий, малий дідок з червоними як яблучка щічками, білою, розвіяною на всі боки бородою і маленькими карими очима, почне зараз бігати по хаті і доказувати і розказувати:

— Та, бачиш ти, гроші... ось я тобі розкажу, розкажу я... ти... грошей тобі не слід, не слід тобі грошей, бо одно те, що ти взяв же, взяв же ти у мене гроші — пять рублів задатку, задатку пять, кажу, та ще пять, як хлопця ховав, як ховав хлопця, сина, ну, а місяць ти служив, служив місяць, дак тобі слід сім рублів, сім, а три за тобою ще, за тобою моїх грошей ще три рублі... дак, ну, дак...

— Чи оддасте гроші? — так само каже Каріпон, як здоровий надколотий дзвін гуде.

— Та які-ж гроші, гроші які?

— Гроші, — каже той і вже починає дивитись на пана не зпід лоба, а просто в очи, гостро; бо у нього було два погляди: то все зпід лоба дивить ся, як вовк, а то кине своїми сірими, мутними баньками і упрє їх в чоловіка і наче свердла запускає все глибше та глибше, — такий лихий і тяжкий погляд, що не кожний витримає. От і панок було не вилає, не накричить, не пхне, як иньшого плохшого, а тільки застукотить, як на щотах:

— Нема грошей, грошей нема... Де вони — гроші, гроші де?

— Спасибі-ж вам, — каже Каріпон, — що грошей не дали. — Усьміхнеть ся криво, подивить ся на пана, як молодиця на тее голубеня, що вона йому головку скрутила, що їй і буцїм жалко, і зовсім не жалко його, і піде собі геть. Тільки до дому не йде — чого він там забув ся? — а йде в зборню, або де людей багато, бо хоч не був він балакливий, та все-ж таки любив громаду, гурт людей, любив, щоб його й слухали, коли вже що каже.

От прийшов Каріпон до зборні, бачить, чоловіки позбирались: одні коло хати на призьбі і на землі сидять, і зігнувшись у дугу, поспускавши руки і ноги, як зрубана тютюнина лист; иньші мовчки насіння лузають та плюють ся на всі боки, роблячи кругом себе віночки з душпиння; треті балакають про те, про се, сидячи одсторонь, підобгавши ноги, сьміють ся, радіють; а кількох горланів, стоячи в крузі в шапках, низько зсунених на брови, кричать, сперечають ся.

— А що там таке? — питає з усьміхом Каріпон. — Може вовка вбито, чи мішок з золотом найдено?

— Та ось, — почне йому розказувати Гнат Нечайко. — Ото-ж брали, бачиш ти, брате, обчеством гроші у купця, як його?... Ну, то треба процент платити, дак се, еге, дак се розкладають як, чи що, чи, бач, ні, скілько на кого, і міркують собі, як би тее і коли його гроші всі виплатити... Я добре не скажу, а вони вже розклад зроблять, то так воно й вийде... Еге, тяженько, тяженько, братіку, прийдець ся нам ті уплати.

— А ви не платіть, — каже Каріпон, що вже вспів розлягтись на череві на землі, розтягши далеко свої ноги, як хміль, і одібрати від того-ж Гната, наче свою цитарку, що той збрав ся палити.

— Якже так, братіку, що ти?

Каріпон засьмієть ся: „гу, гу!“ і замовкне. Гнат розпитує: „як та як?“ та з розчиненим дзьобом як грак на Каріпона і дивить ся, дожидаючи одвіту.

— По мойому, — каже наконець той, — взяв, то і взяв, на що вертать? Я взяв, то воно, значить, моє, тай годі!

— Що ти плетеш, чи не здурів ти часом? — обзиваєть ся хтось з громади.

— Хто. я? — повертаєть ся і трохи піднімаєть ся на лікті Каріпон, запускає в гурт свої баньки як долота і міняєть ся в лиці.

— Ну, ну, ти вже... ви Дворянченки... я тебе знаю... — сховав ся зараз той.

Каріпон починає наче до себе казати: — Як я не маю, а другий має, то се він моє взяв; коли-ж я від

нього одібрав, то се моє і єсть, і його не треба знов віддавати йому.

Гнат лякаєть ся і каже:

— А урядник на що?

— Ну, то що, нехай! Гу, гу...

— А становий?

— Ну, то що, дарма!

— А земський?

— Ну, то що, байдуже!

— Присилують.

— Нема того, хто-б мене присилював: не хочу і вже!

Каріпон смокче цитарку і усміхаєть ся, дивлячись у очи Гнату, що на лоб лізуть від тих слів.

— А Бог, — нищечком питає Гнат.

— Дарма, я його не бачу, то й він мене не бачить, — мовить Каріпон і плює на сторону тютюн.

— Е, ти накажеш! Через тебе всі в острозі були-б, як би тебе слухали, — каже староста, рудий, рябий, бородатий мужик, що строїв із себе дуже розумного, хоч не був ним, і дуже носив ся із своїм знаком, усе ляскав по йому рукою. — Ану-ж, хлопці, „подщота“ зробім та окончательно підведем.

Громада одвертаєть ся від Каріпона, один Гнат ще сидить і слухає, роззявивши рота, а Каріпон мовчить, мовчить, а далі бурчить про себе:

— Чого не я, а той має? Хйба я не такий же, як і він? Адже-ж з одного тіста?... Ось піду, спалю йому його скирти, хату його спалю, спалю...

— Овва! Підеш ти! — озиваєть ся не вдержавши якийсь дядько з широкою спиною.

Каріпон мовчки піднімаєть ся, не хапаючись підходить до сусіда і дає йому такого ляпаса по його широкій спині, що той аж пригнув ся.

— От тобі і „овва“!

Вся громада регочеть ся, нарешті і побитий, добре почухавшись, сьмієть ся, а Каріпон іде на своє місце і знов лягає, наче нічого не було.

Так лежить Каріпон, поки громада не збереть ся розходитись. Тоді і він тягне в хату до котрого будь дядька,

мовчки, наче до себе увійде, сяде на лаву і знов балакає таке, що аж ніяково слухати: „На що робиш, на що спину гнеш — все одно не забагатієш, бо як до маленького не прикладай — все маленьке буде. Тільки з великого буде велике, а мале — з одного боку наливається ся, а з другого виливається ся, з одного — насипається ся, а з другого — висипається ся; все одно, що нічого й не придбається“.

Особливо не любив Каріпон письменних. — „Що його слухати, — каже було. — Письменний думає, що він розумний, а він що? Він тільки в азбуку читає, все „карля“ та „карля“, а до чого, що, нічого не розбере. А я то й не читаю, а все розумію. Ось спитайте того, на що дерева та звірі та скотина? Не знає. А я знаю: щоб чоловік знав, що він старший, що він може володіти, віжки затагти, бити, гнати, вбити. Спитайте його, на що сонце заходить? Ні в сьвітї не скаже. А я скажу: бо як би його не було, то й злодіїв би не було, а не було-б злодіїв, то було-б нудно жити: нема кого судити, нема діла ні урядникам, ні всяким начальникам... тай їх не треба...“

— Йй Богу, вас слухати та з вами говорити, то аж у роті почорніє, — каже було одсуваючись переляканий хазяїн хати і перекладаєть ся від Каріпона на лаві чим небудь: то рушником, то хлібом, то цурпалком, а молодиця його аж остовніє і руки розставить, наче на хресті розпята. А то сидить Каріпон так, пальцями по столу тарабанить, після мовчки встане, візьме щось зо стола, з вікна, з полиці, наче-б то його, так спокійно, і йде собі з хати. Як часом питають: — „Що ти робиш, на що береш?“ Він усміхнеть ся: — „Гу, гу, треба мені“, — і не хапаючись іде з хати. А красти — він ніколи не крав і сам про себе казав: — „Я чоловік гордий, брехати і красти не вмю“. Ну, а вже їсти йде Каріпон до дому, бо, — який не був сьмілий, — ніде не обідав, бо їсти можна тільки, як припрошують, а його рідко просили (хотіли що найшвидше збути ся, як гарячого заліза, що в руці не вдержиш). То він і не сяде ні за що в сьвітї за стіл, часом візьме крайчик хліба з лави, з вікна і піде, а то більш того, що приходив до дому і кричав на Оксану:

— Ну, давай їсти, швидше повертай ся!

І чудне діло — у Оксани мало не все було щось для нього попоїсти, і хоч вона заводила знов тоненько своє: — Ой, Боженьки мої, ой, сьвятенькі мої, що мені в сьвітї робитки, голодненькі сидимо, нема кому й порадитки! — і крутилась, хто її знає для чого, від печі до вікна, від вікна до лави і знов до печі, та доставала з холодної печі гарячу картоплю, або огірки солоні і поспішалась вдовольнити його. Коли-ж ні, то Каріпон було мовчки тряхне її — „раз та гаразд“ — так, що вона аж тьохне, як спіла груша, що з дерева гепнула, — і лізе на піч спати. Як прокинеть ся, тоді Оксана запевне вже знайде, чим його нагодувати.

Та деж вона брала тее все? Ну, просто давали їй, як дають старцям, хоч иньший раз клянуть та лають, і до Бога і до чорта посилають. Було котра небудь молодниця тільки визирне в віконце та побачить, що Дворянчиха йде, то й почне бурчати:

— А нема на тебе пропасти, знов тягнеть ся! Все їй подай, самі-ж з голоду скоро попухнемо, а ще й до нас мандри лізуть...

Коли-ж Туровчиха влізе таки в хату і почне виводити тонким своїм голосом своє дрібне жалкування, наче на серці тонку мережку шити — смик, смик нитка за ниткою, дірочка до дірочки й притуляеть ся:

— І кумочко, і кумасенько, і кумасюню, голубонько моя сизенька, павочко гарненька, сестричко рідненька, що мені робитки із своїм „масоном“ невірним, що він же нічогісенько не дбає! Ой, він же такий горденький та прегордісенький, як той орел на небі самісенький, що він же, спасибі тобі Боженьку, не пяничка, не лихенький, та твердий, та твердесенький, як той червінчик, та золотесенький... Ой, пропаду-ж я, пропаду, нема моєї силоньки, що я як удовиця одненька при живому чоловіченьку, що як би хто з милости города не виорав, то й земля пропадом би пропала, що як би з половини поле не віддала; то й снопочка житечка не бачили-б мої діточки, що саменькі молотять, як тиї цьвіркунчики маленькі. — То молодниця і ткне Оксані в руки картоплі, чи що, з печі, такої

гарячої, що й сама опечеть ся, і Оксана довго на руки дмухає. а далі кинеть ся дякувати...

Бувають, правда, й такі хазяйки, що все до купи збирають, як бджоли мед, хоч би й не було для кого, хоч би й дітей мало, все одно до одного прикладають, і все їм мало і наче нема ніколи нічого зайвого, щоб із ким поділитись, а й такі дадуть, бо... бо Оксана-ж справді як старчиха, бо в неї і чоловік ні туди, ні сюди — ніяк не повернеш, ніяк не викуеш його, наче чугунний він, а ще крім того у їх же й настоящий каліка — німий Андрійко — старший хлопець. Того то, коли Оксана не піде сама, коли їй не дадуть, то його пошле — йому то вже дадуть, бо від нього, як би не хотів, не відчепиш ся, ні! Він буде смикать, тягти, термесувать, чіплять ся як будяк руками і ногами, щипать ся як рак, плювать ся, аж поки свого не добеть ся.

Інший за своє добро таки трохи погавить німого: там він йому або води принесе, або сіно переверне, або бабі миски помие. Та не дуже то й німий піддавав ся: як не схоче робити, то хоч ти його печи, нічого з него не візьмеш, — забере собі хліба, наїсть ся сам, плюне і гайда. Так, чи с'як, а була с'ім'ї від Андрійка поміч, — можна сказати, що він їх часом сам годував. Правда, що менша від його сестра (йому 14 літ, а їй 13 було) в тютюні служила і сі гроші до дому йшли, та тиї-ж йшли на різні улатки, бо Каріпон у зборні сказав раз, що не буде платити нічого, бо „ні за що“, і тепер з жінки його що слід правили, а до його вже не приступались. Про гроші-ж Марусині він не питав ся, бо не любив ні в що входити, не любив, як він казав, „маку лічити“, тільки аби було йому готове і все тут.

Не від разу-ж і Каріпон став таким. Він ранійше всеж таки і робив, і наче старав ся, так що здавало ся навіть, що його робота тягне; як тільки скінчить одну, зараз другу починає, хоч не перестаючи бубонить: „На чорта сего треба! На чорта я його робив! На чорта воно здало ся! А про те робить, наче його хто запряг, хоч усе він робив не того, що йому так бажало ся, а так, наче він сам себе силдував „чоловіком“ стати, свою злість розі-

гнати, розвіяти десь. Ще з самого малечку був він лихий. Ще тільки стояти та лазити навчив ся, зараз усе, що не попаде по дорозі в руку, зараз — трях! Ніколи було нічим і не граєть ся, і не бавить ся, і не подивить ся, а тільки взяв, достав, доліз — бубух! І ріс Каріпон не так, як иньші діти. З малечку він злістю наливався, наче квіт блекоту отрутою, бо не раз, не два, не три, як почав він розбирати, чути й говорити і в хлопячому гурті на вулиці гратись, дровичи його хлопці і дівчата: „Бай-стрик, байстрик, байстрик!“ В серце Каріпону наче хто голки запускав. Перше не розбирав він, що то таке, та біг до матери жалітись, а мати його, гарна молодиця, вся в намистах та стрічках, наче дівка, реготалась і казала: „Нічого, синку, не дивись на їх, хай кажуть! Твій батько від усіх тут старший, ого-го! Він як схоче, то їм покаже: поверне задом на перед! Ха, ха, ха!“

Він усе-ж таки не розбирав і біг до свого батька, суворого чоловіка, що ніколи не сьміяв ся, а той його к чортовій матери, посилав і ляпаса давав, щоб не ліз у очи. Каріпон довго ще нічого не розбирав, лаяв ся та бив ся з хлопцями, що його дражили. Аж по троху стало виявлятись. Одно, два слова: „Он там у твого батька в саду, дивись, які яблука ростуть, піди вирви!“ — „Бач, який! Геть до паничів, ти не нашої кумпанії!“ Один, два погляди та зітхання материні на панський двір; одна, дві похвальби її, що у неї все є, бо вона „розумна, сахару не цураєть ся“; одна, дві розмови, що пан як був паничем, був дуже ласий, як черва на яблука; одна, дві лайки батькові до матери: „А ти, пустоцьвіт проклятий, погане зілля при дорозі!“ — і все відкрило ся Каріпону, все вилізло на сьвіт, як червоні черви на дощ зпід землі. Каріпон все чисто розібрав і став ще лихийший, ніж з роду був. І став він свою голову мулити думками: „Що воно таке? Як він „його“ син, то чого-ж він тут, а „його“ діти там, умивані, прибрані, солодко їдять? Він би їх був заскуб до смерти, по ниточці, по волоску, як би в свої руки запопав! І до чого у нього сей другий батько?“ Думав, думав Каріпон, тай пішов раз у двір питати ся, що воно таке: „Чи ви мій батько, чи не мій?“ Дак пан його

так шугнув, що аж душно йому стало: „Якого чорта ти прийшов, прийшов якого чорта? Що се ще за штуки, штуки які се? Я тобі покажу батька, батька покажу, я й твого батька запечу туди, туди запечу... Ти, мужик, понімаєш, мужик ти, а я пан, понімаєш, пан я і вже! Який у мене з тобою розговор, розговор який? Геть, щоб і дух твій не воняв, щоб не воняв мені! Геть зараз, зараз мені геть!“

Побіг Каріпон з двора, тільки п'яти забіліли, задихався, поблід весь, та все огризався біжучи: „Ну, ік чорту, ік чортовому батьку, ік чортовій матери, ну, і не треба мені, ік чорту!“

Та нікому-ж Каріпон не хвалився, що був і де був, тільки від того часу матір зненавидів, що через неї Дворянченком став; коли вона тепер сьміялася, то його наче мороз по шкурі подирав і він скоріше тікав з хати. Зненавидів він і хлопців на вулиці, і всіх, хто знав його „сторію“, і панське дворище: коли йшов поуз нього, все було на всі боки плюється; а сам став „на мужика“ виправлятися, щоб і собі бути так, як люде, і робити почав якось так усе разом, одно за другим, не перестаючи, хоч і без охоти; він би тоді себе наче гвоздя у стіну заколотив був і бив би, бив по голові, щоб не знати, не чути, не думати...

Так то Каріпон і оженився і дітей навів. Тим часом весела мати його і понурій батько померли, він же сам обернувся в такого „мужика“, що якось нанявся до „того“ пана служити. Діло було так давно, пан уже наче і забув зя, вже досі успів і своїх дочок заміж по видавати і синів кудись на службу порозпреділяти в городі, де вони і вчилися раніше. Каріпон не згадував, а прикащик кликав по селу робітників, то й Каріпон пішов, нанявся і служив — як, хто його знає, тільки робив. А кожний раз, що побачить пана, збирався побити йому всю морду і думав: „Ось візьму, побю йому всю морду! Бач, як повная рожа! Ось же побю, їй Богу!“

І робилось Каріпону дуже весело при тій думці і усьміхався він про себе, і готовий був зараз свою думку сповнити, та не робив того, а наче прикипав до місця,

наче його якась дїнь брала, щоб йому встати, піти, вдарити; він тільки з усміхом придивлявся до пана, що як тільки побачить його, зараз покрутить ся, покрутить ся, замиготить своїми очками, чудно якось похухає на руки, немов йому холодно зробиць ся, і втіче швидко, як ряба ящурка. Каріпону і зьго було досить, і він усе так його дякав. А раз, коли прикащик накинув по 20 сажнів канави в день на чоловіка копати, він не схотів і буркнув при панови:

— Що се ще за мода така? 20 сажнів! Хиба се положеннє... Бач... Стерво! Сам спробував би, запріг ся!... Чортове стерво!

Панок застукотїв ніжками, забарабанив ручками і скоренько забалакав:

— Еге, еге, братіку... Треба теє... се багато, багато се, кажу... Я не велїв, не велїв я по стілько... Зараз скажу, скажу зараз йому... — і щез, а роботу таки зменшив. Та про те скоро надокучило Каріпону робити. Він не вибув строку, кинув і пішов, а від того часу вже більше ніде не служив, не робив, тільки злив ся, лютував і ненавидїв усе більше та більше і старих, і малих, і чоловіків, і жінок, і панів і мужиків.

Тоді-ж він усїм шкоду чинив. Ось іде, бачить тинок — смик і витяг кілок, поломав його, кинув к чортовій матери, а дїрка в тинку зосталась. Або побачить чию небудь свиню — стусоне її ломакою так, що та аж завищить, або кому небудь огірки на городї витопче. Не мало з ним і судились сусїди, як застигне хто на шкоді. Ну, і щож? Нічого з того не виходило. Покличуть Каріпона на суд у волость, питають його, на що він тинок розорив, а він уткне очі долї, поведе плечима і каже: „А яко-го-ж чорта він менї на дорозї стирчав?“ Питають, на що свиню ударив, а він: „А на що вона менї в вічі дїзла?“ Присудять гроші платити, а він каже: „Дайте грошей, то заплачу“, — та ще: „Судїть ви тих, хто вас слухає, а не мене!“

Так на йому все й пропадало, бо взяти ні з чого було, а в холодну садити боялись, щоб часом не спалив. Більше-ж усього шкоди чинив Каріпон свому пану: то

кицьку здохлу в колодець вкине, то викосить від дороги без користі, так просто, смугу в пів десятини, то в саду всі яблука обтрусить, усю землю вкриє, а не забере й одного з собою... Та ніхто ніколи не зловив його на тому, хоч робив він усе просто, не ховаючись, серед білого дня, тоді саме, коли злодії не ходять і ніхто їх не жде.

Коли Каріпон такий лихий, то й дітям його плохо, бо хоч не бив він їх тоді, тільки виганяв геть з хати, щоб не було; коли ж зустріне, зараз за плечі візьме і штовх, штовх, — шпурляється як цурпалками, а то ногою пхне з дороги, щоб не мішало. Малих він наче зовсім не примічав, чи вони від нього тоді самі ховалися по закутках, під пічю, в соломі, так що не видно їх було. Інший раз Каріпон і сам собі спротивить ся: „Ну, на що я, ну, до чого я, ну, що я вмю, що я зроблю! Тьху на тебе! Як би я був... Як би я зробив тее, що мені треба, що слід зробити... Трясця, розтрясця...“ І схопить себе за чуба, а то черкне ножом по пальцю, — кров червоною каблучечкою обіветь ся, а він: „Ось же, тобі, чортів сину!“

Як нападе на Каріпона злість, то він більш того, що нікуди не йде — дома сидить, а після, як трохи одлигне серце, то йде між гурт і провадить свої штуки, що слід би було всіх людей потопити, як ось колись потоп був, а нових наробити, бо так нічого доброго не вийде, або сьміється ся, що всі такі смирняги, наче в мішку завязані, ходять, що як би сила, та до сили ще сила, то можна-б весь сьвіт завоювати, головою неба достати і стільки грошей придбати, щоб усю вулицю густо постлати... Тоді-ж, згадавши про гроші, йшов Каріпон до пана свої гроші правити. Ходив він на весні, коли квітки оживають в полі і в лісі, коли всі молодіють, усі радіють, наче туги нема, наче досади нема, наче болісті, наче смерти нема. Один Каріпон усе невеселий ходить, усе лихий, чи бак на весні він ще більш лютує, бо й чудно йому, і сьмішно, і сердито, чого всі радіють: „Раденькі, що дурненькі, тьху!“ Гляне Каріпон на сонце: „Га, ну, й чого-б то я так палив немилосерно, що нема де сховатись, та скрізь тільки дірки та латки та гній присьвічував?“ Гляне на дітей,

що по калюжах босими ногами на голубе небо, що там відбивається, наступають: „Тю-тю, дурні, і чого-б я то так реготав ся? Усе одно, з болота чоботи не пошиють ся!“ Гляне на дівчат, що співають, розглядають ся, прориваючи тютюн: „Тю-тю, скажені, ну, і чого-б то я так радів, кричав? Усе одно, тютюну з маслом їсти не можна, а к вечеру спина боліти-ме!“

І так усе він: коли кому весело, то йому ще сумнійше, наче його всі дрочать, на зло йому сьміють ся. Та минуло літо і осінь настала. Ось останній раз іде Каріпон до пана: „Як не віддасть, то й ну його к бісу!“ Прийшов. Пан чогось бігав по комнаті скоро, скоро, як миша, і кулаками бив одн об другий. Став Каріпон коло дверей і промовив:

— Чи віддасте гроші?

Пан наче здурів, як пиене:

— Ніяких грошей я тобі не дам, не дам я тобі грошей... Геть!

Каріпон відразу остовпів, опісля приступив ближче і почав одно слово:

— Бат...

Пан зашипів, як яєшня на сковороді, замахав руками і втік у другу комнату, замкнувши за собою двері... Каріпон повернув ся і пішов.

Коли се через тиждень приносить йому хлопець від пана бумажку: три рублі грошей. Він подивив ся на хлопця, подивив ся на гроші, взяв у руки бумажку і порвав її на дрібні шматочки. Оксана аж загула, наче їй хто небудь пальця причавив, а після заголосила, як по мертвому:

— Ой, гроші мої, грошеняточка, ой, грошеньки, грошечки!

Діти почали збирати бумажки. А Каріпон іще й плюнув:

— Ось тобі і твому пану!

Хлопець наче гавкнув і побіг геть через усе село кричучи:

— Подрав гроші, їй Богу, гроші подрав, еге, три рублі, бумажку... Гі-гі-гі! Ого-о-ов!

Ніхто спершу не міг добрати діла, що таке, а як розібрали, то жажнулись, як би гора з місця рушила, або

річка в гору потекла. Вже що Оксана поплакала за тими грошима, то й сказати не можна, — все причитала:

— Боженьки мої! Господоньки, розірвав зелененьку ще й новісеньку, самі-ж уже з голодоньку пухнемо, нічогісенько у нього, того бузувірочка, сьвятенського не має: йому все одно, що дитинка в колиці, що поросятко паршивеньке, що грошенята-голубята, що сьміттячко поганеє! А далі гордо додавала: — Ох, він такий, ох, такий, та не такенький!

Сам Каріпон, коли його хтось сьмілійший і такий же сильний, як він, спитав, чого він уже до пана не ходить, сказав:

— А чого-б я туди ішов? Як би я туди пішов, то все-б забрав, бо то все моє — я старший, а тепер я його не знаю з роду.

Коли-ж його питали, на що він гроші розірвав, що йому пан прислав, казав:

— Розірвав, то й розірвав, а ти мені про се не кажи, а то... — він не кінчав, тільки кулаки мняв, і більше вже ніхто його не питав.

Від того часу, як Каріпон гроші порвав, не стало йому діла і стало ще нуднійше жити на селі: спротивилось йому все і всі, і сам собі він більше всього спротивився і ніде не міг він собі місця знайти, нічим не міг себе вдовольнити. Пішов би кудись, — так усюди треба одвіт давати: і хто, і куди, і чого? І всюди треба робити і кланятись; запив би горілку, — так не вживав її — от так пив деколи на чужі гроші, а щоб напиватись, то не тягло його, тай уже! Тільки раз наюжив ся, як слід, так, що й розум свій загубив.

Се було в осені, коли вже із хлібом прибрались, тісно позаставляли дворища, аби пройти, круглими та довгими скиртами жита, ячменю, пшениці, та зелено-сірими ожередами пахучого сіна. Одного дня дощик тоненькими та ріденькими ниточками лїниво та тихенько тягнув ся і тягнув ся. Дуже зимно не було, а було якось сіро і нудно, нудно, хоч здохни! Каріпон лежав у хаті у себе на лаві під вікном, дивив ся на дощ, думав, думав: „І на що воно, і до чого, і як, і що — тьху,

щоб тобі добра не було!“ А після встав і вийшов. Дош від разу накинув ся, обняв, обгорнув його і потік і по шапці, і по лицю, і по вусах, і по сорочці, аж за спину. Каріпон пішов у хату, де саме весілля грали. Там його почастували горілкою, а він почав із серця говорити, що: „Ось знов поберуть ся кількось пар і самі не знають на чорта, бо ще-ж у неї коси нескублені, а у нього чуб не тріщав, бо ще-ж у неї живіт не болів, а у нього спину не домило; після-ж, як розплодять ся, то будуть бідкатись, на що побрались, та на що замісь двох — шестеро ротів придбали, що поїдять усе, що й у дворі і в клуні припасено, раді-б і клуню з'їсти, а на весні знов почнуть робити: той-же хліб засівати та турбуватись, чи вродить, чи не вродить, аби було що їсти... Хиба-ж не нудьга візьме: посій — з'їж, з'їси — посій... що се, де сьому кінець? Умреш, згинеш, діти-ж твої знов: оброби ниву — їж. з'їв — роби... Все одно, все однаково, все те-ж саме, всі такі-ж самі!... Хоч би піти щось рознести, розбити, розвоювати!... Ой, нудно, нудно так жити...

— Ну, а якже, по твоєму служити у панів краще? — питали.

— Тьху, панів то зовсім не треба!

— Ну, то красти?

— Тьху, дурні!

— Ну, то як?

— Ніяк! — Каріпон насуплював ся і все більше та більше пив горілку.

— Ось що, — сказав він під кінець, — принесіть ще квартиру, я заплачу.

— З яких грошей? Чи не з тих, що пан дав? — засьміяв ся хтось, а таки йому налили; він випив від разу мало не всю квартиру і наче не чув, що його зачеплено, ударив себе по чолу рукою і вийшов мовчки із хати, взявши з-за комина пачку сірників. Усі весільні аж затихли; що воно таке: і не пив Каріпон ніколи так багато, і ніколи не лишав без відплати того, хто його зачепив, — що воно за знак?

Загорілись у пана скирти, та як весело горіли! Топлива було багато, солома тільки зверху була мокра, а як

піднялось полум'я трохи далі, то так занялось, затріщало, тільки держись! Тут було і червоне і золоте і біле полум'я і маленькі голубенькі, як квітки, вогники, хоч сичали від дощук, а таки збігались до купи і вискакували здоровим вогонцем, що і в день було видно.

Всі люде з весілля збіглись дивити ся та розпитати, як зайнялось і хто підпалив? А Каріпон зовсім не ховав ся, що то він зробив: він просто пхнув у сіно коробку сирничків, а поки занялось, ліг коло нього недалеко спати — розкинув ся, як усе, гарно та розкішно, як дерево, що багато гілля на йому, і спав, аж поки народ не збіг ся, поки не счинили крику, поки не припекло його трохи вогнем, поки не почали його штовхати та кричати йому на вуха, що се він безперемінно підпалив і треба його до урядника вести. Він прочухав ся і сказав:

— Про мене, хоч і ведіть, — і усміхнув ся широко, подивившись на пана, що, як червона крашанка, качав ся поміж скирти та полум'я з рожевим проти вогню сивим волосем та бородою і благов тоненьким голосом:

— Ой, рятуйте, братця, хто в Бога вірує, ой, рятуйте!... За що мені пропадати, пропадати за що мені?!...

Коли Каріпону хотіли руки звязати, він не дав ся:

— Ну, сеє вже ні! Я і так піду. Чого ви боїтесь?

І пішов. Повели його до урядника, а від урядника до слідователя, а від слідователя в город, у острог.

Так скінчив Каріпон, так він, як казав, „знайшов своє місце“; йому здавало ся, що так для нього краще, бо не міг він ужитись в тій „мурашиній купі“.

Коли жінку його допустили попрощати ся з ним, то вона плакала і все питала ся його: — Каріпоньку, Каріпоньку, ой, щож ти зробив? За щож ти себе, мій соколичку, занастив?... Він сказав: — Не плач. Зоставай ся. Іди заміж у-друге — тепер, кажуть, можна тобі... Так краще: я не для вас і ви не для мене. Нехай! — Тільки тоді Каріпон помякшав, коли мала, сиренька пташечка Галя вилізла до нього на руки (видираючись, шарпнула його за вуса так, що йому аж сльози в очах стали) і завела: — Тато... ця-я-я-ця, — якимсь надколеним голосом, а після: — Татоцко... цко... цко... бідя, бідя.. (то-б то

бідний)... а цього?... Біда... цього?... — Аж Москаль з рушницею відвернув ся і витер сірим сукном око. Каріпон же промовив тихо: — І як воно мене не боїть ся?... Хиба отся, отсю... Та дарма! — спустив Галю з колін і сказав Оксані втомленим голосом: — Ну, іди вже собі! Оксана пішла, стогнучи і плачучи, з Галею на руках, геть...

Хоч плакала Оксана довго і щиро, та всеж таки їй після того, як Каріпона засудили і в Сибір заслали, стало лекше жити. — Кращечко, їй Богу, що кращечко, — хвалилась вона сусідкам, — бо тепереньки я вже справжня вдовиця і всяке на мене зглянеть ся, і совіт дасть, а то що? І чоловіченько є і чоловіченька нема! Треба-б жити за його спиною, а все сама собі роби, коли се його положенне... і не розбереш ніяк, як себе розуміти? Тепереньки-ж я собі, кумасю, знаю, сама себе знаю.

І справді тепер Оксана стала наче і розумнійша, і до роботи проворнійша, і вже без плачу та з гордістю і усьміхом балакала про Каріпона, все про Каріпона, який він розумний був і добрий, і тихий, і як він їй усе совіт придавав: — Іди, серденько ти моє, заміж, твої літонька ще молоді і діточки дрібні, і вродонька гарна! — бо їй так здавалось, що він казав так.

Раді були і люде, що позбулись того каменя з шиї, як той Каріпон, що й сам не знав, чого йому треба і иньших баламутив: „Не платіть!“, „Чого мужик — мужик, а пан — пан?“, „Хиба не можна розвінчати, або вузлів розв'язати, як уже хтось так раз поробив?“, „Дурні ви, як ціпи деревляні, що їми молотять, а не годен, то кидають к чорту!“ і т. и..

— Ну, тепер уже не скоро побачимось, — казали. — Він свою дорогу пробив: отсе пожежа, а після душегубство буде, — тільки його й бачили!

МІНЯТЮРИ.

VI. Гармонія.*)

Весна. Дніпро розлив ся, поняв низеньку плавню, і буйно носить він свої брудні хвилі: об глинясту грядку сердито плеще та хижо злизує пісок і репетує на одкосах. Часами виринають з-під брудних хвиль старі куниці комишу, цвітущі верби силкують ся ще випростати своє пахнюче гилля з-під брудного наплаву. І там, і тут пливуть дошки, солома, сіно — признаки весняного руйнування.

Сердито, владно й весело гримлять бурхливі хвилі білогриві. А небо-ж то таке високе, чисте, синє, мов кришталь. Хмарки такі легенькі, білі, неначе пух розкидані по небі, а сонце сяє й радіє на ввесь той божий сьвіт. Ось на крутій гряді стоїть верба прозоро-кучерава, уся обсіпана неначе жовтим пухом, колишеть ся від вітру і кадить на всі боки солодким запахом. Хазяїновиті бджоли поважно так гудуть круг неї. Пташки несамовито стрибають, вють ся та щебечуть.

Травиця молоденька при корені верби собою підняла старе гнилеє листя і ряхтить проти ясного сонця. Кругом життя, кругом і праця, борня кругом, і радість, і кохання. А чула весняна луна літає по-над берегами і прислухаєть ся до всего і в лад підсвіує усім. А ось на розі, що вдав ся у Дніпро, розрізавши його бурхливі хвилі, спинила ся луна, немов чого чекає: ще мало їй, неповний мабуть їй концерт той весняний.

*) Див. кн. I, стор. 34 — 44.

І ось діждалась: вітерець дихнув і жовта комишина, надломляна як раз на половині, так жалібно, так сумно заспівала. І чулая луна аж прилягла до неї і ластить ся до дзвінкого стебла, вислухує журливу сповідь. Забуте все: і гомін хвиль моторних, і щебетання веселих птах, і тихий шелест зелених верб, і клопотливі гудіння бджіл: усе воно покрилось тим стогоном журливим, до серця доходить тихий плач.

Там чуєш згадку про весну, котра життя колись дала, там чуєть ся зітхання за колишньою минулою красою зелених пагінців із пишним листом, там сльози чуєш, що стебло було розколяне в середині на-двоє, і далі чуєш довгий-довгий, сумний, вразливий стогін.

Наслухалась луна, знялась на легких крилах і рознесла повсюді ту жалібную пісню. Замок прислухаючись вітер, причаїлась верба зелена, пташки ущухли, і хвилі тихо лижуть підніжя глинястого рога.

І стало всім так журно, сумно...

А сонце, весняне. живущее сонце, заглянуло своїм всесильним оком і разом розігнало той сум, а журливу надломляну тростину позолотило щирим золотом. Стоїть вона, неначе знов родила ся для щастя, для життя.

Дихнув вітерець і верби зашуміли, защебетали золоті пташки і хвилі знов загомоніли, усе зараювало і заглушило тихий плач. Лиш чулая луна вплела ласкавою рукою той самітній плач у радісно-живущу пісню весняну, знялась на легких крилах і понесла її, вславляючи гармонію довічню.

Дніпрова Чайка.

VII. Спокій духа.

Присвячено пам'яті М. Шликевич.

Він спав — і снились йому важкі сні. Важкі і дивні сні. Дух боров ся, дух кликав з останніх сил: „Що значить усе зовнішнє? Я — царь! Я — бог!“ А вся мілка підлота мізерних обставин, а найпустійші факти буденного життя, гріхи чоловічої мисли, що не стала ще на версі твореня, безстыдні порівняня — все те оплутувало його

тисячами нерозривних кайданів. Так легка сітка охоплює перепела.

Глядиатора з гострим, на обидва боки гострим мечем побіджає супротивник з лянною сіткою...

Що падає, те впаде, коли його не піддержати. А шукати підпори, винаходити її, випрошувати її — о! се гірко духови — і ображений, він хоче вмерти, аби не топтати найкращого свого змісту — вільних гордоців.

Але не легко вмерти!

Легко убити себе, легко примусити серце перестати битись, мізок перестати думати, ноги перестати ходити, а вмерти не легко... неможливо... Він мусить жити.

Але підпора, необхідна причина існування, вісь життєвого колеса — де вона? Невже вона повинна прийти зверху відкілясь? А коли прийде вона, то повинна пожаліти бідного, не давати йому зайвих ран, бо й так немає вже місця для інших ран, він сам дужче ніж хто поранив себе всього!...

І дико метав ся Дух... Він хотів метатись, бо тоді він менче боров ся.

Малою і нікчемною здавалась йому земля... Може ті пишні, незлічимі зірки дадуть усе, що треба Духови? Вони так спокійно стоять, вони такі вдоволені з себе...

Полетів.

Але там — там тільки бездушна, холодна просторонь. Мільйони таких же земель, тільки пустих, без життя. Вони летять по своїх від віку призначених шляхах, вони тільки летять, не живучи самі і життя не даючи нікому. Їх спокій — се спокій каменя, матерії... Як легко найти такий спокій!

Сьмішно стало Духови. Бо він хотів теж супокою. Але супокою філософа, супокою вибореної рівноваги, порішених питань. Сьмішно стало йому і гірко... Він думав, що він висше землі, що не може вона дати йому нічого, а побачив, що коли вже спустив ся до можливості шукати, то повинен шукати тільки на землі. Сам він земля... плід землі...

Полетів він у купі з тією сивою хмарою, що гнала вітром, хоч хотіла десь зупинитись, та не могла. Розсипалась дощем по-над морем, злісно затуляла сонце від пра-

гнутих — і все летіла, летіла, поки не вдарилась об високу гору — там нарешті зупинилась.

А в горі тій, викопавши глибоку печерю, без світла, без сонця жив старий пустельник. Їв він тільки те коріне, що пробивалось крізь товщу гори в його печерю, пив тільки ту воду, що від подиху його осідала на стінці. Раз у рік, тільки у серцем відчуваний Великий День виходив пустельник до сонця і під його веселе проміння ставив свою білу-білу голову...

— Чи не се спокій! О, так я-ж можу покласти на себе подвиг у тисячу-тисяч раз важчий, коли певне знати-му, що тут! — насмішкувато, але з тривогою думав Дух.

І злетів Дух... спустився до пустельника...

— Отче святий! — покійно, з малою надією, але і з гордощами незмірними почав він питати пустельника в порослій мохом печері. — Отче святий! Скажи моїй болі, чи найшов ти спокій тут? Спокій своєму малому духови!...

І — о, диво!... Пустельник зрозумів його... І пізнав Дух тоді, що не йому одному доступні і горе сумнівів, і муки нерозваги, і страждане питань. Всякий боліє своїм болем — і немає ні одного підлого, хто міг би сказати: „Мій біль більший твого болю...“ О, нікчемний, нікчемний Духу!...

А пустельник говорив:

— З мене досить того супокою, що я найшов. Я — тут! А хто хоче більшого, хто хоче, щоб не брєніла без відповіді ні однісінька струнка — той нехай піде і візьме на себе пньший подвиг, найбільший із тих, які дав нам на землю Вишній... Се...

Дух почув, що тут, тут розв'язка глупого зміслу... І страхом і радістю сповнив ся Дух: страхом за те, що зараз же може пустельника взяти смерть із собою — і тоді...

Але не вмєр пустельник; він казав:

— І сю відповідь могла тобі дати сама найменча світова дрібниця. Ти міг почути сю відповідь і в шелесті вітру, і в шумі обвалу із високих гір, і в плескоті океанової хвилі, і в журливій пісні садинокого мореплавця — і всюди, всюди. А найбільше в плачу посиротілої дитини,

в гомоні мійських базарів, у стукоті фабрик, і в важкому сопуху нічліжних домів. Ся відповідь: „Прирівняйтесь і духом і тілом до найнижчих на сьвіті...“

Огненними буквами написались ті дивно прості слова на суті Духа, стали гаслом, любовю земного і дальшого істнування, зняли стосильні тягарі — і полегчений, сьвітлий, ясний, радісний Дух полетів у сьвіт, у осередки глупоти і нікчемности, до темних, розпусних, вонючих людей...

Дух був спокійний, бо не хотів бути вишчим ані одного, ні однісінького із тих людей.

Гнат Хоткевич.

УІІІ. Гимн щастя.

Із чорних туманів понурої, зимової ночі виринають звільна, непевно, бліді, боязко тремтячі смуги сьвітляного ранку. Легонькі платки снігу мигтять у воздуху, немов дрібні, білі листочки, що грають ся свобідно на лагідних хвилях вітру. Вони, здаєть ся, бажають використати недовгу хвилину свободи, прожити короткий час свого істнування серед гамірної радості, випити до послідної краплі чар його пристрасної, безпамятної роскоші... Бо ті холодні, лискучі зірки снігу живуть також одробиною життя всесьвітнього, в них також жевріє горяче бажане того життя, горить непогамована жадоба роскоші. А їх роскош — то свобідна гульба в безкраім, воздухнім просторі, — то судорожні пестоші веселого, гулящого вітру. Вони віддають ся радо, без опору тим пестошам, — аж вкінці втомлені надмірним ужитєм опадають звільна на землю, покривають її білою, пухкою габою сну і забутя, огортають зимними, ледовими обіймами... Зелені смереки двигають на своїх гнучких раменах пошарпані кусні сніжного килима; денедодин із тих велитнів, щоби позбути ся докірливого тягару непрошених гостей, потрясає могутнім раменем і розбиває в пух їх ніжні члени, — сніжна комета розсипаєть ся в мільйони мікроскопійних метеорів, і в млі ока голубить їх меткий вітер у судорожних обіймах хвилюючих, струнких діяннів свого воздухного тіла...

Над тою чудовою грою життя природи підносить ся хмарна, сіра безодня неба. Її склепінє опираєть ся цілим своїм тягаром на землі і ослонює обрій темною, мрачною опоною. А там далеко — за тим сірим склепінєм дрімають гори-велитні, там підносять ся стрімкі, скалисті верхи Татр...

Аж ось нечаяно показуєть ся на густих, оловяних клубах мраки ясний кружок, що відбиває виразно від темного тла, немов округла, блідо-жовта пляма; вона побільшаєть ся чим раз скорше, чим раз дужче розтручує стіснені ряди хмар... і по хвилі продираєть ся через пробитий отвір золоте проміне сьвітла. То сонце, той завзятий, невмолимий ворог зими, виступає до боротьби, — випускає мільярди огняних, блискучих стріл і вбиває їх в зимні, ледові стіни мрачної опони. Але в тій хвилі вихор хапає в свої велитенські долоні жменю хмар і кидає їх цілою силою могучих рамен в пробитий отвір. Починаєть ся завзята, страшна борба, — борба титанів. Падають ясні, болючі стріли сонця, падають звільна, без перерви, — вихор випружає свої мускули, кидаючи безнастанно тяжкі брили мраки, в сьвітлянім отворі киплять, вирують палені промінем філі розбитих, здавлених хмар...

Вкінці вихор втомлений тяжкою, нерівною боротьбою уступає, покидаючи своїх союзників на потаду непоборному витязеві.

Проміне сонця падає з новою силою, розвіває чим раз ширше і підкопує фундаменти мрачного склепіня... і небавом з глухим гуком далеких громів провалюєть ся ціле склепінє в бездонну пропасть незмірного, всесьвітнього простору...

Дрімучі гори-велитні будять ся з просоня. Їх голі, вкриті снігом верхи ясніють у сьвітлянім блиску сонця тисячами огняних барв, мигтять ярким, червоним полум'ям, неначе жертвенники, що на них сонце-витязь палить криваві жертви на знак своєї побіди...

Там — далеко чути ще понурі відгомони в безодню проваленого склепіня, — а вже від рубінових жертвенників сонця прилітають тихі, мелодийні звуки стобарвної музики. З початку невиразні, тихесенько плывуть кризь

воздух, немов лагідна ангельська пісня; потім чим раз голоснійші, звук за звуком, акорд за акордом, — аж вкінці прогомонує доносний, могучий гимн, гимн радісних, золотих мрій про щастя, про любов; розлягається щораз то сильнійше, щораз далі лине стосотним гомоном, — і ціла природа лучить в нім свої ніжні, таємні шепти, свою милозвучну, гармонійну мову....

І я вслуханий у ту чудову музику любови — мимоволі розхляю уста, щоби разом із всесвітнім гимном заспівати пісню щастя, щоби до спільного гимну докинути шалений акорд дикої, огняної пристрасти душі моєї...

В тім ненадійно — розгомонує коло мене храпливий, проймаючий крик, — крик безнадійної, болючої розпуки, — мішається в загальною мелодією — і нараз акорди, що так згідно, мелодійно плили один за одним, плутаються, шарпають себе взаємно — і за хвилю переміняють ся в масу поплутаних, фальшивих відгомонів, серед котрих найголосніший — той один крик страшного болю...

Хтож то посьмів зіпсувати таку гарну мелодію музики-природи?!...

Оглядаю ся туди, звідки вийшов той дикий облик нужди!.. Кістяк чоловіка-жебрака вкритий останками витертого лахмітя простягає до мене худу, костисту руку і з голосним риданням просить милостині. Каліка повзе на колінах, бо ноги повикручовані страшною хворобою, нужденне лице вкрите грубою верствою бруду, а зпід довгого, покудовченого, сивого волося сьвітяться непевним блиском мрачні очі... Кидаю йому милостиню і відходжу скоро, щоби не чути його стогнань і наріканя...

...Легонькі платки мигтять у воздуху, немов дрібні, білі метелики, а там, далеко, сіре, мрачне склепінє ослонює дрімучі гори-велитні, ослонює стрімкі, скалисті верхи Татр...

Теоділь Мелень.

ІХ. На руїнах.

Стояв і німо глядів перед себе. Як би міг був ще плакати, то сльози лились би без краю. Але до сього вже не було у него спромоги. Як спалена вогняним сонцем

пустиня, пашіли від болю спечені очі. Щеміло серце у грудях, журбою мов молотом розбитих. Там за ним був рай — не його вже, а перед ним жите — не для него. Душу його покинули мрії — як зорі падучі з неба позлітали. Вже не жалів, лиш метав ся з гніву, мов дик ранений.

Підніс її із юрби, кинув під її ноги молодість свою, все добро. І по них вона перейшла. Стоптала. Відрік ся для неї „громади“. Ні, се через неї його відреклась громада. Громада — високо-моральна, а він був убогий і вона убога, — чому-ж не наклеїти їх пятном погорди? Працював для неї, аж кровавим потом чоло змивалось. Кровю своєю годував її. А нині? Нині заморозила йому останні краплі крови. Так весняні цвіти морозить нечайна стужа.

З юрби прийшла, в юрбу вернула. На її лебединих грудях чужі уста ракували. Чому се так? За віщо? „А правда, ти чиста, моя єдина, ти сьвята!“ І пекольний сьміх кривить його уста і сиплють ся важкі докори, а потім лине лиш одно словечко: „Ти... лише... жєнщина!“

Місяць кидав бліде сьвітло. Безлисті дерева протягали до неба галузи й благали милосердя. Мороз вбивав їх жите. Благали, аж скарга в небесних хмарах стогнала.

Її ніхто не слухав.

Серед місячного сяєва стояв на руїнах своєї долі. Кидав громи.

Але сьвіт як ішов, так і піде, бо він був лише чоловіком. Як би не він, то хто-б терпів?

Усе тихо, лиш зорі ридали.

Ярослав Весоловський.

Із буддйської книги „Сутта-Ніпата“.

I. Мара і Будда.

Мара мовить :

Хто має синів, має втіху з синів,
Хто має корів, має втіху з корів, —
Те „має“, то радість людська.
А в кого
Не має нічого,
Яка-ж йому радість, якая?

Будда мовить :

Хто має синів, має клопіт з синів,
Хто має корів, має клопіт з корів, —
Те „має“ — причина турботи людської.
А в кого
Не має нічого,
У того й турботи нема ніякої.

II. Богач і мудрець.

Богач :

Ось я страв наварив
І коров подоїв,
Над рікою з сім'єю живу собі в лад;
Дім успів я покрити,
І огонь мій горить, —
Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Мудрець :

Я свій гнів усмирив
 І упір покорив,
 Над рікою сю ніч пересплю собі рад;
 Дім мій вольний весь час,
 Огонь пристрасти згас,
 Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Богач :

Не брешуть комарі,
 У росистій траві
 По лугах не злічить моїх стад;
 Повно паші в стогах
 І слоти нам не страх,
 Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Мудрець :

В царстві духа я чайку міцную зробив,
 Я на той бік поплив і у пристань прибив,
 Поборов течію уподобань і звад,
 І ту чайку — тепер
 Непотрібну — поверг,
 Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Богач :

Моя жінка покірна,
 Не ледача, а вірна
 І трудяща й мені йде під лад,
 І хороша на вроду
 І славугнього роду, —
 Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Мудрець :

Дух мій вірний мені,
 Кинув думи марні
 І підняв ся над низ земних болів і страт,
 І я вирвав все зло,
 Що у серці росло, —
 Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Богач :

Я працюю і дбаю,
 Тим кормлюсь і те маю,
 І край мене здорових дітей моїх ряд;
 Вони чесно ростуть,
 Про них злого не чують, —
 Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Мудрець :

Я нічим не журюсь,
 Нікому не корюсь,
 З тим, що маю, зійду сьвіт весь там і назад;
 І нікому служить
 Я не мушу й на мить,
 Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Богач :

Мої вівці й телята,
 Первістки і ягнята
 І бугай той могутній, царь стад,
 І корови мені
 Вдій дають молочні,
 Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Мудрець :

Я не маю телят,
 Ні овець, ні ягнят,
 Бугаїв, що пишають ся там серед стад,
 Ні коров молочних,
 Я не дбаю про них, —
 Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Богач :

Мої стіни гладкі
 Мої шнури тривкі,
 Нові яслі в стайнях і припони під лад:
 Не вірвуть ся воли,
 Хоч би бурі ревли, —
 Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Мудрець :

Я мов бик розірвав
 Пути всіх земних справ,
 Наче слон прорвав тин всіх змислових завад,
 І не верну туди, як дитя
 В лоно матери вже не верта, —
 Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Переклав

Іван Франко.

МАРУСЯ

Оповіданє В. Г. Короленка.

I.

Ми їхали верхи долиною Амгі. Коні бігли підтюпцем по колії якутського шляху.

Сі шляхи зовсім не схожі на руські. Вбита возами руська дорога стелить ся скатертю між зеленими нивами. Тут шляхи втоптують ся копитами верхових коней. Дві глибокі борозни, розрізнені міжником, по якому росте трава, лежать по середині. Вони однаково глибокі і вирисовують ся виразними лів'ями полевого гла. Коли їдуть двоє — вони плентають ся обік, лїниво розмовляючи про сільські випадки, про покоси або приїзд начальства. Трое поряд ївдять уже далеко рідче, четверо вже укладають ся по дві пари, одна за одною. Через те кілька пар побічних стежок визначаєть ся усе слабше і слабше, і гублять ся ледви помітним слїдом у траві.

Шлях, яким ми їхали погідного дня на початку липця, був широкий і відповідно ще добре втоптаний: коло шести помітних борозен, ріжної глибокості, бігло рівнолежно, лїниво і спадисто звиваючись широкими луками.

Трави сього року були пишні. Якут, що їхав на зустріч, бачив ся нам за закутом лише своєю шпильастою шапкою, піднесеними рукавами свого каптана і часами тільки струхувалась над зеленою стїною голова його коня. Він розминув ся з нами, привітавшись звичайно, і приспішивши ходу незабаром зовсім зник серед хвилястого зеленого моря.

Зробилось ніби ще тихше і ще пустійше. Сонце висіло над далеким краєм гір. В літку воно стоїть у сих місцях не високо, але сьвітить своїм косим промінем трохи що не цілу добу, сходячи й заходячи майже на одному місці. Земля розгріваючись спокійно, але стало, не встигає добре охолонути за коротку ніч з її передранковим туманом, і в полудень північне літо палає спекою і виблискує своєю відмінною принадою, тихою і сумною...

Далекі гори, овіяні синявою млою бовваніли і, здавалось, розтоплювались у своїй стомі. Тихий вітер ворухив густою травою, що мерехтіла різнобарвними когутиками, кашкою і якимись іще незчисленими жовтими та білими головками. Нашим незанузаним коням досить було повернути голови зі стежки, аби схопити, навіть не нахилиючись, пучок соковитої трави з міжника, — і вони бігли далі, помахуючи стиснутими в зубах пишними китицями. Де-не-де відкривались навкруги невеликі озерця, ніби шматки синього неба, що впали на землю серед смарагдової зелені... І від усієї сеї тихої краси ставало ще сумнійше на серці. Здавалось, що сама пустеля сумує об чомусь далекому і невизначному, в замисленій стомі свого короткого літа.

Ми поминули невеликий гурток юрт, що розкинулись на горбку над озером, і зелені луки знову прийняли нас у свої мовчазні обійми. Дорога стала вузша, побічні борозни слабші, трава по міжниках ще висша і пишнійша. Долина скочувалась до берега річки. Гори другого берега вже не туманились, але виступали скалубами камінястих ярів, що нагороїжились островерхими модринами.

На ліво теж наближались усе горбки, розрізнені вузькими крутими долинами, по яких текли тихі невеличкі річки амгинського басейна. Сими річками ходили „вільно і без охорони“ табуни кобил, що належали до якутських „богатирів“ дідичів, які встигли і тут на лоні майже непочатої природи захопити красші кути божої землі.

Один із таких „богатирів“ трапив ся нам на зустріч. Він сидів на високому сідлі, ніби величезна башта, в плюшевому каптані і рисій шапці, а два сухорляві „джеранаси“, старці, щось на подобу кріпаків або невільників, бігли високом біля його стремен, супроводячи богатиря від його юрти до других, де живуть такі-ж нещасливці. Богатир оглядав власних людей і власні табуни... Прості звичаї дітей природи виявляли й прості форми первісної суспільности.

Часами лунав поміж горами глухий тупіт кінських копит, і табун, здичілий і випасений на ситих травах, вискакував із щілини на луки, принащений пирханєм чи іржанєм наших коний. Кобили насторочивши вуха і чепурячись виявляли велику цікавість, але поводитир жеребець зараз витягав, як розгніваний гусак, свою довгу шию і майже волочучи по траві пишну гриву, робив широке колесо округи табуна, страхаючи легкодумних красунь і заганяючи їх назад. Коли кобили не важучись не слухати і удаючи, що вони самі налякані, зникли знову за річкою, в глибині міжгір'я, — вартовий жеребець вибіг звідти назад, і все мотаючи головою та стелючи гриву, грізно підбіг до нас, пильно і цікаво назираючи наші заміри. Наші коні здригались від нетерплячки увійти в ті чи иньші, приятельські або ворожі відносини з подібними до себе, і нам доводилось тоді надто часто удаватись до кінців поведів, якими ми похльостували їм боки, поки жеребець провівши незнаних гостей в пів верстви, весело повертав ся назад до свого гарему...

Тоді коні самі сумно звішували голови і тихо та лїниво підтупцем продовжали бігти розкішними, пустими луками, а нам ставало ще нуднїйше, — тиха та мовчазна краса пустелі гнітила ще більш, мовчанка її важче наповнялась якимись маревами, невиразними мов тумани бажаннями та образами. Око неспокоїно шукало чогось у далечині, що мінялось що разу. Але йому стрївав ся лише лїнивий димок від юрти біля озера, або якутська могила — невеликий зруб на взір хатинки з високим хрестом — загадково дивилась із горбка над водою, овїяна журним шепотом дерев.

II.

— Погляньте-но, — промовив раптом мій товариш, стягнувши повід коняці, що розбіглась було.

Ми давно їхали вузкою стежкою, якої дві-три колїї ледве розрізували зелену цілину пишної луки. Ми десь то збочили з перїїздної дороги, але мало клопотались тим, бо гори другого берега добре могли служити нам за компас. Тепер на зустріч нам виростав молодий яскраво-зелений лїсок, над якого верхів'ям уже зникали крейдяні скелї. Наша стежка вбігла несподівано в обшир обгороджену з двох боків парканом, де-не-де навіть тином, що не часто трапляєть ся в сих широких місцях, і незабаром димок засинїв перед нами на зеленїй стїні лїса.

Ми озирались з дивом: рілі, хоч і не густо, се одначе звичайне явище в сих недалеких улусах, але огорудів Якути зовсім не знають іще. Де-не-де, правда, переїжджаючи присілками, ми стрівали шматки ґрунту старанно огоруджені високими штахетами або тном. Натрапивши у перше на таке місце далеко від житла, я подумав, що се кладовище або старе поганське мольбище, захищене від стороннього ока. Але мені пояснили, що се сільські сади, — відай теж щось на подобу кладовища, де заховані добрі адміністраційні наміри. Один із ґубернаторів високої душі, Німець, великий знавець і аматор садівництва, наказав строгими циркулярами, аби по всіх селах були заведені сади. Якути вволили волю начальства: призначили по шматку ґрунту і обгородили його міцним частоколом, зоставивши лишень один вхід, що замикав ся на замок, від якого ключ доручав ся окремому виборному. Далі одначе справа не пішла. ґубернатора давно вже нема, але до сієї пори старанно обгороджені порожні майдани свідчать про його добрі заходи. Сліди міжників та ґрядок давно щезли під незвичайно буйною зарослю лопухів та бодяків, захищених навіть від сильного вітру.

Тепер ми на диво бачили розложистий і чудово оброблений огоруд. Високі ґрядки зеленіли вже бадиллям картоплі і кучерявими гичками моркви. Блідовзелена капустина росада стирчала рядками в неглибоких ямках, що чорніли ще від рясного поливання. По тичках заплітав ся горох; в невеликому зрубі саморобного парника, в ватишку, зеленіли парості огірків, що очевидно були старанно захищені від ранішніх не довгих, але острих приморозків, які часто в протягу трьох четверть години досвіта зрівають завязки навіть серед літа. Неподалеку хвилював невеликий ланок озимини, що вбивалась у колоски.

Але найбільше здивувала нас невелика хатинка, що стояла посеред сього тихого зачарованного кутка. Се не була юрта з похилими стінами і не сибірський „амбар“ з простим зрубом і рівною земляною покрівлею, — а справжня українська хатка з солом'яною стріхою і стінами старанно вимазаними білою глиною. Тільки вікна по части з лосняку, а по части зі скалок скла, що вправлені були до мережаної берестяної рамки, відрізняли се житло від якоїсь чернигівської або полтавської хатинки. Здивований несподіванкою зір мимоволі шукав колеса на покрівлі в сім'ю бузька і високого журавля біля криниці. Та замість бузьків над полянкою носили ся

північні орли з пронизуватим викриком молодого жеребця, а що до криниці, то її очевидно не було треба. Неподалеку, у кількох десятках сяжнів за хатинкою, важко відтіняючи безхмарне небо, лежало невелике озерце. Посеред його, ніби розкидані кимсь чорні грудки, дрімало в десять качок, безжурно заховавши голови під крила... Качки були дикі, ліс був листатий, сибірський, чужий і сій хатці з соломяною покрівлею і сям грядкам...

Мій товариш, родовитий Українець, підвів ся на стременах і облича його навіть злегка почервоніло під густим загаром. Він дивив ся на вкруги, але нікого і нічого не було видно. Вітер шелестів в тиха соломою покрівлі, ледве-ледве шелестіла тайга, тільки жалібний уриваний крик орла або шуліки прикро нарушав тишу. Здавалось, що ось ось зараз здрігне щось і вся та омана українського хутірка розпливеть ся, як димове марево...

— Гей, а хто тут у Бога вірує? — крикнув він на рідній мові, на якій не балакав при мені ще й разу.

Щось зашамотіло під тином, якраз коло нас.

— Ой, лихо! — промовив ніби наляканий жіночий голос, і худорляве молоде лице з чорними очима зразу підвелось над тином. Лице було смаглясте, голова повязана по українському очіпком, очи бістрі і живі, дивились з виразом цікавості і переляку. Було ясно, що жінка захоплена несподівано появою невідомих людей, навмисне ватаїлась під тином в надії заховатись від некликаних гостей.

— Здоровенькі були, — весело промовив мій товариш.

Незнайома мотнула головою, і в її великих очах цікавість узяла верх над переляком. Вона підвелась із-за тину і нахилилась, оглядаючи нас бистрим, блискучим поглядом, від голов до копит наших коней... Як здаєть ся, сей огляд не вияснив їй нічого: її тривога не зміцняла ся і не зменшала ся, а цікавість зосталась незадоволеною. Але в її чорних очах все-ж мигтіла хутній неприхильність. Очевидно смуглява красуня мала надію, що ми не діждавши запросин, спитаємо, як виїхати на переїздний шлях і рупшимо своєю дорогою далі.

Та ми не хапали ся їхати і до того-ж були дуже зацікавлені.

— Чия хатка? — спитав мій товариш.

— А важ на що? — відповіла незнайома запитом і з неохотою додала:

— Ну, Степанова та моя..

— Чого вам ще треба і чому ви не від'їздите? — ніби казав її непривітний погляд.

Ми чули вже давніше ймення сього Степана, так само чули, що у нього хазяйка-красуня. Про се переказував нам якось засідатель Федосєєв, чоловік веселий, добросердий і охочий до життя. Одначе на жарти поштового інспектора з сього приводу він якось заклопотано підвів брови і помотав головою.

— Ну, ні, батеньку, помилились. У них там на озері така... як се, панове, мовить ся по письменному...

— Іділля, — підказав хтось із нас?...

— Ото-ж, ото-ж. При тім Степан сей і красень і шибеник шалений, і до того вони числять себе законним подружжєм. Дідько їх знає, — вінчані якось по бурлацькому звичаю.

Взагалі по пустельних місцях особиста повага чоловіка більша, і Степанове імя висловлялось у нас на слободі доволі часто з відтінком значности і якоїсь пошани.

— Ми з Степаном доволі знайомі, — хвалячись казав осадчий, Мін Істебан біллем. — Я Степана... я Степана знаю, — казали Якути, весело киваючи головами. Казали навіть, що в Степана ставав, їздячи по єпархії, сам архиєрей. Цілком зрозуміло, що ми оба були зацікавлені.

— А де-ж хазяїн? — запитав я, безпомічно озираючись і шукаючи якої приклучки зостатись...

— Нема Степана, поїхав на слободу, — відповіла молода жінка зовсім сердито. — Не швидко й повернеть ся.

І її чорні очи впили ся в мій верблюдовий каптан у розводах на полах, які носять рудокопи. Здавалось, чоловік одягнутий у такий каптан, не міг покладати надії на її ласкавість.

— Ну, їдьте собі з Богом, — закінчила вона вже цілком отверто. — Нема Степана.

Але на той час на озері з другого берега гримнув вистріл. Зняв ся білий димок. З чагарів підвів ся чоловік. Крижанки здивовані несподіваним вистрілом важко здіймали ся над водою помахуючи серповатими крилами, що на силу уносили важке кругле тіло. Орлята запищали несамовито і незичливо; по всьому озеру, оживляючи сонну поверхність, заходили і заблимали круги, і на хвилину трівожна метушня наповнила тихий закуток.

Та тільки на хвилину. Небавом круги зникли, озеро згладилось і знову засніло, громада крижанок зникла за лісом, і знову

зашепотіла тайга. Молода жінка, здригнувши від вистрілу, дивилась на озеро. Там на невеликій дарабі, звязаній із брусів, виднів ся стрілець. Одною рукою він попихав ся сулом до того місця, де на самій середині лежали дві вбиті крижанки, а другою часами прислонював очі і дивив ся з під долоні в напрямі до нас. Ми все ще сиділи верхи і наші постаті добре було видко з озера...

— А се хто-ж? — спитав ся я усьміхаючись. Молода жінка трохи засоромилась, та зараз здвигнувши плечима приняла давній заціпний вираз. Здавалось, що вона не має заміру ні бентежитись, ні церемонитись з нами, уважаючи мабуть, що се надто багато чести для нас.

За кілька хвилин стрілець пристав до берега і радісно справив ся до нас.

III.

Очевидно господар був більше радий гостям, ніж господиня. Він жваво перескочив через тин, що розділяв нас, і ступав просто через грядки. Рух його був сквалний і бистрий. В тім русі і в виразі обличчя мені вбачалась ніби навіть тривога, що ми поїдемо, не дїждавшись його. Наблизившись на скілька кроків, він поклав на землю рушницю, кинув тут-же побитих крижанок і ввічливо скинув шапку.

— Марусе, — непривітно сказав до неї, — дурна!... Ти чом не кличеш гостей у хату?

Жінка прикро здвигнула плечем і подивилась на нього тим-же заціпним поглядом, яким недавно дивилась на нас. В ньому видко було неприхильність до нас і упертість.

— Біжи чайника настановляй, жвавійше! — гримнув він. — Прошу, всядьте з коней. Ми добрим людям раді...

Маруся з наївним зачудуванням подивилась на нас ще раз, і мій каптан, здається, знову викликав у ній сумнів. Як би там не було, змірявши нас знову своїм палким поглядом, вона усьмінулась сама до себе незвичайно лагідною усьмішкою, в якій просвічувало швидче примирє, ніж рішучий мир. Нахилившись, вона підняла з землі рушницю та побиту птицю швидко, і її стрункий стан замаячів між грядками. Босі, засмалені ноги, що видко було з під короткої спідниці, звично і хвально ступали по вузьких і глибоких борознах города.

-- Пробачте, панове! Дика вона в мене, — промовив Степан, і додав приниженим голосом:

— Мабуть думала, що рудокопи... Боїть ся.

— Чого-ж?

— Кликали тут мене в рудокопну партію, — сказав він трохи на бік.

— Не бійте ся, Марусе! — крикнув шуткуючи мій товариш. — Ми не зманимо вашого Степана.

Вона тільки пішла хутше.

— Не йме віри, — пояснив Степан з відтінком задоволення. Він перескочив через огорожу і живо взявши наших коней, повів їх у двір. Се був чоловік високого росту, з широкими плечима і струнким, тонким станом. У нього були ясно-блакитні очі, біляве волосє і майже зовсім білі вуси, що чудно визначали ся на дуже засмаленому червоному лиці. Його можна-б було назвати дуже гарним, коли-б не якась тьмяність ніби заслоненого чимсь погляду та не сї надто вже білі вуси на темному лиці, що робили його схожим на негатив портрета. Губи у нього були повні з якоюсь чудною збіркою, — недоладною, що псувала загальне, доволі приємне вражінє всеї фігури. Щось ніби вже надломане, не цілком нормальне, хоча й сильне, почувалось у сій оригінальній в усякім разі людині. Родом він, як виявилось потім, був донський козак...

— Ну, отсе вам на руку, — промовив усьміхаючись мій товариш, коли Степан з кіньми відійшов подалік. — „Справжня, кат його візьми, як се по письменному кажуть — іділля“, — додав він, вдатно перекирвляючи засідателя Федосієва. — Тепер уже будете ви з нього вимотувати та записувати...

IV.

За пів години ми лежали на соковитій траві неподалеки від хатинки. По середині витріскувало огнище, а у залізному казані почивала закипати вода.

Пустеля повернула знов до давнього життя, не звертаючи уваги на невеликий оброблений куточок: орли, шуліки знов розливались своїм посвистом і перериваним та неприємним писком, по гиллях модрин чутно було ліниву шамотню, а качки забувши, або й не знавши навіть про недавній сполох, знову розсипались чорними грудками по гладкій воді озера.

— Так цікавитесь? — казав Степан. Він лежав біля вогнища, звернений лицем до хатки, коло якої поралась, щось готуючи, Маруся.

— Так, йому хліба не давай, — шуткуючи промовив мій товариш. — І зараз, глядіть, запише.

— А що-ж, — відповів Степан. — Я вам правду буду казати, панове. Коли-б описати все, що, приміром, зо мною було, — вийшла-б ду-уже цікава сторія...

Він очевидно був не від того, як і багато товаришів його, що охоче переживали в оповіданнях власні пригоди. Проте в дійсності біографії багатьох із сих оповідачів, оповіджені в душній камері або біля вогнища, здатні були викликати найпильнішу увагу. Я дуже любив сі оповідання, хоч нероз були вони приправлені вихвалкою, або значною примішкою поетичного вимислу; але тепер мене далеко більше цікавила історія Марусі, і я бояв ся дуже довгого приступу. Мій товариш мабуть відгадав мій настрій.

— Де вже все, — сказав він із відтінком легкої іронії в голосі. — Скажіть хоч те, як се ви вінчали ся по бурлацьки?

— Чули, значить?

— Як не чути? Чуткою земля повна.

— А як вона потрапила на Сибір? — спитав ся я, боючись, що Степан зауважив іронію в словах товариша. — Я гадаю, що вона просто пішла за вами...

— Від старого чоловіка переселенця, — підхопив мій товариш.

— Ні, панове, помиляєтесь. Вона була засуджена на каторжні роботи.

— За що? — мимоволі вирвалось у мене.

— Далєбі, панове, не знаю, — сказав Степан ніби перепрошуючи, що не може задоволити нашу цікавість. — Не каже ніколи. Почну деколи питати, — плаче тільки, заливаєть ся слізами. Дальше почне її трясти, бєть ся, ніби наврочено їй... Краще, каже, вбий мене... І чого боїть ся дурна: я ось до дому листи писав... Тут кому яке діло...

— Ну, добре, — перебив я, боючись, аби голос Степана не дійшов до Марусі, що промивала щось біля призби. — Як-же все таки ви стріли ся?

— Стріли ся ми на шляху, біля Чіти. Діло, коли розповісти вам порядку, ось як вийшло. Ранньої весни я з товаришем вибіг із

каторги, в копальні. З початку крились ми по горах, потім продрали ся Забайкалем. Місяців через два стали вже наближатись до Чіти... Дощ, памятаю, лив увесь день як із відра, над ланами гудів вітер. Не встигли ми оглянутись, як верстов так може з двадцять від міста, два поліцаї з туману на нас. „Стій, що за люди“? Ну, міркую, кінець нашої справі. Сідай до острога! Тільки вони подивились ув обличчя. — „Ні, кажуть, не ті. Хоч варнаки, та не наші. Хай їм гаспид“. І побігли далі. Подивили ся: слава тобі Господи, поминуло. — „Аже се, слухай, — каже мені товариш — доконче у місті тривога. Хтось утік із замка. Давай, підемо за ними. Сі не зайняли, другі ще Бог знає“. Ну, ми звичайно й пішли за ними. В сей самий день, дійсно, Маруся ще з подругою своєю та один арештант утекли з острога. Прибули вони до Чіти у партії. Самі відаєте, як-то жінці у нас, в арештанському побуті. І чоловіки иньший раз не під силу стає, а вже їм. Не приведи Боже! Продають, все одно що товарюку, в карти на майдані програють, із поли в полу здають...

— Так, підлість у вас в артілі з сього боку велика, — промовив мій товариш.

— Тяжко, — продовжав Степан. — Каторга верховодить, головне діло... Як уже вона там перебувала, Бог її знає, — додав він припущенним голосом, і ми всі самохіть подивили ся у бік до Марусі, що спокійно робила своє діло. Я з задивованєм питав сам себе, як вона могла зберегти не тільки сей молодий вигляд, але і сей дикий та часами болізнний, хоч жіночий і чистий погляд...

— Тим більш і вона голінна, — продовжав Степан. — Якби там не було, прибула вона до Чіти разом із одним чоловіком, що видко був до неї прихильний. Його, значить, у Чітинську округу призначили на селище, а він узав білет, і буцім то йде на золоті копальні, а сам усе в Чіті біля тюрми никає та змовляєть ся. І підстроїли так, що моя Маруся з другою ще, Одаркою пішли до шпиталю. А шпиталь, під час перебудови, був за тюрмою. Воно й зручнійше втікати. В Одарки теж був приятель на висилці, тоб-то на речинці, і теж з ними разом замислив утікати. От одного разу ся Одарка і каже до доворчого: „Принеси у вечері чвертку вина“. „Я-б, каже, й радвійший принести, та без старшого не можна. А старшому, мовляв, самі відаєте, чого треба“... Одним словом, на любов діло пішло...

Степан запнувся нагло. Починаючи оповідане, він, здає ся, не взяв під розвагу де-яких припинок, невігідних тим більше, що Маруся була неподалеки. В сю хвилину, вона підвелась і наливши з відра води у чайник, бігла до нас.

Запанувала неприємна мовчанка. Маруся глянула підзорливо і непевно на всю нашу компанію і хутко та гнівно відвернулась. Мені було ніяково перед нею і я хотів перервати оповідане.

— Ну, нічого, головне, здаєть ся, позаду, -- сказав мій товариш.

— Ну, що вже там було, чого не було... Самі відаєте, панове, тюрма! — ніби виправдуючись продовжав Степан. — Одним словом, у вечері уся камера і з дозорцями покотом, бо вони сонного не пошкодували... Самі-ж чи пють, чи не пють, більше на долівку лють... А на дворі дощ так і хлющить, з дахів лєть ся, по ринвах гримить. Одним словом — шум, саме відповідна ніч до втікачки. Вартовий забив ся в будку та мабуть і задрімав. Кинули вони з початку білу хустку, думають: коли не заснув, побачить. Ні, нічого... Тоді вони повкидали свої клунки, позв'язували простирала, та помолившись і самі повилазили. Спустили ся з другого поверху, та хутше за рік, потім до річки, як їм було казано. Йшли усю ніч, досвіта дістали ся до ріки, засіли в лозах, та чекають своїх, як умовились. Та ті виявились трохи слабші. Одарчин приятель ще на передодні виїхав з бочкою за ворота, бочку кинув та до перевізника. Другий уже чекає. На radoщах випили пляшечку, а опісля як попало — другу, третю. До ночі сплять оба і лиха не знають. Попрокидались — ранок, і по місту тривога... А жінки ніяк не діждуть ся сидючи в куцах. Коли се дивлять ся: ідуть два москалі, нишпорять по куцах. Надійшли вони трохи аж не до того куца, де вони сиділи. Один і каже: „Що ми тут по дурному нишпоримо та мокнемо? Якого біса вони будуть сидіти тут! Коли сюди пішли, то десь давно вже за рікою. А ми мокнемо під дощем. У мене вже, каже, усі кістки промокли“. А другий йому: „Гляди, хлопче, адже жінки, кажуть, каторжні. Відповідь велика!“ „Не наша річ. Де їх шукати! Давай посидимо де будь, а то ну їх ік дідьку!“ Повернулись від куца, тай пішли. Перехрестили ся наші жінки, вилізли з куца і пішли в другий бік узберіжем. Значить, уже в сім місці погоні не буде... Ідуть та оглядують ся, чи не здоженуть свої... А тим уже, як счинилась тривога, і вийти не можна! Повинні сидіти, перечікувати тривогу.

Так і загубились. А ми на той час у другім місці перебрили ріку, виправились знову на шлях, ідемо: я, та товариш Одарчин, та ще Іван, теж бурлак, під Чітою до нас прилучив ся. Відійшли чимало, переночували у Сибіряка в лавні, ранком знову йдемо. Дощ перейшов, пара валить від нас на сонічку, йдемо собі весело, навіть співати почали. Тільки наблизили ся до села, Одарчин каже: давайте закуримо. Хап сірники, промокли. Не інакше, як на село треба, сірників попрохати. От товариш пішов по сірники, повертаєть ся назад: „Ось що, каже, братіки, бачив я: край села дві жінки крадуть ся; на головах шалі, а спідниці скарбові. Хто-б се такий?“ — „Чи мало їх, кажу: селючки мабуть“. Покурили за цариною, пішли далі. Тільки я оглянув ся. — „Дивись, кажу, Володьку, чи не отсі самі?“ — „Сі самі“, каже. От ми наблизились так до річки, місточок перейшли, звернули на бік трохи, та на беріжку й присіли. А вони побачили, що сидять якісь хлопці, і теж трошки не дійшовши зупинились. Боять ся. Ну, ми підвелись, знову шляхом пішли, а шлях на узгірє вийшов. Спустили ся ми в гірки, дивимо ся, іде Сибіряк волом. Ми до нього: „Чи нема, дядьку, тютюню потягти?“ — „Тютюн-то, каже є, сірників нема“. — А в нас, мовляв, вогник є. Давай покуримо“. У нас-то, скажемо, й тютюн свій був, та нам, бачите, зупинитись із ним треба. Вийшли наші жінки на гірку, а ми тут. Та вже їм зупинитись ніби то ніяково, до того-ж бачуть, що ми з Сибіряком розмовляємо, вони і пройшли собі побіч. Тоді й ми докурили, попрощались із чалдоном та за ними. Ішли з годину. Вони приспішать ходу і ми наляжем. Нарешті задихались вони, сіли біля шляху. Та ми до них:

— Здорові, красуні.

— Здорові.

— Хто ви такі будете?

— Ми селючки. А ви?

— Ми, по просту сказати, по бурлацькій часті. А до якої ви волости йдете?

— До отакої. І називають справді ту волость, що попереду. Навчив хтось. Ну, одначе, я почав розпитувати далі: де, мовляв, судили ся? — Ув Ірбиті. — За що? — За волоцюжество. — Ну, се неправда. Ви, кажу плутаєтесь. Бо коли-б ув Ірбиті судили ся за волоцюжество, то вам треба-б не на селище, а в каторгу. Коли-б у Пермі, тоді иньша річ. От вони встали, відійшли на бік і почали між собою розмовляти, що їм робити, бо жінкам самим тяжко

бурлакувати, а визволителі загубили мабуть слід. Ми теж відійшли і знову між собою радимось... Я кажу: сі жінки певно втікачки; через них запевне в місті й тривога. Бачите — обличчя ще не за-смалились. Треба нам їх до себе узяти. Тільки як нам бути: їх двоє, а нас трьох. — От Іван, що до нас недавно пристав, і ка-же: беріть собі, мені не треба. Мені й самому тяжко тай літа мої не ті вже. Я не цікавий. Вони разом ішли, ви теж разом, вам і до речі. А я може незабаром відстану від вас. — Ну, се до-бре. Значить, без суперечки справа обійшла ся. Після того подивив ся я на Одарчиного тай кажу: А нам жеребки кидати, чи як? — По що се? — Ти яку візьмеш? — А ти яку? — Ні, кажи ти попереду. — Я, мов, ту що вища. — Ну і гаразд. Бо, призна-тись, Маруся одразу впала мені в око. Таким чином ми попарува-лись, далі вже пішли в купі. Воно, звичайно; багато важше стало, головна річ у харчах. Прийдемо до села, їх де небудь за цариною сховаємо, самі підемо попід вікна... Співаємо оті кондаки та кла-няємось. Нераз подадуть подостатком, ми без сорому — ще про-симо. — Що, мовляв, так багато на двох? Вистачить, відай, до села. — У нас товариш хорий востав ся... Ішли ми таким чином з місяць. Дійшли до ріки Селенги вже в семерох, а тут ще трое вийшли з тайги, тому що пустеля, та небезпечно плисти рікою на поромі. Одному чи двом і не подужати...

— А як-же з жінками? — спитав мій товариш.

— Себ-то що таке?

— Та так: не побили ся з-за жінок?

— Ні, що ви! Як се можна? — докторально сказав Степан.

— Ну, от! А в тюрмі?

— І в тюрмі, пане, такого ладу нема. Адже вони ідуть з нами...

— Велика річ, що з вами. Трапив ся юнак здоровіший, ну, і знову майдан урядили...

— Ні, пане. Ви, виходить, нашого ладу не знаєте. Адже вже се утворилась спілка.

— В тюрмі теж спілка?

— В тюрмі теж спілка, — трохи збентежено сказав Степан. — Без спілки не можна...

— І без підлости не можна.

— Ну, бурлацька спілка иньша річ, — з пихою сказав Степан.

— А чи правда, що блудяга, спіткавшись з другим, на нічлігу доконче всуне голову кудись під колоду, а у шалаші так під саму стіну?

— Се правда.

— Навіщо-ж? спитав я.

— На те, що коли щирій товариш загадає вбити, то по голові на місці, а в живіт ще не від разу...

— Ну, се ви чули... — промовив, трохи почервонівши Степан, — а все таки се не в спілці. Бурлацька спілка найкрасша...

— Ну, звичайно...

Степан був мабуть ображений. Мені здавалось, що мій товариш теж не зовсім справедливий. Скрізь, де своєрідні умови життя виділяють людей ув окреме суспільство, чи хоча в початок такого суспільства, зараз через обопільні зносини виділяють ся і власні правила моральности. О скільки се не здасть ся парадоксальним, але часто сорок злих людей, що зібрались у спілку, роблять ся лінші від тих сорок, що блудили окремо. Правда, дати раду їм труднійше, коли вони усі тягнуть до одної і до того шкідливої мети. Але й злодії знають свої моральні обмеження і свої приклади, часами дуже чуткої і навіть підвищеної саможертви. Тільки по мельодрамах злочинці вихваляють ся злочинством. Памятаю раз у вечері на вулиці мені привелось випадково підслухати розмову двох упалих жінок. Одна плакала і клялась у чімсь, друга давала науку.

— Коли ти чесна, порядна дівчина, — казала вона, — ти повинна була зробити от що...

В чім була річ, я не дослухав і тільки виніс із собою моральну науку, що й посеред тих верстов є свої обовязкові поняття про „чесність“ і навіть про „шляхотність“. Вони тільки не зовсім схожі на наші...

— Чути ви чули, та не все розумієте, — продовжав Степан. — Тут ось, пострівайте, мудрійше діло вийшло, тай те, честь кому честь, пройшло в кращому виді...

— Послухаємо.

-- Наблизились ми, — (оповідач знову звернув ся до мене) до такого місця, що треба вже на поромі вниз по річці пливти. А ріка дика, бистра. Береги-каміня, та ліс, та пороги. Збили ми немаленький пором, поплили на божу волю. Пливемо день, і другий і третій. От на третій день під вечір причалили до берега,

самі в яру вогонь розіклали, жінок післали по гриби, по ягоди, двоє невеличким волочком рибу ловлять... Аж тут гульк, з гори пливе хтось. Плесо просте, видко далеко. З початку ніби брусок здаєть ся, потім ближче та ближче, — поролик. На поромі двох махає веслами, а поролик летить, як птиця — і просто причалюють до нас.

— Здорові, — кажуть, — добрі люде.

— Здорові. Кого Бог посилає?

— Ми, кажуть, вашого стану люде, за вами усе йдемо, на силу здогнали.

— Вітайте. Коли в товаристві йти, — ми раді.

— Се, — кажуть, — ще невідомо. Чи всі ви тут на зборі?

— Не всі на зборі. Два хлопці, та дві жінки пішли по ягоди.

— Ну, се добре. Тепер, панове, скажіть нам по чести: вас десятеро, нас двох. Хочете нас скривдити, чи розсудити по совісти? У вас тут старики є.

— Ну, — старики кажуть, — ми вас, хлопці, кривдити, нічого не бачучи, не ладні. Розповіжте, про що річ, а ми лад дамо. У нас спілка по чести, справжня.

— Добре. Ось повернуть ся жінки, ми розкажемо своє діло. А поки що, дайте дозвіл до багаття підсісти...

Надходять наші жінки. Побачили сих людей, зупинили ся подаль, не сміють приступити ближче, одна до одної куплять ся. У мене, сказать по правді, на душі похолонуло; справа бачу, не дуже добре виходить. Старики теж дивлять ся на них, спілка зібралась. Що тут таке?

— Ну от, — кажуть наші гості, — самі ви, панове, розсудіть: спитайте сих жінок, чи знають вони нас?

— Знаємо. Сі люди йшли з нами в товаристві, визволяли нас із тюрми.

— Так. Виходить, тепер вони до нас належать, ми за ними й приїхали. Чи хочете ви віддати їх нам по чести?

Підвів ся тут я таї кажу:

— Дуже ви хапаєтесь, панове! Як ще спілка розсудить. Коли старики скажуть на ваш бік, — нема що робити, беріть.

Ну, почали судити. Отак і так, вони кажуть: ми з ними етапом ішли, на майдані купували їх, потім я, — каже один, — через них арештував ся, утікати їм допомагали...

А ми знову від себе :

— Вірно, панове, так. А на-що ви слід загубили? Адже вони однаково загинули-б, знову-б піймали їх .. Ви з ними у партії на скарбовім хлібі йшли на всему готовому; а ми на тисячі верстов харч їм здобували попід віконню, може по пів доби простоювали. Се ви, старики, в нівіщо ставите, чи вже як?

Побалакали старики про між собою тай питають: Ви, панове, усі з ними на одно ймення обсудитись хочете?

— Усі хочемо.

— Жити з ними усі будете, чи покинете?

— Усі обіцяємо, що будемо жити.

— Ну ми розсудили ось як: як ішли вони разом етапом, а ви йшли шляхом; хоча се важче, за те вони визволяли їх із тюрми. От через те ми рахуємо, що се однаково. Ні на який бік не переважує. Тепер спитайте жінок.

— Догадали ся таки, — усміхнув ся мій товариш.

— ...Як жінки скажуть так і буде. — Прикликали жінок. Одарка плаче. „Ми, каже, у сїм ділі не причинні. Як-би вони слїду не згубили“... А Маруся виступила наперед, уклонилась своїому до ніг тай каже :

— Ти мені в тюрмі був за чоловіка. Купив ти мене на майдані, та се усе однаково: другому спала-б, руки-б на себе здійняла. Виходить, охотою пішла до тебе... За любов твою, за хованнє, за те що з тюрми визволив, кланяюсь тобі до ніг... Ну, а тепера, каже, слухай, що я скажу тобі: Коли я вже з тюрми вийшла, то більш по руках ходити не стану... Пропив ти мене тієї почи, як ми в кущах чекали вас, і другий раз пропеш. Прощай. Як-би старики розсудили тобі віддати, тільки-б мене й бачили.

Ну, той тільки понурив ся, слова не промовив. Бачуть оба, що справа їх не вдалась. Один каже: „Я до своєї волости піду“, а другий: „Мені йти нема куди. Один шлях бурлакувати. Та тільки нам тепера в купі йти не годить ся. Прощайте, панове“. Забрали казанки, усі свої причандали, пішли назад. Відійшли горі рікою верстов з п'ятнадцять, розіклали вогник свій. Довго я в ночи не спав, дивив ся на їх вогник. В почи вогонь здаєть ся близенько. Думаю: на душі у нього погано тепера. Як що людина відважна, то може вогонь у него горить, а він берегом крадець ся... Ну, одначе нічого. Ранком, — ще й не розвиднілось добре, — ми вже пором свій спустили...

Він замовк.

— Ну, а як-же ви сюди разом потрапили?

— Се вже просте діло. Довів я її до Пермської губернії. У Камишлові арештували ся, виявились на одно ймення. За волющюжество засуджують на каторгу, а за переповненням — у Якутську область. В партії вже в купі йшли, однаково що чоловік із жінкою...

На дверях з'явилась Маруся з чайником та сковородою в руках.

V.

Коли ми повечеряли, було ще рано. Довгий літній день усе ще горів своїм спокійним світлом, тільки в повітрі чулась поступенна охолода. Спека віддаляла ся непомітно, разом із блиском і яскравістю барв.

Степан запропонував полювати на гусий. Товариш зараз накинув рушницю.

Я зрік ся. Я не стрілець, і крім того мене затримала надія, зостатись на самоті з господинею, чи не вдало-б ся викликати її на розмову. Але вона зараз пішла на город і зачала зразу поливати, потім полоти грядки. На мене й не глянула.

З нудьги я пішов походити по лісі. В лісі було тихо і спокійно, стояв сірий півморок стовбурів і тільки в горі вигравало ще проміння, просьвічувалось небо і ходила злегка шамотня. Я присів під модриною, аби закурити цигарку і поки димок тихо повивав ся наді мною, відговяючи великих лісових комарів, що все дзижчали над моєю головою, — мене зовсім непомітно охопила та несподівана, солодка і туманна дрімота, що буває наслідком утоми на свіжому повітрі. Прокинувшись я подумав, що проспав годину; справді-ж навряд більше як 20 минут. Цигарка в руках у мене догоріла, але попіл був іще теплий.

Виявилось, що збудила мене тиха шамотня. Між стовбурами шмигляла Марусина фігура; в руках у неї була хустка, а в ній горщик і хліб. Очевидно, вона несла комусь вечерю.

Кому-ж? Значить, заселення сього куточка не обмежуєть ся Степаном та Марусею. Є хтось третій. І справді, трудно було уявити, що сей невеличкий огород оброблено руками тільки двоїх людей. На те, щоб спорудити сей куточок, треба було багато впер-

тої праці і невного рода творчости. При спогаді про тьмянний і байдужий погляд, яким Степан дивив ся на власне майно, я переконав ся, що він ледви чи брав у сій творчости особливо показну участь. На всьому тут лежала печать Марусі, її особи й її рідного краю. Але все-ж і сього було не досить. Потрібна ще була чиясь уперта сила, чиї небудь міцні мязи.

Постать Марусина давно зникла, я викурив іще цигарку і потім зважив ся піти в тім-же напрямі, цікавлючись сим невідомим третім хуторським мешканцем.

Незабаром між стовбурами замаячів поруб ліса. Роз'орана земля густо чорніла товстими борознами і тільки як острівки зеленень тримала ся коло великих невикорчуваних пеньків. Я шукав очима орача і Марусі і якийсь час не знаходив; виявилось, одначе, що вони ближче, ніж я сподівав ся.

За великим кущем коло мене ледве тліло вугілля від вогнища, а на ньому стояв чайник. Маруся сиділа на пів повернута до мене. В сю хвилину вона розв'язала на голові хустку і лаштувала під нею волосся. Скінчивши сю роботу вона взялась до їди.

Один мій знайомий, що вважав себе за знавця жінок, зробив жартовливу увагу, що любов селянської жінки легко пізнати по тому, з ким вона їсть раднійше. Ся увага промайнула несподівано у мене в голові, коли я глянув на спокійне Марусине обличчя. З нами вона не з'їла ні шматочка, обмежуючись станом господині і при тім доволі неласкавої. Тепер вона очевидно з охотою трапезувала з кимсь. В її поставі, в її рухах пробивала ся зажилість і повна воля.

Моє становище мимовільного підглядача здалось мені не зовсім звичайним і через те, відойшовши кілька кроків по мягкому моху, я вийшов на полянку в таке місце, звідки мене відразу можно було спостерегти.

Моя підзорливість розвіялась зараз, як тільки наблизившись я розглядів Марусино розмовника.

Се була людина надивовижу бридка, якій навіть при палкій уяві трудно було навязати ролю супірника удалого Степана. На той час, як на останнім усе було чисте і навіть, відай, добірне, — робітник увесь обріс брудом: пил на лиці і ший розмок від поту, рукав брудної сорочки був розірваний, потертий і пошарпаний, оленячий капелюх недбало вкривав йому голову, на якій підрізане на лобі волосся було в пилу і падало на плечі,

через що він мав якийсь архаїчний вигляд. Вік його визначити було-б трудно: сорок, сорок п'ять, п'ядесят, а може й значно більше: се була одна із тих кремезних фігур, що покриті неначе корою, крізь яку не виступить ні іграшка і виблиск молодощів, ні похмура старість. Очи, що вицьвіли та злиняли від сонця і негоди, ледве відрізнялись на сірому обличчі, і тільки придивившись, можна було углядіти в них де-яку частку добросердешного лукавства.

Лихі якутські ходаки скинув він на час спочинку, а величезні п'ята його, пітні і брудні, стирчали якось незграбно з під синіх штанів.

— Хліб та сіль! — сказав я уклоняючись.

Він подивився на мене кілька секунд, не відповідаючи, а потім сказав:

— Просимо хліба їсти...

— Можна підсїсти?

— Сїдай, чей не просидиш місця.

Маруся не звернула на мене найменшої уваги. Незнайомець зачерпнув кілька разів ложкою з горщика і ще роздивившись мене, спитав цікаво:

— З якої місцевости будете? Расейської?

Я назвав свою губернію.

— Се що-ж, — під Київом?

— Так.

— Далеко-ж, — вимовив він і відклавши ложку перехрестився.

— Спасибі, хазяїко.

— А ви звідки родом?

— Ми-то? Ми калуцькі.

— А тут здавна?

— Тут-то... Та вже, як тобі сказати, десятка два років буде.

— Давно! — зірвалось у мене несамохіть.

— А мині так ніби й недавно. Поживеш років з п'ять, а там і не помітиш...

— Т'адже-ж були маніфести...

— Були.. мені хоч зараз іди куди хоч до Иркутської... Та куди підеш?

Мені знову пригадався Степан, що втік із каторги, перейшов увесь Сибір з Марусею, — і я із мимовільним тяжким чутєм

подивився на сю людиву, що нагадувала старий оброслий мохом пень, який викинула хвиля на непривітну мілину.

Він витяг із кишені капшук і люльку, а потім узяв з попища гаряче вугілля, що, здавалось, ні трощки не пекло йому руку...

— Куди підеш? — мовив він, випускаючи дим із рота, і мені стало ще тяжше від сеї безнадійности, що втерля навіть свою журбу. — Ні, брате, понав сюди, тут і кісточки складеш...

Він подивився на мене з за клубків диму і якась думка залягла десь у невиразній глибочині його сірих очей.

— От такий от Єрмолаєв був, як ми з ним у Н-ським улусі стрілись. Молоденький... Я, каже, тут не заживусь... Тепера вже борода сива...

І він знову подивився на мене.

— Ви се про якого Єрмолаєва кажете? Про Петра Івановича? — спитав я.

— Отож, отож. Знаєш, мабуть.

— Стрівав.

Від відкинув ся спиною на пень і удав з себе чоловіка, що зазнає осолоди від спочинку.

— Не казав він тобі, як ми з ним у Н-ським улусі землю орали?

— Не казав.

Він усміхнувся і похитав головою.

— Не казав... — повторив він сам собі. — І правда: сказати тобі, відай не поймеш віри, скажеш — бреше Тимоха...

— А ви оповіжете, тоді побачимо. — Маруся, що поралась із посудом, зупинилась.

Тимоха затаїв ся махрою, полаштував під собою подерту свитку і замислено усміхаючись почав:

— Отож... пригнали нас разом з Петром Івановичем у Н-ський улус, Очоронське село. Призначили нам якусь поганеньку юртину; а се було по весні. Сіли ми оттак у житлі своїому, дивимось один на одного. — Що-ж тепера будемо робити, товаришу богоданий? — Не знаю, кажу, Петре Івановичу. Як-би кінь, та соха, та зерно, землю-б орати, чого більш. А то мабуть пропадати доведеть ся. — Коня чи близько чи далеко, роздобув-би. Та орати не вмю, з роду не орав. — Добре, я кажу, ти не вмєш, так я вмю. Оба ситі будемо. Купуй лишень коня та упряг. — Ну й купив він коня,

за сохою та лемішем на слободу верстов за 300 либонь їздив, ґрунт нам по закону дали, — ґрунту, чуєш, багато...

У сей час здалока доніс ся гук вистріла.

— Стріляє — мовив Тимоха усміхаючись якось надто гумористично. — От... вибрали ми, значить, місце під лісом. Тут, значить, ліс добрий, рідимий. Біля сосни, брате, я тобі скажу, ніколи не ори, не дуже зручно, бо соснова шпичка, вона, значить, кисла, їдка. А листва багато солодша. Поїхав мій Петро Іванич по зерна до скопців. А тут вдарило дощиком теплим, сніг з'їло до крихти. Із землі трава так тобі й вилазить, усе одно що на опарі. Ну, шіркую собі, гав ловити нема чого. Помолвив ся та з зорею й виїхав із соткою. Налий-но, Марусю, ще чашечку.

Маруся налила з чайника густого, цеглястого чаю і подала Тимосі. Вона, здавалось, була сама зацікавлена тим оповіданням.

— Отож, — продовжав він відсьорбуючи, — наробив ся я доволі. Ґрунт — цілина, кінь дикий, тільки сідло й знає: хоч трохи загав ся, так і рветь ся майнути з сохою до ліса. Відомо: які хазяї, така й худоба. Ну, одначе, укоськав я його: руки віжками трохи з плеч не повитягав, а все таки до вечера з чверть десятини місця з'орав. Подивив ся на нивку, — серце в грудях звеселилось: значить, привів Господь у пустелі нивку підняти. Лежить моя стяга на пагірку — оксамит... Одначе прийшов час і шабашувати. В нашому селі відай уже й до вечерні задзвонили. І отже, братчику мій, чудове діло: тільки що я подумав се, — чую: задзвонило. Раз, у друге, у третє... оттак от із-за ліса чутно — дзвін та й годі. Скинув я шапку, лоба перехрестити, та враз і згадав: сьвят, сьвят, сьвят. Таджеж тут і церкви верстов відай на пятьсот нема!...

З Марусиних грудий вирвалось важке зітханє.

— Ну, пошабашував усе таки, приїхав до дому. А хата наша, тобі сказати — юртина недалечко була за переліском з верству не більш від ріллі. Під'їзжаю, — а біля моєї юрти два Якути сидять. Коний привязали до лісини, самі на колоді бесіднують, чекають. Ранійше теж тут усе вештались. Я, значить, орю, а вони, вухаті, округи никають та дивлять ся. Ну, мені ніби й нічого: не на грабіж виїхав, на оранку. Дивись, хто хоч. Під'їхав, честь честю, здоровкають ся, я теж. Кличуть на муняк (на сходку) до тойонші (війтихи). Сказати вам по ряду, так була в нашому улусі за начальника жінка, по їхньому тойонша, удова родовича багатира.

Ну, кара! Усе значить, що ми робимо, їй відомо. Я борозну скінчив, другу веду, а вже їй сказали. Виходить, тепер кличе мене до себе. Добре. Ранком, у празник, іду до неї, бо все таки як би там не було, уважаєть ся за начальницю. Приходжу. Навкруги юрти коний понавязано багато. Сама на дворі сидить.

Вклонив ся я. — Ти, каже, нюча (руський), що загадав робити? — Ну, мовляв, відомо що: землю орю. Значить, я їй кажу по своєму, по руськи, а старик Якут товмачить. — „Не пробуй, каже, ти сього робити. Ми, каже, хоч про той звичай чували, але у наших місцях не дамо на нього дозволу“. — Як-же то, кажу я, не даєте дозволу? Коли нам землю призначили, то виходить, я їй хазяїн, дивитись мені на неї, чи як? — „Землю, каже, ми тобі призначили для божого діла: коси, що Бог сам на ній зародить, а псувати не пробуй“. От і подумайте, яке у них понятє! Ну, одначе, бачу, стоять навкруги родовичі, чекають, що їхній жінці руський чоловік може від себе відповісти.

— Се, я кажу, ви зовсім не по правді поясняєте, бо Бог наказав трудитись. — Трудись, каже; ми теж, каже, без труда не живемо. Коли вже так, то радше ми дамо тобі корову і другу з бичком, значить, для заводу. Коси сіно, годуй скотину, користай ся молоком і мясом. Тільки гріха, каже, у нас сього не заводь.

— Який гріх? кажу. — Як-же, каже, не гріх? Бог, каже, постановив так, що на тобі зверху шкура, а під нею кров. Чи так? — Так мов, се правда. — Коли тобі шкуру зняти, та в нутро покласти, а нутрости, приміром, вивернути на верх, ти що скажеш? — Се, кажу, ви наді мною, руським чоловіком, не можете ніяк.. — А ти, каже, що з землею робиш? Ви, каже, руські люди, дуже хитрі, — Бога не боїтесь... Бог, значить, постановив так, що трава росте в гору, чорна земля з низу, і коріння в землі. А ви, каже, боже діло на виверт зробили, коріння до гори, траву закопуєте. Земля тобі виболить, траву родити нам не буде, як станемо жити? — От бачиш ти, куди звернула! Балакай ти з ними. Як-би я письменний був... Потім уже мені сказав він: ти-б, каже, їм із сьвятого письма: в поті чола твого сніси хліб. А звідки хлібови братись, коли землю не орати? От бачиш ти; на все слово есть, та не завжди його пригадавш... Так от і я на той випадок нічого не міг супроти сказати, збила мене відьма словами. „Мені, кажу, з вами й балакати не треба, бо ви не ті слова виражаєте... У вас свій клімат, значить якутський, у мене клімат руський.

Я від свого клімату не відстану, і Петро Іванович теж“. Признатись, вступило в мене вору трошки, бо прикро. Поштовхав де-кого досить, дарма, що багато їх було. „От, кажу, падлюки ви, нечисть лісна! Скільки вас є, виходь!“ Через те, що нарід не хлібний: молоко та мясо, та риба здохла. А у нас з Петром Івановичом хліб не переводив ся. Хлібному чоловікові — десятеро на одну руку...

— Ну, і що ж?

— Ну, порозштовхував, пішов. Гадаю так, -- що життя збаблюсь, а від свого клімату не відступлюсь. Тільки-б Петро Іванович боржій повернув ся. Прийшов до дому, напоїв коня, дав їсти, помолив ся Богу і поклав ся спати як найгарнійше, тай сокиру коло себе про всяк час поклав... Ранком, в понеділок, що Бог дасть, виїжджаю, завернув із за ліса... Що за причта! Ріллї, братці, мові ніби й не було, на пагірку знову зелена трава!

— Гос-споди! — зітхнула Маруся. Очи їй розширились, на лиці було видко незвичайне, майже болюче співчутє. Очевидно спокійне оповідання Тимохи зачіпило у ній якісь глибокі струни. Мені пригадалась мимоволі Дездемона, коли слухала оповідання Отелло про його пригоди серед варварів і я мимоволі усміхнув ся, глянувши на мого Отелло, що штуркав шкарубкім пальцем у свою люльку.

— ...Зупинив ся я з конем, а шапка, чую, так і лізе з потилиці. Не що иньше, думаю, як чари. Нашаманили, проклята порода. Бо шамани у них, сам відаєш, ущипливі живуть, сила у дияволів велика. Понавішує запрягу свого, вогонь у юрті погасить, як забє у бубни, почне біситись та кликати, тут до нього нечисть та з ліса й злітаєть ся.

— Мати Божа! — простогнала знову Маруся.

— Що-ж виявилось, одначе? — спитав я.

Він глянув на мене і його сїрі, вицьвілі очи трохи-трохи заіскрили ся...

— Перехрестив ся я, під'їзджая все таки ближче... Що ти гадаєш: вона, ота бабище, в ночі з неділі під понеділок нарід з усього виселка зігнала... Я сплю собі, нічого не чекаю, а вони, погань, до сьвіта над моєю стягою клопочуть ся: усї борозни геть до чиста руками назад повернули: травкою, розумієш ти, до гори, а коріннем знову у низ. Здалеки як єсть лука.

Маруся засьміяла ся дзвінко і якоесь нервово. Я самохіть глянув на неї: зломаність частійш за все виявляець ся у сьміху, і її сьміх нерівний, поривчий і якоесь зляканий здав ся мені першою прыкметою того, що усе пережите нелегка дїсталось сій мложавій красуні.

Вона засоромилась, хутко зібрала посуд і пішла у лїс. За дві-три хвилини вона промайнула на другім краі полянки. Поперед неї ледачо, похитуючи головами, пройшли дві корови, яких вона займала до дому на вечірній удій.

— А ви не збираець ся шабашити? — спитав я Тимофія.

— Ні. До півночі саме робити. Погані менше — коням спокійнійше...

Я дивив ся на нього з новою цікавістю, після його епічнаго оповідання про стичку його землеробнаго, як він казав — „клімату“ з ніжчим сьвітоглядом чужаго „поганаго“ племена. Від його нехитраго оповідання про ланок, з’ораний у день, над яким до зорі клопотались темні фігури на пів диких людий, тягнуло на мене чимсь билинним і я несамохіть з повагою дивив ся на його непоказну фігуру. Що се за людина, міркував — я при тім, — герой оригінальнаго епосу, що сьвідомо обстоює за висшою культурою серед низшої? Чи певнійше — автомат-хлїбороб, що радий при всяких умовах, куди-б не закинула його доля, братись за своє немудраце дїло, усе в тій таки немудраці формі?... Кілька хвилини я обміркував се питање, але відповіді якоесь нївідкіля не було. Тільки легка, протяжна і ніби мрійна шамотня тайги казалась про щось, обіцяла щось, але замісь відповіді віяла лишень забуттям і вколисувала дрімотою... І фігура Тимохи дивилась на мене без нїякого визначення...

— Тимофіє, — звернув ся я до нього по хвилевій мовчанці. — Що-ж було потім? Як ви все таки хазяїнували?

— Та що, брате! Побідила проклята сила. Тойонша з засідателем перешентались... Сам відаеш... одним словом, перевели нас із Петром Івановичом у другий улус... Тепер уже й самі прийшли до розуму. Чутка йде, що і в них орють...

— Ну, а в другім улусі?

— Жили з Петром Івановичом років з два.

— Що-ж?

— Та що... Не зійшлись. Я йому, кажу: ти, виходить, Петро Іванович, хавяїн, я наймит... Поклади, кажу, мені платню... А він каже: Я не згоджуюсь...

— Як-же се, — без платні хотів держати?

— Та як його сказати... Ми, каже, будемо товариші. Усе пів на пів, що моє, то і твоє... Чудак!...

— Ну і що-ж? — спитав я, сильно зацікавлений. Але він якось чудно дивився перед себе і усміхався. Потім забалакав уривчасто, ніби історія його відносин до Брмолаєва не полишила в ній цілого вражіння і систематичних спогадів.

— ...Віддає, приміром, теличку Іванову. Я кажу: Нащо се?... У нього, каже, немає, у нас три... А він, кажу, най сам виховає... Ми скільки побивались. А він, ади, прийшов на готове... Ні, кажу, відпусти ти мене, Петре Івановичу. Ну, пішов від нього, до князя (старости) за робітника наняв ся...

— А за що ви сюди ускочили? — спитав я, бачучи, що сей предмет, очевидно, вичерпаний.

— Себ-то ми?... Він глянув на мене з відтінком нетями, як чоловік, якому тяжко перевести увагу на новий предмет розмови.

— Ми, значить, по своєму ділу. Головна причина із-за ґрунту. Ну, і знову бачиш ти. Вони, значить, так; мир, значить, оттак. Губернатор виїздив. Ви, каже, речинці пропустили... Ми кажемо: земля ся наша, діди орали, кого хоч спитай.

— Жінка, діти zostались у вас на родині?

— То-то й є, от бачиш ти. Жінка, значить, померла в мене при першій дитині. Дочку баба взяла. Мир, значить і каже: ти, Тимоха, чоловік вільний. Ну, воно й теє... і зійшло ся оттак-от.

Він, очевидно, не хотів віддаватись дальшим подробицям, та про те і без оповідання видно, на чім справа. Громада, без сили перед формальним правом, постановила звернутись до „свого способу“. Тимофій об'явив ся виконавцем... Червоний півень, замах на урядові межеві прикмети, може бійка „при виконаню обовязку“, може вистріл у осяєне вікно з темного саду...

— Ви, значить, попали сюди за громаду, — сказав я.

— То-то... виходить так, що за громаду... Бачиш ти от.

— А громада вам не допомагає на заслання?

Він подивився на мене непевно.

— Громада? Та я гадаю, наші й не знають, де моя головонька.

— Та ви хіба листів не писали?

— Я, брате, неписьменний. У Расві писав мені один чоловік, та мабуть щось не так. Непотрапив... А звідси і лист не дійде. Аж де, подумай! Далеко, братіку! Гнали, гнали і-і, Боже мій!... Які там листи! Се років з п'ять чоловік сюди трапився від нашого села недалекий. „Скажи, каже, Тимофієви, що дочку його заміж віддали“... Чи правда, чи ні... Я, братіку, і не знаю. Може навмання...

Він сидів побіч мене завязуючи узуття, і балакав байдуже на вдивовижу... Я дивився на нього скося, і мені здавалось тільки, що полиняли від спеки і негоди сірі очі трохи померкли. Де-який час ми оба мовчали. Чи думав він про далекий рідний край, про дочку, що пішла заміж невідомо за кого, про громаду, що не знає, де тепера „вільний чоловік“ Тимоха, що постраждав за спільну справу? Може тепер ніхто, навіть рідна дочка, не згадує про нього в рідному селі, де такі ж Тимохи в сю саму хвилину теж ходять за своїми сохами на своїй ріллі. І хто небудь оре Тимошину нивку, що давно пішла у громадське рівняння, як виривнується колесо на воді від киненого каменя... Був Тимоха, й нема Тимохи... Тільки хіба в старій матері иноді заболить серце і сльоза покотиться з очей. Та й то навряд, — стара відай давно вже на кладовищі..

Я ще раз скося подивився на Тимоху і не здержався від останньої спокуси...

— Ну, що-ж, Тимофіє. Багато відай гріхів позбудешся.

Обличча Тимошине зосталось байдуже. Він, здається, не зрозумів моєї гадки і тільки слово „гріх“ зупинило на собі його увагу.

— Ото-ж-то, — сказав він по мовчанці. — Грішимо, грішимо... А чи багато-ж-то усього землі треба? Усього, брате, три аршини...

Я зрозумів се в тім значінню, що для Тимохи не було розваги і з сього боку: громада зоставалась громадою, земля землею, гріх гріхом, його доля — ні в якому звязку з ніякими справами не була... І знов на кілька хвилин невиразний дзвін ліса затяг для мене всі більш виразні вражіння.

— Оттак і живете усе?

— Оттак от і живу у робітниках на чужій стороні.

— Невже-ж не можна було за такий час впорядкувати свого халяйства?

Він почухав потилицю.

— Воно сказати, теє... Щиро сказати тобі... Воно-б можно... І женив ся-б. Та, бач ти, слабість маю. Гроший нема, воно й нічого. А з грішми горе...

Він винувато всьміхнув ся.

— Четвертий рік от у Марії живу. Хліб їм, чого треба купить... Не образить... Не жінка, а золото! Як-би в иньші руки...

— А Степан?

— Що Степан! Он чуєш, стріляє. На се він митець. Птицю тобі на лету бє, на озері вичікує, поки дві, три у ряд випливе, — однією кулькою і прониже... Правда!

Він засьміяв ся, як доросла людина, коли оповідає про пустування дитини.

— Ухоріз, що й казати. За юнацтво і сюди ускочив. З каторги утік; шестеро бурят напали, — у двох від них боронив ся, он він який. Чи поле йому, братіку, на думці? Йому-б з Абрашкою з Ахметрянним змовитись, — вони-б натворили, наробили-б бучі до моря, до Кіяну... Або-ж на золотих копальнях... На золотих копальнях, каже, я за один день чоловіком зроблюсь, усе ваше добро спродам і викуплю.. І правда, — давно-б йому на золотих копальнях або ув острозі бути, коли-б не жінка.

Він помовчав і через якийсь час додав:

— Вінчатись хочуть... Усе вона, Марія, загадує. Вони, скажімо, по бурлацьки ніби й вінчані.

Крива, погордлива усьмішка промайнула по його обличчю і він продовжав:

— Круг ракивового кущика мабуть... Ну, їй сього, бачиш ти, не досить, — бажає у попа.

— Т'адже-ж він блудяга!

— Ото-ж-то й воно: нетямущий, імення-прозвища не знає. Ну, т'адже-ж не Россія... Знаєш сам, яка тут сторона. Дивись, за бичка й повинчає якийсь.

Він непохвально зітхнув і помотав головою.

— Вона усе, Марія... Не хочеть ся як небудь, хочеть ся як краще... Нічого, я їй кажу, у вас не буде...

— А чом?

Він махнув рукою і замислено розглядаючи на пів озуту ногу, ніби почерпуючи в тім розгляданні силу своєї аргументації, сказав :

— Візьми ти, наприклад... горщик. Стукни його добре. Адже трісне він в тебе?..

— Ну, трісне.

— Налий тепера води... вона потече... Тим що, брате, вже її не держить..

— Так.

— Ото-ж-то й воно, — несподівано закінчив він, цілком певний, що висловив ся досить.

— Вінчай ся, я кажу, не вінчай ся, пуття однаково не буде!.. Чуєш, знову випалив..

— Ви, Тимофіє, не любите Степана.

Він ніби не зрозумів.

— Що мені його любити? Не дівчина красуня.. Про мене — що хоч... Хоч запали з чотирьох країв заїмку...

І скінчивши узупинення він став на ноги :

— Не до вподоби він... чоловік не натуральний. Робити почне, того й гляди, що коня зопсує. Здоровий, гаспид! Ламає, що ведмідь. Потім кине.

Він принизив голос і сказав :

— Отже Абрашка-Татарин приїздив! Вона його рогачем прогнала... А потім... поїхав я до болота мох брати — дивлюсь, аж вони у двох з Татарином степом вють ся, вигравають... Коний міняти хочуть. А у Абрашки і коник, відай, крадений.

Через кілька хвилин він ходив уже за сохою, уважливо налягаючи на ручку.

— Ну, ну, не бій ся, — підхоочував він коня, — вилазь мила, копай ся... Н-ні, бр-решеш, — перечив він комусь, з напругою налягаючи на соху, коли який міцний корч, що не перегнив ще, змагав ся викинути залізо з борозни. Дійшовши знову до мене він зразу усьміхнувся радісною усьмішкою.

— Пшеничку на той рік посіємо. На перший рік, диви, яка пшеничка вимахне... Земля — пукор!

Він увесь переіменився. Очевидно, в сій ідеї потонуть для нього всі гіркі спогади і тривоги, які я розворушив своїми розпитами.

По якійсь дивній асоціації мені пригадав ся нараз довгоногий павук, що зветь ся в нашій стороні косарем. Коли у нього відірвати ногу, — вона довго ще буде ворухитись, роблючи звичайні рухи, ніби помагаючи рушитись усьому тілу. Чи не ся-ж інерція життя помагає й Тимосі зносити свою гірку долю? Відірваний від своїх людей і обставин, він виконує звичайні рухи відповідно своєму „расейському клімату“. Від оранки до сійби, від сійби до жнив, хоча й на чужому полі, хоча й у „заїмку“, котру завтра запалять із чотирох країв... Він відійде знов на инше місце і знову виоре поле під „пшеничку“... І так від зими до весни і від весни до нової зими, як крапля, що таємний розмах живої сили несе від невідомого початку річки до безвісного гирла... От чому здавалось мені, — живловий гомін ліса так владно примішував ся до мого роздумування про Тимоху, підказуючи і власні невиразні слова...

Але в той час, продираючись крізь гущавину, — я більш гадав про Марусю... На самому узлісі взір мій упав на молоду модрину. Кілька років тому деревце, очевидно, підпало якомусь нападу: певно якийсь ворог поклав червячка в осередок, — і ріст дерева покалічив ся: воно зігнулось дугою, попсувалось. Але потім, після кількох років боротьби, тонкий стовбур знову вирівняв ся і дальший ріст ішов уже безупинно в першому напрямі. Високі змагання молодого деревця не пропали даремно: з низу падали посохлі віти і сухі сучки, а в горі, над закрутом, буйно і гарно розросла ся корона густої зелені.

Мені здавалось, що я зрозумів тиху драму сього закутка. Оттаким самим змаганням зломаної жіночої душі тримаєть ся уся маленька громадка: воно віє над сією на пів українською хатинкою, над сими зеленою вмаєними грядками, над молоденькою берізкою, що тихо перебирала гілками над самою покрівлею. (Берези тут зарідко, і її певно пересадила сюди Маруса). Воно тільки й рухає довічного робітника Тимоху, воно тримає бурхливе юнацтво Василя...

Матово-біла, сьвіжа ніч лежала над луками, озером і сонною хатинкою, коли я нагло прокинув ся на відкритій сінниці, з продовженням тих самих мрій, — тиша і пустельний простір несамохить приковують увагу до всього, що виявить ся на сім безживнім тлі...

— Ви не спите? — спитав мене товариш.

- Недавно прокинув ся.
- Нічого не чули?
- Ні, а що?
- Мені здалось, ніби хтось плакав.
- Може вам здалось тільки?
- Навряд. Сей Степан мабуть зух... Як вам здасть ся?
- Ви з ним були довше. Я тільки й чув його оповідання.
- Бурлацька ідилля; — сказав він саркастично. — Ви вже звичайно, записали... Хотіло-б ся знати, чи є тут хоч слово правди.
- А чом ні?
- Та я знаю. У вас вони усі „іскру проявляють“. Ось ще лежить один.

Він підвів ся і подивив ся на Тимоху, що лежав побіч уткнувшись обличчям у сіно, хрипів і здригав ся ніби в атонії. Очевидно він не дав спати мойому товаришу і, здасть ся, розбудив мене теж. Мушу признатись, що і в позі Тимохи, і в його гомеричному хропоті мені теж здавалось в сю хвилину якесь свідоме зарозуміле вухвальство, ніби іронія над нашою нервовою делікатністю.

В тоні мого товариша я відрізнив знайому ноту. Пустельні місця і повсякчасне обмежене товариство мають власні специфічні невгоди. Вони примушують шанувати товариша, завязують міцно єдність, але поверховий вираз цієї єдності нерідко цілком отроює її істоту. Різностайність людської істоти розвивається лишень на зустріч спорідненому різностайному осередку. Без сього вона починає застоюватись і темніти. Тоді бородавка на щоці товариша, як і давно відомий погляд, можуть викликати однакоє роздраження. Мойому товаришу давно вже обридли і стіни нашої юрти і немінучі розмови і бесіди мої з осадчими та блудягами, що для мене в де-якій мірі заповняли порожнечу і беззмістовість нашого життя. У нього через те частійше траплялись напади надзвичайної іпохондрії, безпредметового і безпричинного дражнення, — специфічна хвороба пустельних місць і обмеженого товариства. В ясні хвилини ми шуткуючи взивали такий настрій пробуванням „в кладезі суму“, і по обопільній умові — старали ся по змозі не трівожити один одного в сі періоди. Дочасне розставання і зміна місць впливали надто добре — і через де-який час хвороба минала.

Тим-то, не відповідаючи жадного слова на саркастичні уваги товариша, що дівив ся на людей в иньший час більше добродушно й вибачно, я зійшов із сінниці і попростував до коней.

Вони ходили в загорожі і все повертались до води, над якою висіла тоненька верства мряки, викликана раннім холодом. Дикі качки знову сиділи купками посеред озера. Часами вони прилітали парами в далекої ріки і гепнувшись біля протилежного берега продавжали тут свої нічні містерії...

Я пустив коний до води. Вони увійшли в озеро по груди і пили з жадобою, розбризкуючи інколи воду, ніби свідомо тішучись тим, що багато її. Часами здіймали голови і починали прислухуватись до чогось серед тиші білої ночі. Я теж несамохить дослухав ся. З під тихої шамотні тайги ледви виразно чув ся явийсь протяжний далекий, далекий дзвін... В міру того, як чуїне ухо ловило його яснійше, він приймав усе більше виразні, хоча й фантастичні форми: то мірно дзвенів знайомий з дитинства дзвін у рідному місті, то чув ся фабричний свист, що чув я з своєї студентської квартири... А за ними вставав цілий ряд таких самих фантастичних звуків, що дивно трівожили душу якоюсь ущипливою приманою.

Хатинка тихо спала, тайга спокійно ворушилась і зітхала. І раптом якесь моторошне своєю певністю вражіння, — несвідомий висновок із нагромаджених вражіннь, — здійнялось у моїй уяві... Що саме чується ся мешканцям сього закутка в голосах пустельної ночі, або коли навкруги завне зимова фуга? Яку оману шле їм ся чуїна, ніби насторожена, тиша пустелі? Куди вона кличе їх, до чого вона їх вабить, що обіцяє? Чи випадє Марусі вдержати сей виселок, в якому завязало ся житте, чи справедливий ляконічний Тимоха зі своїми песимістичними віщуваннями: усе се не справжнє, один раз зломаній душі вже не виправитись, і чуїна ворожнеча пустелі переможе її силкування?...

В хатинці рипнули двері. На порозі з'явив ся Степан. Він постояв кілька секунд, подивив ся на небо, потім лїниво пішов до ліса, захопивши цопереду вузду. Через кілька хвилин почувсь різкий тупіт, і Степан виїхав з ліса на буланому жеребчикова. Кінь біг якось вередливо і жваво; підїхавши до озерного берега, Степан скочив на бігу і напоївши коня привязав його до огорожі. Коли потім знов наблизив ся до берега, очи його були тьмяні, ніби чимсь заслонені. Він став над водою і не кажучи жадного слова стояв без тьми і нерухомо. Мабуть його теж охопили таємні голоси пустельної ночі. Через хвилину він здрігнув ся, ніби від

холод ... а може й йому почулись серед тиші його фантастичні мрії...

— Зимно! — сказав я, аби звернути його увагу.

Він озирнувся, але ніби не відразу заперітив мене. Потім так само механічно надійшов і сів побіч мене на колоді. Мені здався він чудним, ніби навіть хорим. Учора в ньому було знати оживлення чоловіка, що підбадьорився назустріч новому знайомству. Сьогодні він покійно, без розмислу віддавав ся якомусь внутрішньому настроєви...

По верхівям ліса пішла луна від передранкового вітру.. Древа з початку загомоніли глибоким хором, потім луна розсипалась на окремі голоси, пошептав ся і почав стихати.

Степан повернувся до ліса тільки на шій озон.

— Вітер, — сказав він з тим-же бездумним виразом, і подивив ся на мене зміненим поглядом, що був повний глибокої нудьги.

— Сили нема, — сказав він з приливом несподіваної отвертости. — Повірите, ніякої можливости моєї...

— Що-ж таке, Степане? — спитав я мимоволі спочуваючи йому.

Як здається, він усе ще не випростав ся від натиску якогось важкого настрою і його притомність брала участь в розмові лишень на половину.

— Вийдеш на озеро... усе ся тайга шумить... На вкруги пусто... Та ще качки сі трикляті.

З приливом наглої лютости він схопив грудку сухої глини і шпурнув у туман, що лежав над озером. Там, ніби крізь матове скло, бачились невиразні, але побільшені контури птиць. Коли грудка гепнула серед них, вони тільки злегка заворушили ся — туманні зариси в туманній димці...

Одначе різкий порух і плюск на озері, очевидно, трохи привели його до притомности. Він сів знову і спустив голову на руки.

— Тяжко жити тут, пане...

— А що-ж Степане. Вам би й справді на золоті копальні.

— Маруся не йде.

— Ну, ви-б на зиму відходили, а у літку знов сюди... Заробляли-б там і в хазяйстві поміч. А тут Маруся з Тимофієм управлять ся.

статичні

Він повернув ся до мене і довго дивив ся жежи очи, ніби випитуючи щось не то у мене, не то знов у глибочині свого власного настрою.

е. Потім
ії. Мені
то знати
му зна-
якомусь

— Ні, пане... Сього я не можу. Се вже значить... край...

Потім помовчавши він спитав :

— А ви Тимофія звідки знаєте?

— Учора був у нього при оранці.

— І Маруся там була?

— Була.

вітру..
розсипа-

— Ну-ну! Ви не дивіть ся на його, на Тимофія. Парубок не протак...

м, і по-
глибокої

І знов до мене повернулись ясні очи на ще більш потемнілому обличчі. В них тепера виразно виявив ся вираз глибокої відрази. Я помислив, що се знайома і нам хвороба пустельних місць і обмеженого товариства... Тільки ворожі чари пустелі витворили вже більш глибокі руйновання в бурливій душі, що вимагала буйних рухів. У сю хвилину із трох мешканців заїмки до Степанового настрою я почув найбільше близькості й симпатії.

і отвер-

туваючи

Знов риннули двері, з'явилась Маруся. Потім незграбна фігура Тимохи зсунулась по драбині в сінницю. Маруся узялась дойти коров, Тимоха запряг коня і привіз до города велику півбочку води на поливку. Заревли корови та телята, на заїмці починав ся день... Небо над верхівем гір потрохи пофарбовувалось. Сонце було вже там, тільки ми знаходились у довгій тіні, що вкривала всю рівнину... Крім того по небу розвісила ся тонка рухома пелена туману...

ку яко-
розмові

вкруги

глини
матове

Коли
ся —

Години за 1 1/2 ми виїхали з заїмки у трох. Степан їхав з нами. На його сідлі висіли великі товарячі перемети — очевидно його дорога була не близька. Лице його було знов спокійне, навіть веселе.

и при-
а руки.

Доїхавши до періжого шляху, він вказав нам наш напрямок, а сам звернув до ріки. Через де-який час ми побачили на другім боці невелику темну точку, що простувала по крейдяним уступам крутого берега.

пальні.

— Чого се повнесло його за Налькан? — замислено спитав мій товариш.

... За-
мофія

— А ви знаєте, що він туди поїхав?

— Так. Каже — до попа. Які в нього діла з попами?

Правду кажучи, навряд се задоволення від однієї праці...

— Гадаю, що ви помиляєтесь, — відповів я, не вдаючись одначе в суперечку. — Мені пригадалися слова Тимофія. Там, куди їхав тепер Степан, — була тунгузька пустеля. Сьвященики, що мандрують завжди по своїх великих парохіях, з'являють ся справжніми подвижниками своєї місії, але разом з тим самі в значній мірі дичіють. Я бачив одного з них: се був незвичайно смуглявий, незвичайно суворий і разом незвичайно мовчазний чоловік, що відлучив ся балакати повними реченнями. В конечности він висловляв ся однословно, але про те по своєму докладно.

Обїзджаючи свої парохії, такі сьвященики вінчають по неминучости людей, у яких давно бігають діти; їх тут-же хрестять і відспівують померлих, котрих кістки давно вже зотліли у ямі. Усе тут робить ся побіжно, сказати-б, в загальних рисах, що не дають надто доходити до подробиць. Се робить суворих пастирів менше уважними до формальностей, і „блудяжські шлюбн“, що представляють у Сибірі специфічну рубрику провини міського духовенства, — лякають їх менше, ніж сьвящеників більше близьких парохій.

— Очевидно, — помислив я, — Степан, довідавшись про недавнє відповідно перебуванє такого пастиря, їде, аби вволити волю Марусі...

Темна точка на гірській стежці щезла... Наші коні бігли знову коліями якутського шляху, зриваючи з права і з ліва соковиту траву з розкішними луговими квітами..

(Конець буде).

Із „Фантазій реаліста“,

Лінкея (проф. Й. Поннера).

16. В альтані.*)

Один чоловік, проходячи по-при штахети саду, бачив у склянній альтані чоловіка з великим ножем, яким він виконував дивні рухи. Раз-за-разом він постунав два або три кроки наперед, піднімав ніж, придивлявся якомусь предметови, потім хитав головою і звільна відступав назад. Повторивши се кілька разів сїдав на стільчику, клав ніж обік себе і в задумі стискав голову долонями.

Боячись, що тут комусь грозить нещастє, переліз прохожий через штахети і підліз корчами аж до альтани, щоб придивити ся, що там діється і в разї потреби бути готовим до ратунку. А коли заглянув зблизька до альтани, побачив, що на диванику спала незвичайно вродлива жінка.

Та ось чоловік знов розпочав свої рухи. Він наблизив ся, вдивляв ся в жінку пристрасним поглядом і відсунув легенько хустку з її чудових рамен. Він обдивляв одно рамя з усіх боків дуже уважно, зачеркнув близенько по-при саме тіло пальцем лїнії в повітрі, приблизив ніж аж до самого тіла, подумав — і похитавши головою відступив знов. Але по хвилї зблизив ся на ново, легенько відгорнув жінці волосє з чола, знов притулив ніж до самого тіла, подумав і відійшов хитаючи головою. І знов сїв на стільчику і сумним та задумчивим поглядом вдивляв ся в жінку.

Бачивши се все чужинець подумав: або сей чоловік хоче допустити ся вбійства і лише не може насьмілитись, або він божевільний, і в такім разї сонній жінці грозить не менша небезпека. От тим то він з великим лускотом розбив вікно, кинув ся на мужа, вирвав захопленому знаягла ніж і держачи його цупко за руки скрикнув до него:

— Нещасний, що хочеш зробити?

*) Див. кн. I, стор. 98—116.

Від галасу прокинула ся жінка, протерла очи зо сну і розглянула ситуацію. Тимчасом муж прийшов до себе і мовив до чужинця:

— Сядь спокійно, добрий чоловіче, і послухай, може зумієш дати мені добру раду.

Чужинець глянув на него зачудований, а сей говорив далі:

— Придивись лише отсій жінці! Чи бачив ти коли красшу? Се моя жінка. Так багато красоти на її тілі! Але в нутрі вона погана як ніч. Я не можу обійтись без красоти, а про те не можу любити її. Скажи, як я можу відлучити її красоту від її особи? Поможи мені видобути ся з сего страшного стану!

Чужинець відповів: — То ви думали, що зможете ножем відкраяти від неї її красоту?

— Або я знаю, як я дійшов до сего! Сто раз не раз щось немов говорило в моїй душі: „Попробуй ножем! Позрізуй її красоти близенько при поверхні і відложи їх собі на бік...“ Я не міг оперти ся тій думці; щось тисло і неволило мене піддатись їй... Чи вважаєш мене божевільним? Може воно й так. Нехай роблять зо мною, що хочуть, моє житє й так — не житє.

Чужинець не відповів нічого і почав придивляти ся жінці. Настала хвиля найглубшої тиші. Жінка вдержувала на лиці повнісїнький спокій, але з її очей стріляли на чужинця найчарівніші погляди. Він почав тремтіти. Жінка побачила зараз, що се наслідок її красоти і її лице заблисло від радості і гордоців. Нараз чужинець крикнув до неї:

— Безсоромна жінко, ти не варта жити! — і вінхнув їй ніж у саме серце. Ладво се стало ся, муж крикнув до него:

— Ти знищив мою красоту! — і вхопив його за горло й задушив. А потім вирвав ніж із жіночої груди і заколов сам себе.

17. Фізіологія рухів серця.

Офіцери одної пограничної кріпости запросили офіцерів найблизшого гарнізону одної з двох сумежних держав на спільну вечерю, щоб і сим робом дати видимий доказ теперішньої політичної приязни обох держав. А щоб усе мало ще більше політичне значєньє, наказав комендант кріпости, щоб офіцери при столі не відкладали шабель, але мали їх припоясані, як се звичайно дієть ся при обідах на честь монарха. Сей наказ викликав усюди велику сензацию і зробив ся темою дуже горячих розговорів.

Коли всі отак сиділи при довгім столі, повстав комендант кріпости, щоб проголосити звичайний тост. Устаючи він сильно шаркнув підшвами по помості, рівночасно запятком чобота відіпхнув крісло сильно позад себе. Через незамітне порушене долішньої частини його тіла захитала ся швидко й шабля, що висіла зовсім вільно і мусіла з сильним брязкотом та дренькотом ударити ся до ніжки стола і до крісла. Чуючи сей сигнал зірвали ся всі офіцери з наглим поривом зі своїх сиджень у гору, зашаркали підшвами по помості і рівночасно, мов у найбільшій лютоци вдарили запятками о крісла, посуваючи їх в зад, і при наглих оборотах верхньої частини своїх тіл нароби́ли шаблями такого бренькоту та гуркоту, що ціла зала затрясла ся, а всі серця спалахнули найбільшим зворушенем і запалом.

Комендант, не менше всіх опанілий від того гучного брязкоту, підняв голову високо в гору, похилив її потім троха в зад, випручав грудну клітку як мога дальше на перед і держачи високо в простертій руці склянку з вином, крикнув завзято, що всі серця його офіцерів так само як і його власне бють ся дружно на привитанє хоробрих товаришів сусідньої держави і надіють ся незабаром у щирій дружности з ними виступити проти спільного ворога, і т. д. і т. д.

Та ось незабаром через якусь дрібну притичину витворили ся між урядами обох сих держав напружені відносини, і комендант кріпости одержав порученє, як мога найшвидше запросити офіцерів із пограничного міста другої сумежної держави, яка з першою також жила в напружених відносинах, на спільну вечерю, — і також знов із припоясаними шаблями.

І коли всі сиділи при довгім столі, повстав комендант кріпости, щоб проголосити звичайний тост. Устаючи він сильно шаркнув підшвами по помості і рівночасно запятком чобота сильно відіпхнув крісло позад себе. Через незамітне порушене долішньої частини його тіла захитала ся швидко й шабля, що висіла зовсім вільно, і мусіла з сильним брязкотом та дзенькотом ударити ся до ніжки стола і до крісла. Чуючи сей сигнал зірвали ся всі офіцери з наглим поривом зі своїх сиджень у гору, зашаркали підшвами по помості і рівночасно мов у найбільшій лютоци вдарили запятками о крісла посуваючи їх у зад, і при наглих оборотах верхньої частини своїх тіл нароби́ли шаблями такого дзенькоту та гуркоту, що ціла зала затрясла ся, а всі серця спалахнули найбільшим зворушенем і запалом.

Комендант, не менше всіх опанілий від того гучного брязкоту, підняв голову високо в гору, похилив її потім троха в зад, випручав грудну клітку як мога дальше на перед і держачи в високо простертій руці склянку з вином, крикнув завзято, що всі серця його офіцерів так само як і його власне бють ся дружно на привитанє хоробрих товаришів сусідньої держави і надіють ся незабаром у щирій дружности з ними виступити проти спільного ворога, і т. д. і т. д.

Якийсь час потім настали знов холоднійші відносини між двома сьвіжо заприятеленими державами, а натомісь прийшло знов до зближеня з першою сумежною державою. Комендант кріпости одержав про те наказ знов запросити офіцерів найблизшого гарнізону, які вже були запрошені перший раз, на спільну вечерю, і знов з припоясаними шаблями.

І коли всі сиділи при купі, підняв ся комендант твердині — так само як усе доси — щоб проголосити запевненє, що всі серця його офіцерів і його власне бють ся дружно на привитанє дорогих гостей і вірних товаришів, — коли в тім стало ся щось не чуване. Шабля комендантова, не знати з якої причини, ані руш не захотіла розмахнути ся, отже й не забряжчала і не задворкала; вона підняла ся разом з горішньою частию тіла комендантового, тай на тому й годі.

Наслідком сеї обставини офіцери, яким саме відіпхненє крісла і шаркненє підшвами з боку коменданта не могло промовити до серця, майже зовсім не дійшли до звичайного в таких хвилях запалу. Вони повставали мов заспані зі сиджень і зовсім ненавмисно також не наробили брязкоту шаблями. І ось поставали всі випростувані, держали склянки з вином у руках простертих без енергії, не повипинавши як слід грудей, без іскор у очах! Млявим поглядом дивились усі на коменданта і на-пів апатично слухали його повитальних слів. Виголошені промови були, що правда, такі самісїнькі, як уперед, але бракувало огню і трепету всіх у воєнім запалі; ані сліду не лишило ся тої прудкої готовости на всяку наказану брутальність, яка при всіх давнійших нагодах виявляла себе так виразно. Дуже невдоволені повиходили всі з-за стола і мало бракувало, а обі офіцерські громади були-б розійшли ся посварені.

Комендант кріпости, дуже затурбований і бсячись нагани від міністра війни, довго не міг знайти причини сего нещасливого

випадка. Якась обставина — думав він — якої ніхто не догадується і якої певно ніхто не витворив навмисне, мусіла наробити всего лиха. Треба вжити всіх способів, щоб вишукати сю обставину, бо инакше грозила би небезпека, що й за другим разом буде те саме. А тут так і жди незабаром нового наказу устроїти подібну вечерю, бо в урядових газетах уже знаходять ся натяки на те, що наша держава знов хоче зблизити ся до другої сусідньої держави.

Та на щастє другого дня справа вияснила ся. Слуга коменданта твердині, чистячи шаблю, завражив, що вона не може порувати ся досить свobodно, бо припадково була невідповідно вкріплена на припоні. Слуга розповів се комендантові, не догадуючи ся, як важна була се справа. А комендант, мов освітлений „свише“ від разу, зі скорістю блискавки зрозумів, що при таких обтяжливих обставинах його шабля не могла баламкати ані дзоркати ані дреньчати; роздумуючи далі він зрозумів усі наслідки, які мусіли виплисти з сего і які він на свій найбільший переполох тільки що вчора мусів пережити.

Дійшовши до сего пізнання комендант кріпости аж лекше відітхнув, збувши ся всеї турботи про будуще; тепер міг він спокійно ждати нового порученя — справити привитальну вечерю з припоясаними шаблями. А слугу він покликав до свого покою, обдарував його щедро і втискаючи йому кілька золотих монет у руку промовив:

— Себастьяне, Себастьяне! Ти сам того не тямиш, яку велику прислугу зробив ти своїм завідомленєм нашій династії і цілій державі!

18. Юлій Цезарь на обіді у Лепіда.

День перед своєю смертю обідав Цезарь вечером у Марка Лепіда; також Ціцерон, Саллюстий, Брут, Кассий і иньші приятелі та знайомі Цезареві і Лепідові були присутні.

В ході розмови згадав Кассий мов знехотя, що недавно знайдено записку про ворожбу, яку одержав Олександр Великий від оракула Юпітера Аммона, і, на скільки він чув, Саллюстий має у себе відпис сего документа. Але се був тільки жарт, умовлений попередю між обома ними.

Коли всі, особливо Цезарь і Ціцерон дуже зацікавили ся, мовив Саллюстий, що власне заким іти сюди, він переклав одно

місце сего документа, але в поспіху забув сховати той переклад і має його при собі; він готов прочитати його. В сьому місці навіязуєть ся оповіданє до того, де сказано про Олександрів прихід до сьвятині.

— І щож сталось далі? — запитав Цезарь.

— Коли великий король наблизив ся, — читав Саллюстий із своєї таблички, — то найстарший поміж жерцями сказав до него „сину“ і впеvняв його, що сим іменем називає його сам його батько Юпітер. Але підчас тої жерцевої промови

.

Жрець, що ледво вдержував себе, щоб не розсьміяти ся, не змінив ані одної рисочки на своїм лиці, але промовив до церковного прислужника: „Зараз принеси кадило і сьвячене зіле“, а коли се стало ся і на-каджено, мовив жрець до Олександра: „Найвисший бог вдихає кадило твогого тіла“.

Тут усі вибухли безмірним сьміхом, а Юлій усьміхнув ся до Кассія і мовив: „Се вам удало ся!“ На се промовив Ціцерон: „Але в иньших документах про Олександра знаходить ся ще одна цікава річ, та, що в часі тої подорожі до оракула він знайшов дивну рослину, якої листє має ту силу, що оглушує чоловіка, як тільки доторкнеть ся до його чола.

— Се ти певно про листки лаврового дерева? — запитав Цезарь Ціцерона, а коли сей притакнув з усьміхом, додав Цезарь: — Такого впливу лаврів я не почувую. При тім обіді сказав Цезарь також иньше, тепер загально звисне реченє, а се стало ся підчас їди. До їдальні вїйшов післанець від сенату і подав Цезареві кілька актів до підпису. Поки він швидко прочитував їх, кинув Брут при иньших гостях питанє: яка смерть найліпша? І Цезарь, підписуючи акти, обізвав ся зараз і заким іще хто иньший відповів на се питанє, промовив: „Несподівана“, а потім почав складати попідписувані акти для післанця.

Сї Цезареві слова дуже вразили гостей, а Брут почав нильно і не змигаючи вдивляти ся в свою тарілку. Тільки Ціцерон, що почував супроти Цезаря не тільки найбільший подив, але не зва-

жаючи на політичне противенство також найбільшу прихильність, здобув ся на слово і промовив :

— Кай Юлій мабуть уже тільки з привички своїм духом кермує кругом земним, але його серце вже втомлене сьвітом ?

За сьм словом Цезарь швидко обернув своє лице до Ціцерона і держав недвижно в руці письма, які післанець уже взяв був, потім довго вдивляв ся глибоким поглядом в Ціцерона, але не відповів нічого.

19. Сцена по битві під Австерліцом.

Як звісно, в битві під Австерліцом один французький полк гвардії стратив хоругов. Оповідають далі, що Наполеон сказав до того полка страшенну промову і заявив, що не дасть йому нової хоругви, доки в якій найблизшій битві не змиють із себе тої ганьби. Наслідком сего вояки засоромлені і пригноблені розплакались як діти, а в найблизшій битві ніби то бороли ся з нечуваною доси погордою смерти і потім одержали від Наполеона нову хоругов.

Те, що той гвардійський полк утратив хоругов — дійсна правда; але те, що потому вийшло з сего, оповідаєть ся в політичнім і військовім інтересі зовсім невірною, ба навіть зовсім противно правді. Тільки завдяки особливому випадкови, про який тут не місце оповідати, дійшов до моєї відомости правдивий перебіг тої події. Діло було ось яке.

Наполеон на коні, окружений своїми маршалами, запитав — і се дійсна правда — різким, зичним голосом : „Де ваша хоругов?“ Потім глибока тиша. „Питаю вас — знов промовив Наполеон — де діла ся ваша хоругов?“

Тут знов настала мовчанка — і тут починаєть ся правдиве представлене дальшої події. Всім на диво виступив із рядів один старий гвардиєць, що славив ся найхоробрійшим у цілім полку, і крикнув до Наполеона : „Шукай собі її!“ Бонапарт, на хвилю поражений, як іще ніколи не бував у своїм житю, обернув ся до свого ад'ютанта і наказав йому пошепки відпровадити старого вояка. Кождий знав, що се значить : розстріляти його зараз.

Але власне се розбудило в однім ще зовсім молодім гвардійці ряд думок, яких я тут не хочу малювати і які кождий читач може зміркувати й сам. В якимсь піднеслім стані, коли чоловік

почував: „Жити чи вмирати, але се мусить бути сказане тепер, а то се не буде сказане ніколи!“ — і в найвишнім розпалі якогось історичного почуття сеї цілої сцени крикнув він до Наполеона: „Убійце мас, шукай собі хоругви!“ Цісарь широко витріщив очи. „А се що таке“ промигив він захриплим голосом і звільна, поривами від'їхав із перед фронту, немов усуваючи ся від нападку на свою особу і при тім не змигаючи вдивляв ся в молодого гвардійця. Та поки ще здужав наказати або постановити щось, закричали нараз сотки гвардійців, кидаючи йому під ноги свої карабіни: „Він правду каже! Ти вбійце мас, шукай собі своєї хоругви!“ А один крикнув навіть: „Ось тобі за неї иньша онучка!“ і кинув йому із своєї торністри якусь полотняну шмату. Підняв ся такий галас, такий заколот, що Бонапарт у тій хвилі не міг найти ніякої иньшої ради, як тільки від'їхати мовчки зі своїм штабом геть, щоб потім нарадитись, що його зробити в тім надзвичайнім і нечуванім випадку. І прирадили, що найрозумнійше буде покрити цілу подію мовчанкою, всіх вояків того полку розпустити до домів, щоб не стикали ся з вояками иньших полків і загалом пустити все в непамять, щоб пізнійше представити в зовсім иньшій світлі. А відки взяв ся в полку такий настрій і що дало привід до такого підкопаня строгого військового духа, про се можна тільки губити ся в догадах. Нема сумніву, що Наполеон велів розсліджувати сю справу, але здобутків сего слідства не подано до загальної відомости. Тільки одна, що правда, важна дрібниця дійшла до мого відома. В тарабані одного довбиша, що був братаничем філософа Дідро, знайдено картку, на якій були написані ось які вірші:

„Жертви конскрипції! Жертви рекрутчини!
 Слухайте й так поступайте:
 Де правда панує, де людяність знають,
 Там кождому вольная воля
 За свій ідеал наложить головою,
 І муку прийняти і смерть.
 Але нікому не надано права
 Силувать иньших, щоб гинули й муки приймали
 За не свої, за чужі ідеали.
 Се вбійство, убійство і ще раз убійство!“

З німецького переклад

І. Ф.

НА ПОРОЗІ СТОЛІТЯ.

(Присвячено перемишльській українсько-руській громаді)*).

Вік, столітє — слова сї віють на нас певним чаром. Хоч як по собі конвенціональний сей поділ часу, для чоловіка сї терміни повні значіння, а „чоловік все міряє по собі“ — *πάντων μέτρον ἄνθρωπος*, і він в своїм праві.

З столітєм — циклем трох поколінь, за котрим зовсім зникає всяка безпосередня лучність генерацій — звичайно звязуєть ся ідея про епохальні події й вчинені ними важні переміни в житю, в відносинах, в культурі. Дійсно в суспільностях і расах ще не пережитих, на певній висоті культури, кожде столітє приносить більше менше важкі зміни в укладі житя суспільного, культурного, духового. Досить пригадати собі з європейської історії XV вік з його італійським відродженнєм, з нечуваним переворотом в економічних відносинах, з відтвореннєм нових земель для європейської колонізації й європейського знання; XVI вік з реформацією й контрреформацією, релігійними війнами й новим монархізмом; XVII вік з його Тридцятьлітньою війною, — віком Людвика XIV й рішучими перемінами в політичнім житю східньої Європи, звязаними з нашою козачною; XVIII вік з його новими політичними чинниками — Росією й Прусією, розділом Польщі й упадком Турції, з його духовим рухом, антиклерикалізмом, раціоналізмом — і великою революцією; XIX вік — з його національною ідеєю і національними змаганнями, капіталізмом і соціальною демократією, нечуваним зростом точних наук і винаходів, промисловим поступом, перетвореннєм цілого сьвіта в арену європейської культури й науки...

*) Публічний відчит, читаний в Перемишлі 2 (15) січня 1901 р.

Спеціально для нашої українсько-руської суспільности слово „столітє“ особливо богате надїями, перспективами. Молодечими очима, повними ждання дивить ся воно перед себе. Хоч українсько-руський нарід не належить до дуже молодих в історії народів — в східній Европі се найстарший історичний нарід і початками свого історичного житя й його інтензивністю він випередив взагалі всіх безпосередніх своїх сусідів, — але, як всі знаємо, історичні обставини зложили ся так нещасливо для нього, що перервали його історичний розвій, підірвали його сили й привели на край національної смерти. Що йно закінчене столітє було першим віком його відродження в того занепаду, в того страшного летарґу: на його початки припадають перші симптоми, на його кінець — перші усніхи того відродження, і се каже йому рвати ся в нове столітє — за новими здобутками свого відродження.

Істория минушого столітя оправдує сей молодечий запал, сї надїї, які покладаємо на енергію національного організма-реконвалесцента, в якою він поновлює понесені страти. Киньмо лише оком на попереднє столітє, що сими днями закінчило ся й стало ціле предметом історичної обсервації.

Його початки застали українсько-руський нарід серед найтяжшого занепаду. Гетьманщина й взагалі Подніпрове йшло швидким кроком до зросійщення; в Галичині, на Волини й Поділю в повнім розвою був процес польонізації; закарпатська Русь мадяризовала ся. І що було найстрашнійше — се винародовлення осягало ся не самими тільки примусовими способами: в значній мірі воно було також і добровільне, що вказувало на глибокий занепад нації. Національними вповні віставали ся тільки народні маси — через свою темноту й повну безвладність; що підіймало ся над ними — пропадало звичайно для народу; отже консервованне нації було звязане з некультурністю! Що правда, національне почуте не вповні вигасало часом і в тих елементах, що над народньою масою підіймали ся, але се у них, як і у народніх мас, був неясний расовий інстинкт, котрий сам по собі не обіцював нічого спасеного.

І ще Галичина в сусідніми закордонними землями, хлопсько-маломіщанська, в своїми тодішніми сьвящениками-луцаками, що не підіймали ся над рівенем своєї парохії, — меньше могла дивувати: тут без перерви розвивав ся процес, розпочатий перед півпятьма столітями і вазначений насильним витисканнем руської шляхти й мі-

щанства*), пересадженнєм на руський ґрунт чужих привілегованих верств, що скоро поглинули й руські привілеговані останки, церковною політикою зверненою против релігійної окремішности Руси — не диво, що сі факти по тільких століттях нарешті почали давати свої овочі! Але Україна надніпрянська, що перед столітєм була ареною великої народньої боротьби, могутного соціально-національного руху, що мав вимести всі ворожі народнім українським масам елементи — яка страшна й нагла переміна тут стала ся?! Протягом століття замість давнього „лядського“ сплетено на нарід новий кріпацький ретязь, уже „власними силами“, хоч і при дуже важній „благосклонній участі“ російського правительства; провідники народніх мас в національній боротьбі витворили верству безсердечних вискувачів, що віддавшись справі затвердження й скріплення своїх панських аспірацій, пустила в трубу навіть свою краєву автономію (хоч як вигідну для її клясових інтересів), а в своїх змаганнях до повного зрівняння з російською шляхтою, сама йшла на зустріч зросійщенню. Зміст і значінне великої національної боротьби за рівність і свободу в кругах сеї нової української інтелігенції так основно забуто, що вона властиво ставала в її очах якоюсь боротьбою двох „шляхетських народів“ — „козако-руського“ і польського — за свої привілеґії й права. Більше розуміння, чи властиво — памяти, не завсіди зрештою ясної, про ті великі часи, було у народніх мас, але знеохочені безплідними висленнями, вони мовчки й апатично корили ся новим обставинам, мов підміняні яким злим духом. Національна смерть віяла над сим в задавненім летарґу ослабленим організмом. Звістна річ, як автор першої української ґраматики уважав українську мову язиком на вимертю й дивив ся на свою роботу з чисто антикварного становища. Видавець першої української етноґрафічної збірки так само дивить ся на українську мову, як на памятку минувшини („нарѣчіе малороссійское бывшее нѣкогда такъ сказать языкомъ отдѣльнымъ и господствующимъ въ южныхъ странахъ отечества нашего“).**)

Енеїда Котляревського, котрої сотні роковини сьвяткували ми недавно, дорога нам як перша віщунка відродження, але сама по собі не була якоюсь поворотною точкою. Здаєть ся, що ані

*) Міщанське, маґдебурське право, стоячи на ґрунті церковної (католицької) приналежности, принципіально було вороже руському елементу.

**) Цергелевъ, Опытъ собранія стар. малор. пѣней.

автор, ані публіка, хоч симпатично її прийняла, — більшої ваги її не надавали. Руху ніякого вона вона не викликала. Перші початки українського літературного руху, літературної роботи можна помітити доперва в кінцем другого десятиліття і початком третього в Харкові, що з заснованням університету й жіночого інституту став найбільшим просвітним центром на Україні. Протягом майже цілої четвертини століття в Харкові з'осереджується український літературний рух, — і варто придивитися до його розмірам і обставинам, аби оцінити ту національну течію, котрої був він виразом.

Передо всім не треба забувати, що Харків на просвітний центр видвигнуто стараннями самої місцевої, української інтелігенції, не уряду: університет засновано на гроші зібрані місцевою шляхтою; інститут завязано місцевим добродійним товариством з ініціативи славного Квітки; Квітка-ж був організатором і душею місцевої сцени. Але й університет, і інститут, і театр були російські; національний, або бодай льокальний елемент в них нічим виразнійше не задокументовано; культура, культурне життя, яке розвивається в сїм українськїм центрі розмірно дуже сильно*) — російське, навіть з дуже слабою місцевою закраскою**) — і попри нього струмочком слабким і бідним тече той український літературний „рух“, в виді кількох українських книжок і брошюр, розділених значними перервами, в виді поезій і оповідань, в рідка міщених в харківських журналах і альманахах (видаваних по російськи) і т. и. Попри ту „справдешню“ культуру — російську, серіозно трактовану не тільки урядом, але й суспільністю, українська течія виглядала на простий провінціоналізм, дрібну забавку чи забаганку етнографів і антикварів. Окрім привязання до мови й певних форм народнього життя, вона не мала ніякого глибокого змісту; не тільки політичної, але й докладнійше зазначеної суспільної закраски її бракувало; якісь ширші ідеї хіба в зародках можна в ній шукати.

Київський кружок сорокових років, коло котрого згрупувалися всі корифеї українства середини сього століття має велику вагу

*) За перших десять літ існування харківського університету в Харкові видано 210 видань — половину того, що вийшло за той час в цілій Росії. Див. статю д. С. Р. Харьковская журналистика начала нынешнего столетия, К. Старица 1892.

**) Цікаво, що навіть ця закраска в харківських журналах не зміцняється а слабне з часом.

в історії українства тим, що українству тоді вперше попробувано дати форму теоретичної доктрини, надано йому виразний суспільно-політичний і поступовий характер (знесення кріпацтва, антиклерикалізм, всесловянська федерація) і введено в круг ідей всеславянського відродження. Але й тут, як оповідає один з головніших провідників його, було багато неясного; се були неясні молодечі мрії ентузіастів, з котрими не знати щоби зробили сі самі ентузіасты в дальшім переведенню, як би урядова нагінка не розполошила їх і не законсервувала для нас їх ідеї *in statu nascendi*. Коли кирило-методіївські братчики, по невільній перерві, кільканадцять літ пізніше зібрали ся знову коло спільної народної роботи, ані в їх тодішнім органі — журналі „Основа“, ані в иньшій діяльності не знаходимо вже того сильного політичного лету, і се не можемо витолкувати тільки самими оглядами на цензуру. Але не кажучи про політичну сторону, й ідея культурної самостійности українсько-руського народу представляла ся їм дуже неясно „Основа“ нпр. нічим не провокована голосила, що Українці не потрібують виробляти свої наукової мови, бо мають на наукові праці готову мову російську, і взагалі кирило-методіївські братчики показують значну неясність в поглядах на граничну межу української й російської культури: не кажучи про Костомарова, що виступав в 80-х рр. против змагань вивести українську мову за границі чисто селянського життя, таку неясність помічаємо і у Куліша, ба навіть і у Шевченка (з сього погляду особливо інтересний його Дневник), не тільки найбільше геніяльного, але й найбільш радикального в своїх національних поглядах з кирило-методіївського гурта.

Той самий факт, що якийсь час (в остатніх роках 50 і в перших 60-х) центром українського руху став Петербург, урядовий центр, на 200 миль положений від етнографічної української границі, дуже характерний — він показує, як слабкий іще був український рух, і як тісно залежав він від діяльності одиниць (в данім разі — Куліша). Та неважаючи на різні свої слабкі сторони, з деяких поглядів сей петербургський час був може найсвітлішим епізодом в історії української ідеї в Росії минувого століття. В сі роки всю культурну, поступову Росію опанувала справа еманципації селянства. В українській літературі протест против кріпацтва й бажання лїпшої долі для селянства було одною з кардинальних точок, і тепер уперше українство злило ся в однім кон-

церті з всіма поступовими елементами Росії, а zarazом зійшло на практичний ґрунт — переведення еманципації, наділення селян землею, заходів коло їх освіти й горожанської свідомости. Цікаво-одначе, що як раз ся — найживіша частина „Основи“, вела ся в російській мові, так само як і статі наукові й частина белетристики; по українськи друкували ся поезії й оповідання, звичайно далекі від тих актуальних інтересів, більше в характері давніших збірників, так що як раз ліпшою своєю частиною „Основа“ непримітно зливалася з російською журналістикою, і українська частина її по при живішю частину виглядала не дуже втішно.

Нова перерва в розвою українства — в 60-х рр. — наслідком урядових нагінок і упадка петербурського українського руху, дуже некористно відбив ся на становищі українства в Росії. За той час російська інтелігенція, а з нею й українська (gente) жила горячковим житєм; справа еманципації селянства зійшла з дневного порядку перед новими справами — боротьбою з некористними явищами, які показували ся в народнім житю, з реакцією, яка все дужче стала прокидатися по періоді реформ, а ще більше — перед питаннями суспільно-політичного характера: справою політичної свободи, боротьбою анархізма й ліберального еволюціонізма, й т. и. Тим часом провідники українського руху не пішли далі етнографічно-історичних інтересів і досить неясних народолюбних поривів часів „Основи“. Коли український рух віджив — у Києві, на початку 70-х рр., — від разу зарисувало ся в нім дуже небезпечно роздвоєння серед української інтелігенції: коли одні, жахаючи ся атракційної сили панросизма, тягнули яко мога далі від нього, та намагаючи на формальний націоналізм, часом впадали в легковажання тих загальних інтересів, котрими жила сучасна російська література, — то другі в імя сих інтересів горнули ся як найтісніше до російської літератури й культури й легковажили собі національні питання українства.*). Стріча сих двох течій, з тою реакцією, яку кожда з них викликувала в другій, ще більше загострювала їх крайности. З одного боку натиск на поступові ідеї при слабости українського руху непримітно переходив в панросизм, з другого боку націоналізм, жахаючи ся сього панросизма і тих непростимих гекатомб, які

*) Сі дві течії описують Австро-руські спомини Драгоманова.

складала українська молодіж в тодішнім російським революційнім руху, впадав часом в реакціонерство, що знеохочувало до українства як раз поступовійші, найбільш надійні елементи української молодіжи. До того точив українство опортунізм, що виник під депресією російських заборон і виступав против розширювання українства поза границі „домашнього употреблення“. Все се, зазначивши ся уже в недовгим періоді київського руху перед славною заборною 1876 р., спинило дотеперішній хоч повільний, але успішний розвій українства в Росії й не переставало потім точити український рух та гальмувати його дальший розвій, так що він в Росії, не вважаючи на хвилеві проблиски, все ще ніяк не може розгоріти ся на добре, стати серйозним національним рухом. З виїмком нечисленних одиниць для більшости „українофілів“ він зістаєть ся — *sit venia verbo* — спортом, котрому сі українофіли віддають ся як забавці, стаючи тим часом обома ногами на ґрунті російської культури й часом дуже діяльно її спомагаючи.

Сей слабій і повільний розвій, ся внутрішня слабкість українського руху в Росії не може бути витолкована самими лише урядовими репресіями: вона окрім ним залежала також і від інших причин — як слабкість національного інстинкта й історичної традиції, сильне (невільне й добровільне) зросійщення, невиясненість самих національних національних змагань і брак серйозного і консеквентного трактовання їх зі сторони самих проводирів сього руху. В усякім разі ся внутрішня слабкість і неясність, разом з урядовими репресіями (що також, розумієть ся, на неї впливали), були основними причинами того, що український рух в Росії спинив ся в своїм розвою й після цілого столітя не прибрав розмірів і характеру, гідних тої національної маси, котру вони мають репрезентувати. Справедливо підноси в своїм часі Драгоманов, що урядові репресії 70-х рр. не могли-б мати таких розмірів, як би українофіли 60—70-х рр. були використали свої бідні від заборон часи для того, аби розвинути ширшу літературну діяльність, як би писали свої наукові праці по українськи замість російського, як би сотворили відповідну літературу підручників і популярної науки й т. п. Але фактом зістаєть ся, що й автор сеї уваги, належучи до молодшої генерації, (одже маючи за собою досвід попередніх поколінь), на пункті культурної самостійности України (не кажучи про політичну) до смерти не визволив ся вповні від впливів панросизма, поручаючи навіть галицьким Ру-

синам російську культуру яко вищу та заохочуючи їх до такого уживання прикладом Болгарів. Взагалі як критика українофільства у Драгоманова часто була справедлива, так часто нездалі реценти на його поправлення в Росії; тої фатальної ситуації, в яку попало українство в Росії в остатніх десятиліттях, він, очевидно, не розумів; його накликування — в імя загально-людських поступових принципів звернути ся лицем до російської літератури — йшли в руку панросизму, і без того занадто сильному на Україні, а його рада — не порушуючи принципіальних національних питань виробляти українській мові місце „з долини“, в рамках практичних потреб, йшла на зустріч і без того сильному опортунізмови, й спиняла теоретичне вивчення українського питання.

Застоя, в яку впадає наслідком урядових репресій і сеї внутрішньої слабости український рух в Росії в остатніх десятиліттях XIX в., була причиною, що з кінцем столітя центр української національної роботи переносить ся в Галичину, до Львова.

До 80-х рр. XIX в. Україна все йшла передом перед Галичиною. Столітє застало сі дві частини Руси в однаково безраднім стані, але на Україні симптоми відродження почали проявляти ся скорше й інтензивнійше ніж в Галичині. Уже „Русалка“ спираєть ся на українським письменстві, але вона була також віщункою, одиночним явищем як Енеїда (хоч і без порівняння свідомійша від неї). Національний рух 1848 р. був лише шумним факерверком, в значній мірі викликаним сторонніми явищами, й так же безслідно згас, як швидко запалахкотів. Властиве галицьке відродження починаєть ся доперва пробами 60-х рр. — пробами слабими й вповні опертими на українським письменстві: українська література, українські письменники були провідниками галицького письменства; українські твори брали собі за взір перші галицькі письменники, а в значній мірі галицькі видання й заповняли ся українськими творами, що звичайно й були найліпшою частиною сих видань; український націоналізм і народолюбство дають провідні ідеї й галицькому націоналізмови. Се перетягаєть ся в 70 і й сягає початків 80-х рр.; доперва в 80-х рр. починає галицький націоналізм ставати на власні ноги: з одного боку від теоретично-неясного народолюбства й романтичного козакування переходить він до практичних справ — боротьби з рутенством і організації національних елементів до політичної боротьби й подвигнення народніх мас, з другого починає звертати ся до Європи, входить в круг європейських ідей. Ставши конкретним і поступовим галицьквій на-

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

ціоналізм став морально сильнішим від українського, і в тим тратить своє давніше значіння для Галичини українське письменство: українські письменники імпонують іще чисто літературними прикметами — розмірно виробленою мовою, літературною технікою, або дослідями на полі українознавства, але й тут з розвитком в останнім десятиліттю наукової літератури на галицькім ґрунті, в невиданим перед тим розцвітом красного письменства наслідком виступлення цілого рода нових талантів, що шукають нових доріг літературній творчості — українське письменство поволі сходить на другий плян, хоч се й не розриває тісних — далеко тісніших, ніж були коли небудь перед тим — духових звязків обох частин України-Руси: противно, Львів стає в останніх часах, можна зовсім серіозно сказати, — всеукраїнським духовим центром, в котрім розвивається національна робота спільними силами всіх частин України-Руси, і мабуть вістанеть ся ще ним довго — поки обставини не позволят перенести ся сьому центру до властивого, географічними і історичними обставинами зазначеного центра — старого Київа.

Як бачимо — три четвертини, або й більше, минушого століття — першого століття нашого відродження — пішло на перші, дуже повільні й слабкі кроки, на „ученичі літа“ нашої національної сьвідомости. Ся повільність і слабкість були неминучі супруги того глибокого упадка, з котрого виходила наша нація. Минуло півстоліття перше, ніж наші чільніші люде почали серіознійше роздумувати над тим, хто ми, яке наше місце між людсьми, та пробувати зачеркнути якийсь плян національної роботи. Минуло й друге півстоліття, поки ся національна робота почала серіозно й інтензивно розвивати ся. Те, чим можемо ми потішити ся на порозі нового століття, як дуже гарний розвій красного письменства, несогірший науковий рух, початки серіозної політичної гадки, початки серіозної роботи коло духового й почасті економічного подвигнення народніх мас, прояви політичної самостійности й активности у наших народніх мас (що доперва в останніх роках дали себе серіознійше знати) — все се результати не останніх навіть десятиліть, а останніх років минушого століття. В нове століття ми переходимо в початках нашої національної (не етнографічної тільки) сьвідомости, в початках нашої національної роботи — се й оправдує наші надії на се будуще століття, довіре, яке маємо до нашої будущини. Останні роки показали дуже добре, що сьвідомість

і одушевлення ідеєю можуть дуже багато зробити навіть при найбільших перешкодах і дуже слабких силах. В будучині ми можемо числити хіба на менші перешкоди й на більші сили — треба тільки моральної сили — ідейности й характерности, енергії витривалости.

Робота ostatnich літ мала не тільки чисто практичні результати — вона розв'язала фактами цілий ряд дуже важних теоретичних питань, що завертали нераз голову навіть проводирям українства. Тепер навіть не може бути вже суперечки про те, чи здатна українсько-руська мова для задоволення вищих потреб народа, чи надасться вона для наукового оброблення, чи можлива повна культурна самостійність українсько-руського народа, чи не має українсько-руська література держати ся границь популярної літератури, чи не передчасна річ зачинати наукову роботу на українській мові, чи на часі ставляти такі далекосяглі постуляти як українська вища освіта й вищі наукові інституції, й т. и. Самі факти дали проречисті відповіді на всі отсі питання й зложили їх до архіву, звідки витягати їх можуть хіба люде засліплені або тенденційно упереджені. Подібним способом інтензивна, поступова праця передовсім розв'яже нам і ті теоретичні питання, які ще непорішеними висять над нами.

Ослаблення, застою українського руху, яка з вище зазначених причин стала ся в останніх десятиліттях в Росії й спинила дальший його розвій, зложила на Галичину по при свої місцеві клопоти загально-національні справи. Комплікація се занадто прикра для нашої бідної, і без того всякими язвами єгипетськими обтяженої країни! Але вона дала нагоду в ostatnich роках випробувати моральні сили Галицької Русі: чи може вона двигати на своїх плечах, без помочи иньших українських земель, національний тягар, і Галичина частю витримала сю пробу. Хоч як дорога й цінна нам участь земляків з иньших частин України-Русі, але річ очевидна, що ся участь вже есенціонального значіння в розвою нашої національної роботи не має: Галичина, взагалі австрійська Русь в найгіршім разі може стояти своїми власними силами. Отже якіб сумні гороскопи не складали песимісти про будучність иньших українсько-руських земель, українсько-руська нація від національної смерти забезпечена — смерть перелетіла над нею...

Для песимістичних гороскопів я зрештою оправданих підстав не бачу, противно — надію ся повного відродження й успішного

розвою, в однім спільнім, органічнім процесі всіх частин України-Руси, але сконстатувати спроможність для тутешнього Українця великої українсько-руської землі навіть про найгіршу евентуальність остояти ся власними силами — річ не зайва — для певности. Та сконстатована мусить бути не тільки повна надія — не вмерти, але й спроможність жити гідно, розвивати ся успішно. Жизненні сили, показані українсько-руським народом, в австрійській Русі спеціально, скарби творчости, здібностей, енергії, укриті в масах, виказані останніми часами, за се ручать і забезпечують українсько-руському народови повну можливість увійти в родину народів як рівному з рівними, від иньших не гіршому, і своє слово серед них сказати.

Се може комусь здати ся претенсionalним, що хочемо рівняти ся з найщедрійше обдарованими материяльними й духовними богацтвами народами, але претенсийности в тім властиво нема. Вартости народа не рішає число багнетів, великість гармат і сума податків, а иньші прикмети. Атенянини з часів Перикля, в полатанім гіматії розмочуючи в публичній криниці кусник хліба, з гори дивив ся на обліплених золотом перських сатрапів, -- і мав на те право. Коли потрапимо бути панами на своїй землі, коли потрапимо винести й держати наш нарід на рівени загально-людської культури та де що в неї від часу до часу докидати, коли всіми силами свого народа будемо працювати над тим, аби духові здобутки зробити приступними для як найширших народніх мас, над тим, аби піднести їх материяльний добробут і тим зближити до реальної, а не формальної тільки рівности, і взагалі будемо старати ся помножати суму щастя в границях своєї нації без шкоди иньших — то справді будемо народом не гіршим від кожного иньшого (οὐδενὸς ἧττων), без огляду на те, чи буде нас кілька, чи кільканайцять, чи кількадесять мільонів.

Спомини про Федьковича.

Зібрав

Роман Заклинський.

III.

История букваря і співанника.

Федькович був автором букваря, що його зладив був в народній мові для буковинських шкіл, та предложив гр. ор. консисторії черновецькій до апробати для публичних шкіл людових на Буковині. На те отримав він від консисторії забавну відповідь, котру тут подаємо, переписавши її з всякою точністю з оригіналу: N. 3159.

Благородномъ Господи́нъ Н. Федковичъ Порѣтчикъ въ Ростокахъ. Предложеный Консистеріи Ѡ Господина Порѣтчика „Бѣкваръ для господарскихъ дѣточокъ на Бѣковинѣ“ возвращается Господи́нъ Издателью (?!) съ тѣмъ Примѣчаніемъ вспять, іако таковый по резултатѣ Цензурнѣйшъ Гладѣ дѣдактичнаго и Методичнаго во Оучилищахъ народныхъ на Бѣковинѣ неможетъ оупотребленъ быти.

Ѡ Консистеріи Бѣковинской въ Черновцахъ дна $\frac{24}{6}$ Юліа
1867.

Бѣ невѣстности ихъ Еисоко Превосходительства Преосвященнаго Єпископа.

Архімандритъ Єпархіи
Bendella¹⁾.

¹⁾ Оригінал сеї відповіді находить ся у дра Бучинського.

В семім листі до д. Горбала з дати 18 мая 1867 згадує Юрій про свій буквар сими словами: „Що стало ся з моім букварем? бо чернівський консистор сказав, що не має такого референта, аби го умів скритикувати. Чистий мені консистор! Але сьміх би був неаби-який, як би мій буквар у Львові напечатав ся“¹⁾.

Видно, що Юрій предложив свій буквар рівночасно консисторії черновецькій, і львівській комісії для укладання шкільних книжок руських, бо відповідь консисторії має дату 6 липня 1867, а лист до д. Горбала дату 18 мая 1867.

В листі до д. Остапа Терлецького, відповідаючи йому на лист з 3 жовтня 1867, пише Юрій слідує: „До пана Бучинського напишіть, аби мій буквар зараз до п. Партицького післав, але зараз“²⁾. Д. Бучинський запитаний про се, осьвідчає, що може се значить, що він мав піти до комісії шкільної, взяти відти буквар і занести Партицькому. Могло се так бути, бо він (д. Б.) був ще тоді у Львові на правах.

Слідуєчого року питає ся Юрій Гната Рожанського в листі з дня 25 червня 1868 писанім із Сторонця: „Не знаєте, чи мій буквар приймила комісія шкільна?“³⁾. А в осьмім листі до д. Горбала, котрий то лист без дати, (а походить з того самого часу, або міг бути написаний два до три тижні скорше) пише Федькович: „А ви пришліть мені мій буквар“⁴⁾.

З сего випливає, що мабуть поет довідав ся від Гната Рожанського, що комісія шкільна не приняла його букваря і тому жадає від д. Горбала, щоби йому звернено рукопис⁵⁾.

Про сей буквар писав він із Сторонця 14 серпня 1868 р. отсе до редакції „Правди“: „Торік, чи мабуть ще перед торік подав я був до чернівської консисторії руський буквар з програмом, як би найлучше сільські школи уладити можна. Консистория відтрутила мій буквар, а я з серця післав його до Партицького (забув, чи до Партицького чи до вас). Та виджу, що й у вас

¹⁾ Листи Федьковича. »Зоря« 1892 стор. 339.

²⁾ Листи Федьковича. »Житє і Слово«. 1894, стор. 118.

³⁾ Материяли до житєсписи Федьковича. Лист до Гната Рожанського. »Зоря« 1895, стор. 317.

⁴⁾ Листи Федьк. »Зоря« 1892, стор. 339.

⁵⁾ Здало би ся заглянути до регістратури львівської ради шкільної, чи нема там якого сліду того букваря.

у Львові мій нещасливий буквар не інак гостив, як і в Чернівцях, бо вже до тепер час би було його або приймати або відтрити і мені яко непотрібний відослати. Тимчасом черновецька консисторія інакше ся порадила і оногди мені офіціяльно написала, абим не лиш буквар, але й иньші книжки, коли які написав, до них прислав, а вони будуть їх печатати, а мене закутають. На се пишу я до Партицького, — не пишу але молю, аби мені мій буквар відослав, бо уперше мені блиснула надія, наші школи на народнім язичі оснувати¹⁾.

Той то буквар відкинула комісія для укладаня руських книжок шкільних у Галичині. Відтак 8 мая 1869 р. краєве правительство буковинське, ідучи за розпорядженем міністерства просвіти з дня 29 цвітня 1869 р., відозвало ся до Федьковича, запрошуючи його до уложеня „першої читанки до народних шкіл“. Федькович відповів, що не вірить ні в прихильність, ні в здібність цензора своєї праці; проте думає подати вперше міністерству два кусники на спробу: один оригінальний, винятий із свого букваря, а другий яко переклад 80-го кусника з читанки, котру йому подано до переіначеня. Коли-б міністерство одобрило ті два кусники, то була-б надія, що він виповнив би його наказ²⁾.

Опісля удав ся Юрій до д. Бучинського, щоби тойже заняв ся випечатанем його букваря і в тій справі писав до него пять листів. Д. Бучинський оповідає про те ось що:

В липню 1869 прислав мені Федькович до Відня до видрукованя буквар для шкіл народних буковинських і співанник для господарських діточок. Співанник видрукував я в друкарни Мехитаристів власним моім коштом; та більше його роздавав, ніж продавав, тому наклад не вернув ся. — Буквар був писаний правописю фонетичною, лише автор задержав букву „ѣ“. Переглянувши буквар, зажадав я від Федьковича дозволу на справлене деяких незрозумілих у Галичині буковинських провінціялізмів язикових, і заступленє їх словами в Галичині а також у Буковині уживаними, — по части ухиленя деяких польонізмів, котрі Бог зна яким способом туди попали, як приміром „кленчити“ (knieen) місто клячати. Буквар первістно лиш для Буковини призначений, через ті поправки міг зарівно там, як і для Галичини служити.

¹⁾ Ом. Огоновський. Історія літератури руської. 1889. II. 2, стор. 655—656.

²⁾ Ом. Ог. Істор. літ. р. II. 2, стор. 656—657. »Правда« 1869, стор. 189—190.

Федькович спротивив ся тим поправкам, зажадав звороту рукописи і дістав її назад. Незабаром після того післав я йому видрукований його співанник. Здає ся, що був рад із сего, бо в листі до мене заявив, що пристає на моє жаданє дотично поправки букваря. Однакож я вже тоді не годен був видрукувати його, бо не стало мені грошей. Ось моя переписка з Юриєм дотично букваря і співанника.

Перший лист.

[Аркуш білого листового паперу 8^о, записані дві сторони цілі і третьої часть. Відступи в горі і в долині середні. Лист сей без місяця (Сторонець) і без дати. Д. Бучинський одержав його у Відни дня 9. червня 1869. і замічає, що всі сі листи писав Федькович із Сторонця і туди слав він свої листи до него].

Добродію!

За Ваш ласкавий листъ зъ 27/5 відъ самого щирого серця спасибігъ!

Да букварь не могу вамъ борше прислати якъ хіба за місяць, бо мушу го відписувати, а до того часу мало, бо моя служба сего місяця много відъ мене вимагає.

Маю ще одну прісьбу до васъ, дорогий та добрий мій Добродію. — Тогідь післав я до Фр. Шусельки, редактора Реформи у Відни, мої німецкі поезії в манускрипті, єму їх дедікуючи. — Потрудіте ся добродію до того пана, (National Hotel) и запитайте в єго, чи він мій манускриптъ діставъ, и чи я го въ чимъ не осердивъ, бо ні письма, ні відповіди від него не маю.

Дожидаючи від вашєї милости любого та веселого відвіту въ скорі, и клоню ся вамъ яко вашъ слуга Федковичъ.

До відписуваня букваря беру ся завтра. — За місяць мати го мете. — За Шусельку ще разъ прошу; я того чоловіка шіную за всі німці у відни. — Най на мене не гніваєсь.

А напишіть мені те, прошу васъ, де будете черезъ сей місяць, аби я знавъ, куда до васъ адресувати. — Прощайте!

Другий лист.

[Шів-аркуш білого звичайного паперу, записаний з одної сторони з великими відступами в горі і долині. Лист без місяця, а дату має 28. червня 1869].

Добродію!

Миле Ваше письмо, писане 11. с. м. діставъ и дякую, да друге, въ тімъ листі у тиждень обіцяне, не дістав. — Може

и пропало, бо много листів до мене писаних по поштах пропадає.

Теперже поселаю вамъ букварь. — Гадавъ що цілий перепису, да не мавъ коли. Отже съ кілька переднихъ аркушівъ переписавъ, а решту таки старихъ поселаю. — Лишъ не подивуйтесь, що такі помазані; у передь їхъ Партицкий поправлявъ, а я їхъ мусівъ теперъ попереправлявати. Виждь будете ласкави уважати, аби черезъ ті поправки у друку колотеча не наробилась.

Єслибъ би але яка перепона була або ви инакъ обрадились, то є: букварь уже не друкувати, то ласкави будьте, мені єго назадъ відослати.

За вісти про Шусельку дякую! — Письма від него і доси не маю. — Про фотографію як ваша воля.

Клонится до васъ вашъ щирій
Федьковичъ.

Третій лист.

[Пів-аркуш білого, звичайного паперу, записаний з одної сторони з відступом у горі меншим, а в низу більшим. Лист без дати. Д. Бучинський одержав його у Відні дня 12. липня 1869].

Добродію любий!

Букварь я післав ще 29. м. м. и мусілисте єго уже дістати. — Ще поселаю вамъ и співанник, и можете єго або до букваря долучити, або осібно друкувати, а якъ не може бути, то прошу мені єго назадъ відослати.

Що буду васъ просити, милий мій добродію, довідатись у якімъ склені, по чому тамъ коверці (Terrichzeug) на лікті продають, а то цвітні коверці, да не в квіти, а въ арабески у жовту ажъ до въ брунатну фарбу; зъ рештовъ — хоть би и въ квіти, лишъ аби не дуже сорокаті.

Не гнівайтесь, що васъ турбую, просить васъ вашъ уклінний слуга

Федьковичъ.

По чому платится у відни відъ аркуша руского друку?

Четвертий лист.

[Звичайний аркуш паперу, перша сторона записана ціла, а другої половина, досить значні відступи згори і низу. На четвертій стороні находить ся адреса.

Понад адресою підписав ся надавець: «J. Fedkowiez in Putilla». Низше: An Herrn Meliton Buczynski! Hörer der Rechte an der Universität in Wien. III. Posthörngasse № 3. I, 4., з допискою recommandirt. Почтою витиснено Recom: і дописано число 243., штампіля почтова Putilla 10/7., вкінці віденьська штампіля: Wien Landstrasse 147. — Лист сей без дати. Д. Бучинський одержав його дня 15. липня 1869].

Дорогий Добродію!

Діставше Вашъ листъ сегодне, т. є 9/7, заразъ вамъ и відписую.

Пруби друку не діставъ, мали на пошти пропасти, такъ якъ и много листівъ до мене адресованихъ а не рекомендованихъ пропадає; — дивну то хтось охоту чи забавку має, мої листи переймати.

Дивно мені дуже, чому букварь у відни у Мехітаристівъ не друкуєте? вшакъ тамъ и дешевше и краще друкують, а въ Коломні тільки вамъ блудівъ наробя, то и десята коректура вамъ не поможе.

На дальші ваші запитаня тільки скажу: **ad 1.** — мягчити слова не позволяю, бо то є полєнізми. — Конецъ має бути конецъ а не конецъ. Абуза українскі до нас не мають прилипати.

ad 2. — „Нашего“ має бути такі „нашого“ а не нашого. — Чули ви, аби руснакъ, хотяби и зъ галитчини, казавъ „нашого“? — Що Партицкий чи Осадца каже, то не є ще євангеліє. Истенна истенновъ, а відзімісе — відзімісе.

ad 3. — господарь можна перемінити въ господарь.

ad 4. Є не можна перемінити на і. Се каліцтво би було. — Ви не читали, якъ українці теперь пишуть? — „Єсти“ пишуть „їісти“! — се не смішна річъ? — Безъ є не можна обійтись.

ad 5. ь можна опустити.

Більше концесій не можу вамъ зробити. — Сли ласка такъ — добре, сли ні — пришліть мені букварь, — видите, шо и я умію німцемъ бути?

Бдучи зъ Відня, поклонітся ще відъ мене Шусельці.

Вашъ щирій слуга

Федьковичъ.

Пятій лист.

[Аркуш листового паперу ясносиньої краски 4⁰, записаний на двох сторонах цілих, а третої частина. Великі відступи з гори і з долини, та з лівого боку. Лист писаний письмом дрібним і густим. Усі пять сих листів переписав я з оригіналу, одержавши їх від дра Бучинського].

Сторонець 18/11 1869

Високогодний Добродію!

Дякую такъ пану Шусельці якъ и краянамъ нашимъ любимъ, до котрихъ ся низкимъ поклономъ и щиримъ словомъ клоню, а найпаче вамъ Добродію за ласкаве повінчоване до нового мого чину¹⁾. Кругъ его дуже тісний, и не много дастся доброго зробити, найпаче для того, що правительство не є намъ приятне, на що много доводів маю, чи маємо.

Співаникъ прехороший Вамъ удав ся и вамъ щільмъ серцемъ дякую, що свого труду и докладу не пожалували. Жаль мені тільки, що и букварь мій у такімъ снаряді не вижу якъ и співаникъ. — Да сли хочете добродію, то го вамъ пришлю, и підъ тими варунками, що ви мені ставили, або ставити мете. Манускриптъ мігбимъ навіть переробити и побілшити, або и зменшити, якъ би ваша воля.

Отці Мехітаристі аби здорови були, якъ то гарно друкують! — Васъ прошу, Добродію, о адресу до їхъ и по чому беруть від аркуша звичайного друку провоєвъ, бо маю гадку дати до їхъ друкувати або маленький календаричокъ діля дітей, або мою поему: Волошинъ, або де що пожиточного въ школи. На білше якъ на два аркуші не зможесь мій карманъ, и треба зъ малого починати.

Сегодне поселяю такожъ кілька співаниківъ до буковинскої краєвої ради шкільної съ присьбоєвъ до запроваженя їхъ у наріднихъ школахъ. — Президентъ мені дуже прихильний, але міністерія зовсімъ ні. — Коби то я знавъ, котра жавра тамъ така на мене, то є на наше діло недобра! — не знаєте ви Добродію? — Довідайтесь и пришліть мені его адресу, а я знатиму що робити.

Ближуть ся поволи и роковини смерти нашего бадечка. Якъ кожного року, такъ хочу и теперъ віршъ поминальний написати, а Васъ прошу, чи не мігъ би я го у Мехітаристівъ дати друкувати?

¹⁾ Тоді Федьковича іменувало міністерство просвіти повітовим (окружним) інспектором шкільним на повіт вижницький. Про його інспекторську діяльність була коротка згадка в «Зорі» 1896. — *Т. 3.*

Клонюсь до Васъ дуже уклінно и ще разъ дякую, и по вікъ дякувати-му за співанникъ такий прегарний!

Зоставайте у добрімъ здоровлю.

Такъ вамъ зичить вашъ слуга

Федьковичъ.

Поклін до п. Шусельки!

На сім кінчить ся переписка Юрія з д. Бучинським про співанник і буквар. Останній і доси лишив ся непечатаний. Минувшого року напечатано в однім фейлетоні „Дѣла“ маленьку частинку з того букваря під надписом: З педагогічної писательської творчости Юрія Федьковича. Подає Г. П. (Див. Дѣло 1899 з дня 10. жовтня ч. 217).

Про фотографії Федьковича розповідає др. Бучинський ось се:

Студенти університету шістьдесятих років розповсюджували много фотографій наших найзнатніших авторів та діячів політичних. Таким чином розходили ся по Галичині фотографії Шевченка, Квітки, Куліша, Костомарова, Кулішевої, Білозерського, Котляревського, Хмельницького, Дорошенка, кн. К. Острожського, Нечуя, Н. Устияновича, Марії Марковички і и. Між тими образами було також кілька різних фотографій Федьковича, змж котрих найперше появила ся фотографія Юрія в уніформі військовим, а опісля в гуцульськім строю.

Про свої фотографії згадує деколи Юрій у листах, бо приятелі і почитателі його таланту бажали мати фотографії його. В листі до А. Кобилянського р. 1861 пише між иньшим: „Ти був так добрий жадав від мене мій образ. То посилаю оден, який тут в Кезді Васаргелі мож було одержати“¹⁾.

Д. Остап Терлецький посилаючи лист до Федьковича під датою 3. жовтня 1867 пише ось так: „Коли передавали Ви для мене вірш Ваш дорогий, не знали Ви, чи дали мені фотографію, чи ні. Отже я тепер переказую до Вас, що не дістав я Вашої фотографії. Будьте-ж так ласкаві і відписуючи на мій лист, перешліть мені свою фотографію“²⁾. На се відписав Юрій попри иньше: „Фотографію шлю, хоть не дуже і вдатна. Слиби ваші паничі бажали собі також моїх фотографій, то можуть їх дістати

¹⁾ Листи Федьк. до А. Кобилянського. »Житє і Слово« 1895, стор. 17.

²⁾ Листи Федьк. »Житє і Слово«. 1894, стор. 117.

у тутешного фотографа, тузин пять левів¹⁾. В листі мабуть з р. 1868 пишучи до д. Остапа Терлецького, а властиво до ученицької громади в Станіславові, згадує і про фотографії: „А моєї фотографії не позволяю де инде відбивати, хіба тут у мене! Напишіть се і п. П[арти]цкому. Жмурків най зо мнов ніхто не грає, бо я і сьліпий виджу. А знов напишіть п. П[арти]цкому най до мене і словечка ніколи не пише, бо єго листи неотворені відошлю му назад. Най він ся держит Перебендів і т. д. Да шкода про се і говорити“²⁾.

Д. Бучинський розказує, що хотів було фотографію Юрія побільшити до формату кабінетового, а навіть ще більше, щоби був образ до украшеня комнат. В тій ціли зажадав прислання собі фотографії Федьковича від Антона Слюсарчука, котрий тоді перебував у Товмачи. Слюсарчук відписав йому на те слідуючий лист:

Товмач 13. мая 1869.

„Посилаю Тобі Федьковича. Добре діло воно було би збільшити його образ, однак порадь ся його, бо знаєш, що торік мав Партицький з ним, коли без призову позволив собі його гуцульську гідність пустити в сьвіт. Зрештов я би дуже рад, аби воно так стало ся“.

От на сім кінчать ся відомости дотично фотографій Юрія. До видання збільшеної фотографії Юрія очевидно не прийшло.

III. Спомини Семанюка.

Бувши в лютім р. 1897 у Відні, довідав ся я від д. Івана Семанюка, студента прав у Відні, що його батько був знайомий з Федьковичем. Я попросив його, що як буде дома, щоби поробив записки. Він так учинив в часі сьвят Великодних і доручив мені спомини свого батька у Відні 16. червня 1897.

Отець мій (пише д. Сем.) Юрій Семанюк, дяк, тепер у Кобаках, Косівського повіту, ось що розповідає про Федьковича:

„Любий та милий був то чоловік. Як я був дяком в Путилові, знав я його добре, ба і він мене чогось то любив. Чого,

¹⁾ »Житє і Слово«, 1894, стор. 118.

²⁾ »Житє і Слово«, 1894, стор. 118.

не знаю. Знаю лишень то, що майже в кожний передодень свята брав він мене до своєї хати від пароха. Там (в хаті) скаже бувало мені співати народні пісні, а сам возьме гітару або ліру, тай собі ту саму пісню грає¹⁾. Співаю, співаю, аж тут дивлюся: Федьковичеви котяться слези з очей. Я удавав, що не бачу. Він обтерши слези, зачинав сам співати якусь вояцьку пісню. Так нераз сидимо до пізної ночі.

Борони Боже, щоб я коли сказав йому „ви“, тогди сердився дуже. Колиж я забувся і таки сказав „ви“, то він зараз і каже з досадою: „Жди, теску²⁾ не забувай си, ми всі рівні“.

Федькович убирався по гуцульськи і так ходив і до церкви. По дорозі не минув нікого, аби не привитався, та дещо не заговорив.

Раз на св. Юрія взяв був він мене до себе з церкви; то були його іменини. Хто тогди навернув до його хати, всіх частував, гостив, а відтак став грати. Ми співали до пізної ночі, гуляли, та з пістолетів стріляли. Через цілий час забави був Федькович зовсім тверезий, як газді яло ся. В ночі ще мене сам відпровадив до пароха, бо як казав, бояв ся, щоби я не впав на кладці, через котру мені приходило ся переходити.

Федькович гроша нікому не жалував. Як лише мав, то кождому позичав, та давав даром. Нераз вислав наймита свого, аби пантрував, хто в біді-нужді находити ся у селі. А коли сей „зміркував кого“, то він зараз ішов туди, тай грішми ратував. Навіть більші квоти грошей давав він бідним, як видів, що їм дуже треба.

Раз перебрав ся був Федькович за старця - прошака, тай каже до мене:

„Иду наших панів трібувати“.

— „Та куди йдеш, теску?“ питаю.

„Иду аж на Вижницю“.

— „Верхом, чи пішки?“

„О пішки, бо хочу по дорозі ще декуди повернути“.

На другий тиждень вертає вже мій теско з мандрівки, тай закликавши мене до себе, розповідає:

¹⁾ Акомпаніює. — *Прим. д. І. С.*

²⁾ У Гуцулів імениники кличуть себе «тесками». — *Прим. Ів. Семанюка.*
Д. Василь Волянський освідчає, що слово „теско“ уживане лише в Путилівщині, а в Ростоках уже ні! Зрештою воно зовсім не спеціально гуцульське і вживає ся скрізь по галицьким Підгір'ю.

„Знаєш теску, у тих панів, бігме, нема серця. Де лишень прийду до пана, тай стану на ганку, молитви говорячи, а тут чую, вже в кухні пані кричить на кухарку, чому мене скорше не вигнала ще з подвіря. А тоті всі пани, що я у них був, то всі мої добрі знайомі. У одних просив-єм хліба, у других гроша, у третих переночувати ся: „Хоть у кутику десь, кажу, примістїть мене бідного чоловіка“.

— Нема, нема у нас місця“, — кричить пані, — „зае-харите нам хату“.

Беру я, тай іду до христїнина гуцула, а той не знає, де мене подїти. Усім частує, тай на постелї менї стелить.

Але аби панам показати, які вони, — беру я, перебираю ся з панська вже, тай іду фіякром, до всіх тих, щом у них був жебраком. Приїжджаю, а вони до мене: „Просимо, просимо до покою!“

— „Нї!“ кажу, „не хотїлисте мене вчера жебраком прий-мити, то не приймайте мене і в сурдутї. Я той сам чоловік. Коли вам сурдут милїйший від чоловіка, то ви не люди“.

Що вони не перепрошують мене, але я сідаю зараз на фіякер і іду далїй. Так до всіх тих їхав я, що у них за старця був“.

Дотично сего послїдного замїчає д. Бучинський ось що: „Оповіданє се робить на мене вражїне легенди з другої або третої руки; відгомін думи про Ганджу Андібера, Гаруна аль Рашїда і т. д., котрого не можна брати вже з тої простої причини до-словно, що вигляд Федьковича аж надто був знаний в такїй близь-кій охресности, як Вижиця“.

Д. Василь Волянський також недопускає, щоби се могло бути правдою, бо ніколи ані від него самого, ані від свояків його не чув про се діло нічого.

Примїтки до сих споминів.

Могло би здавати ся, що з сих споминів виявляють ся самї суперечности характеру Федьковичевого. Ми довідали ся з них, що поведене Юрія було наскрізь демократичне, що він дуже ша-нував звичаї народні, та придержував ся їх у щоденнїм житю, що був він чоловік гостинний, милосерний, жертволюбний, а до того всего ще й матерїяліст. Які суперечні риси!

Хотяй між людьми найбільше і таких, що самі себе хвалять, то Юрій належав до тих немногих, що самі за себе зле говорять, тому він виявляв себе гіршим, ніж був дійсно. Се оказувало ся особливо тоді, коли був чого огірчений, отже під впливом злого гумору. Тоді з досади виговорював на себе що міг найгіршого. Така вдача належить між людьми до рідких випадків. Що діла Федьковича були інакші, ніж слова дотично своєї особи, се побачимо.

Найбільше замітні ті слова Юрія, котрими він виявляв себе матеріялістом перед о. Слюсарчуком. Хотяй вагу сих слів геть зменшила, ба й знищила гадка дд. Бучинського і Волянського, однакж не можемо тих слів поминути мовчки задля того, що в подібнім сенсі писав він також до д. Остапа Терлецького, відповідаючи йому на лист з дня 18. марта 1868: „На ціли літературні, та кат зна там на які стипендії я писем своїх не дам! Що я зароблю, то моє має бути, тай годі. З мене великий песиміст: коли гаразд не може людей навчити, то най біда учить“¹⁾.

Якже інакше, дотично матеріялізму, писав Юрій в тих часах, коли не находив ся в потребі грошевій, се читаємо в його листі до д. Богдана Дідицького з дня 6. липня 1861 р., коли післав томуж свої поезії до друку: „Що я за мої писаня ніяких грошей не буду жадати, розуміє ся само собою, бо мій стан і з ним получені доходи увільняють мене від тої прозаїчної конечности“²⁾.

Загально знана річ, що редакції журналів платять за статі. У Русинів вправді не все автори жадають того, або редакції гірше оплачують письменників, ніж у иньших народів, але досить, що платять. Так за приймане гонорара ще ніхто не скаже, що ті автори матеріялісти. Тому і Федьковичови ніхто не міг би дивувати ся, наколи би й він, розсердивши ся, висловив бажанє, що хотів би мати з своїх писем якийсь доходець, хотяй, здає ся, воно на все лишило ся тільки бажанєм.

Федькович не був матеріялістом, се оказує ся з висше наведених споминів Семанюка та з слідуючих споминів дд. Реваковича і Кирчова. Від д. Семанюка довідали ся ми, що Юрій вишукував потрібних і сам ніс їм запомогу. Се високий степень милосердя і жертволюбности. Д. Ревакович пише, що поет, про-

¹⁾ Листи Федьк. »Жите і Слово« 1894, стор. 119.

²⁾ Листи Федьк. »Жите і Слово« 1896, стор. 20 і 21.

давши свою реальність у Чернівцях, розвчив майже всі гроші, котрі в значній частині пропали, так що поет терпів у останніх літах навіть матеріальний недостаток, живучи лише з невеличкої пенсії¹).

Д. Кирчів описує яркий випадок милосердя, що свідчить про високо розвинене почуття правди у поета, отже й відчуване недолю убогих людей: Як посвятили пам'ятник на його гробі на черновецькій цвинтарі і люди вже розійшлися, надійшла якась старенька жебрачка. Як довідалася, хто під тою плитою у гробі спочиває, кинулася на землю, обіймала холодний камінь і тяжко заридала: „Тут же я тебе, добродію мій ласкавий, найшла; а я так за тобою випитувалася, а я так шукала, де ти ся подів!“... Розказувала, що покійний ніколи не відправив її з порожніми руками; не раз не маючи під рукою на той час гроша — давав навіть свою булку, або хліб і казав прийти за годину, або дві, а вистаравшися гроша, наділяв її щедро. Також був поет щедрим для якогось бідного діда лірника, котрого запрошував до себе грати на лірі²).

Що Юрій не був матеріалістом, доказом сего й ся обставина, що він, одержавши красний маєток по матері, легко його випустив з своїх рук. З другим маєтком по батьку так само зробив. Матеріаліст був би бодай затримав його, як би не побільшив, а він, умираючи, не лишив майже нічого, як се посвідчає д. Василь Волянський, котрий також попирає наш погляд, що Юрій не був матеріалістом.

На підставі цих доказів не годні ми ніяким світлом дати віру словам Федьковича дотично його грошолобства. Коли би так було, то він був би складав гроші, а тим самим був би міг через ціле своє життя досить ускладати, як роблять грошолоби. Тимчасом у него того не було. Знаючи, що грошолобство з жертволюбністю не ходять у парі, скажемо, що Юрій не був ані скнирою, ані навіть скупарем. Ділами показував себе чоловіком великодушним, милосерним, і то тим більше офірливим, що запомагав не лише того, хто витягав руку до него, але вишукував потрібних, щоби їх ратувати, а се вже вищий ступінь жертви. З сего

¹) Ревакович. Причинки до біографії Федьковича. »Зоря« 1888, стор. 35.

²) »Різдняк«, (видане тов. Просвіта ч. 120) зложив Павло Кирчів у Львові 1890.

виходить, що Федькович був чоловіком незвичайно гуманним, жертволюбним. Се був чоловік взнеслого характеру. З причини, що се важний рис душевної вдачі, тому задержали ся ми троха довше над сею психічною чертою нашого поета.

Ще хочемо поговорити про матеріялізм Федьковича, але вже з ниньшого огляду.

В тих часах, коли о. Слюсарчук і д. Бучинський відвідували Юрія, міг він бути нераз у фінансових клопотах, бо крім 24—25 злр. своєї місячної пенсії¹⁾ мабуть не мав більших доходів. З господарства не здає ся, щоби мав дохід, бо ми знаємо, як поети газдують і як Юрій міг господарювати при своїх щоденних вїйтівських занятях та при многотї гостей; тож із сего виходить, що мабуть доскулювала йому нераз недостача грошей, зваживши, що його дім був дуже гостинний. Се була би причина матеріялізму у Юрія, наколи би він був справді матеріялістом. Юрій був чоловік дуже образливий; чого будь легко ображував ся і зараз впадав у злий гумор, тай тоді виливав на папір свої матеріялістичні примхи, котрі були лише фразами, а не походили з душевної вдачі. Що він написав у листі до д. Остапа Терлецького, се вийшло з під його пера з причини гнїву. Юрій там пише: „А доки вімецькі (поезії) не будуть видруковані, то нічого Вам більше не пришлю. Лиш мені видить ся, що ви за німецькими не дуже гинете! — лїпше богато не політикувати, але правду сказати“²⁾. Після сих слів гнївний Юрій вилив на папір свої матеріялістичні фрази, наведені висше.

Як знаємо, Федьковичеви хтось подав був фальшиву вість про ті золоті інтереси, які роблять редактори на його поезіях. Ми не годні були розслідити, хто се йому наговорив, але факт фактом, що пересвідчене таке мав Юрій після візиту о. Ничая з Завадки, котрий зовсім не був прихильником нашого літературного руху і розвою.

Нїде правди діти, Юрій нераз був лихий на „Правду“ за те, що не квапила ся друкувати його поезії. Се знаємо вже від д. Бучинського, а також сам Федькович дає про се знати д. Горбалеви в семім листі з дня 18. мая 1867. Піславши свої поезії на руки дра Сушкевича, а іменно „Шестий поменник смерти Та-

¹⁾ Листи Ів. Левницького до Р. З. „Зоря“ 1895, стор. 317.

²⁾ Листи Федьк. „Житє і Слово“ 1894, стор. 119.

раса“ і „Перше послання“, дальше так пише: „Може Правда встидає ся моєї негибльованої музи? — Нехай не боїть ся моя кришечка, не ме вона їй більше в очи лізти. — А гарні кавалочки я дїля неї прилагодив!... Да нехай собі здорові на сволоці порошком припадають, коли так“¹⁾.

Не допомгла і та ласа виява; Правда таки не друкувала його слабших поезий. Він остаючи дальше під вражінєм нетерпячки і гнїву, писав до д. Остапа Терлецького в жовтню(?) 1867 ось так: „Правда не варта і цибулі печеної, ні що до верха, ні що до середини, а до таких органів я не пишу. Гадаєте, що цілий „Майор“ грейцар варт? — Овва!“ — волїли би Авербаха переводити“.

На персвазїї д. Терлецького, щоби таки підпомагав „Правду“ своїми писаннями, пише Юрий в листї мабуть в початку р. 1868:

„До „Правди“ не пишу і не буду писати, бо про таку Правду ще ся і лишить. — Що воно є тота ваша Правда?“ Хотяй д. Бучинському обіцяв запомагати „Правду“, проте дальше був на неї гнївний, висловляючи ся терпко про неї в відповідї на лист д. Терлецького з дня 18. марта 1868: „Послїдні мої поезїї, що я післав до П—я (Пулюя), а відтак їх казав післати Партицкому, чому не дійшли до своєї адреси, але дістали ся до редакції нашої худої Правди?“²⁾.

Тимчасом зайшов у маю року 1868 несподіваний факт, що страшенно зворушив душу Юрия, та побільшив у него неохоту до Львовян і їх журналів. Се була критика його поезий, що появила ся в 17 ч. „Руси“. Дарма, що Юрий в наведенім листї до д. Терлецького питає ся його ось сими словами: „Чи не вийшла ще критика на мої нові поезїї? Я би вас просив ту критику виволати (викликати), бо буде наука для мене“³⁾.

Та хоч ніби такий він був би рад критиці, про те скоро появила ся критика, обидив ся нею до найвисшого степеня, хотяй Богом і правдою сказавши, не було причини до обиди. Що так дійсно було, наводимо ту критику дословно з 17. числа „Руси“ р. 1868 з дня 26. мая, в дописи від Бродів:

¹⁾ „Зоря“ 1892, стор. 338.

²⁾ „Житє і Слово“ 1894, стор. 118 і 119.

³⁾ „Житє і Слово“, стор. 119.

„Сам наш Федькович, — нехай нам сего не бере за зле — далеко лучше писав, доки ми не стали величати його в письмах наших; послідніж утвори його, як „Рожеві квіти“ і иньші дрібні поезії, суть тільки забавкою без цінности; а преці при його знанню руської народної мови, при його поетичнім таланті, він в силі був би утворити що путнього, розчитавшись в нашій історії й покинувши споминки військові, которі наколи повтаряють ся за часто, хоть би природно представлені, не роблять уже того ефекту, як його поезія про загибаючого улана, поміщена в „Слові“, його „шельвах“, і иньші початкові його поезії. Навіть його комедія „Так вам треба“ не зробилаб на сцені жадного ефекту, окрім того, которий його імя, яко імя народного писателя, викликає“.

Поет уважав тогу критику за велику зневагу, тай під вражінєм її впав у апатию, про що дає знати д. Горбалеви в осьмім листі, де ось як виявляє свою журу по тій причині „...Я такий тепер заклопотаний, що мені дивно, як я і на сих пару слів міг ся зважити. Аж тепер вам вірю, що тото є клопіт та жура, і як чоловік може в апатию впасти; не впасти але пропасти, бо я рахую кожного чоловіка за пропав, що в ню впав“... Дальше звертає свої слова до того, що його гризло, отже до тої критики і так пише: „Що я тому бродському добродієви такий великий у очех, що він мене у 17. числі „Руси“ так гарно звеличав. Недурно то наш нарід приповідає, що с... не ззість, поки не обваляє“.

„Подякуйте, ласкаві будьте, львівській громаді від мене за „почестне“, і скажіть їй, що най ся не боїть, що я єї своїми „безцінностями“ ще коли ся надокучу. Держав Бог Андрушка і без того окрушка. Чи як кажете?... Але почестне бродського пана добродія примусило мене, і своїй музі ледашій подякувати за хліб-сіль літерацьку, а самому стати за громадського писаря... Ще вас молю благаю братчику, мабїть уже у останне, абисте були такі ласкаві, самі написали до Вахнянина, най мені відшле усї мої манускрипти, не давши їх у печатню, а ви пришліть мені мій буквар і ті поезії, що бувши в мене, їх до Львова взяли. А нашим редакторам там скажіть, аби моє імено не важили ся у своїх газетах споминати, ні друкувати, бо мені не тяжко до Львова поїхати, да і їх обдрукувати, але не друкарським калилом, а гуцульським топорощем. Мені тепер однаково: пропала честь, пропав хліб, найже пропадає і вік, хоть мій, а хоть чий... Не

забудьте сеї практики, що хто не слухає здорового розуму, тот мусить опісля слухати бродських дехтярів¹⁾).

Так пізнали ми причини невдоволення Федьковичевого із Правди, і гніву його на Правду і взагалі на Львовян. Та у Юрія гнів швидко минав ся. В червню писав він осьмий лист до д. Горбаля, повний обиди і пересердя на Львовян, отже і на Правду, як усе, а вже 14. серпня тогож самого року посилає він письмо до тойж самої редакції Правди зовсім спокійно і в тоні поважнім²⁾. З сего випливає, що у Юрія була вдача сангвінічна.

Ось на сьому поки що кінець нашим споминам про Федьковича.

¹⁾ Листи Федьковича. „Зоря“ 1892, стор. 339. Лист сей (осьмий) без дати, а редакция „Зорі“ пише, що з тексту виходить, що лист написаний в р. 1867. Се помилка, бо, як знаємо, лист той написаний під вражінєм критики, котра була друкована р. 1868, як висше наведено. Отже сей лист писаний в початках червня р. 1868.

²⁾ Див. висше в сих споминах.

З російської України.

(Огляд українського життя за минулий рік. — Некрольоги. — Ювілей. — Суспільне життя. — Національні змагання. — Література).

З тяжким серцем оглядаю минулий рік. Не геть-то багато дав він нам, за те на самім кінці одняв у нас одного з найкращих синів України-Руси, одного з найпильніших діячів українських — Олександра Яковлевича Кониського.

Умер Кониський!... Перестало бить ся серце, повне любови до рідного краю, перервала ся та на диво міцна енергія, що в протязі більш 40 літ не знала утоми й спокою, прямуючи завжди до одної ясної мети — щасливої долі України. Не через те лишень, що *de mortuis aut bene, aut nihil*, а по щирій правді — я не знаю людини, яка більш за Кониського була-б перенята українськими інтересами. Все життя його нероздільно сполучене було з життям України. Він жив її життям, страждав її горем, був щасливий її щастям. Можна любити Україну так, як любив її Кониський, — але більш, як він — любити не можна. Він не жив, він горів любовию до України, найбільш любив її „во время люте“, в самі, здавало ся, „страшні, тяжкіі мінuti“ і покладав за неї все своє життя, свою душу, а більш такої любови — на світі не має.

І його не стало, не стало великого українського патріота, що увесь вік свій, не покладаючи рук, в поті чола працював на користь без краю і єдине дорогого йому діла, працював здебільшого — з тяжким болем в душі, під тягаром трудних обставин,

під ворожими замахами „чужих“ і „своїх“. І се не спиняло його праці, — а, здавало ся, надавало ще більшої сили сьвятому вогню його енергії. Серед великого моря суєсловів та дилетантів української ідеї небіжчик на всю постать свою стояв живим для них докором — своєю невтомною, безупинною працею. Я не знаю ні одної більш-менш значної української справи, яка не повстала би коли не ініціативою, то при діяльній участі небіжчика. До останніх хвилин життя не давав він собі спочити, працюючи з запалом невтомного юнака. Лежучи вже на смертному ліжку, складав він нові пляни нової, широкої роботи і вмер, як і жив, з тою самою живою думкою.

Небіжчик О. Я. Кониський належав до тих діячів, що не мають за життя дійсної собі оцінки. Ріжностороння суспільна діяльність небіжчика при особистій цільній і палкій його вдачі, яка при широких безпосередніх зносинах з людьми придбала йому багато неприхильників — не могла бути оцінена його сучасниками. Діяльність таких людей можна справедливо зрозуміти та оцінювати тоді лиш, як вона перервала ся і стала очевидною втрата від їх смерти.

И только трупъ его увидя,
Какъ много сдѣлалъ онъ, поймутъ,
И какъ любилъ онъ, ненавидя!

Будущий історик українства конче і найперше мусить простудіювати історію життя Кониського. Імя Кониського в історії українства — одно з найбільш поважаних, в-вік незабутнє імя.

Крім Кониського, смерть в протязі мунулого року унесла Е. І. Борисова, О. О. Доорохольського та артистку Е. П. Боярьку (Богемську). Перший з них може бути найкращим зразком того, як марнують ся великі духові сили при наших тяжких обставинах. По своїй вдачі — се був дуже талановитий, енергічний, повний віри в кращі ідеали працюючий; а вмер — з надломаними силами фізичними і духовими, з розбитими надіями на кращу будучину, вмер передчасно.

О. О. Доорохольського не багато хто знає; читачі „Вістника“ знають його лиш по тим поезіям, що тут друкували ся. Але поезії ті не можуть бути дійсним показником того, що в ній утратила Україна; то були лише перші, несміливі кроки молодого юнака, що вмер маючи 25 літ віку і не скінчивши навіть освіти.

Мій раю, — писав він за кілька день до смерти, —
 Як би то я іще здолав
 Прожити задля тебе, рідний краю,
 Я-б душу всю тобі віддав!
 Як я-б кохав... Як серцем вірним
 Став спочувать твоїй біді,
 Твоїм стражданням неомірним,
 Твоїй недолі і нужді...

Е. П. Богемська була одною з талановитіших артистичних сил української сцени. На жаль, національне пересвідчення не відповідало її талантові. Поводженєм останніх літ свого життя вона неначе-б дискредитувала значінне всієї попередньої своєї діяльності; та ні — можна перервати свою роботу, але не можна знищити попередніх її наслідків; се закон усякої діяльності в духовій сфері.

Минулий рік визначив ся не лишень одними втратами. В житю українських діячів і разом українського суспільства були і радісні хвилини. На минулий рік припало кілька ювілеїв українських діячів-патріотів.

18 мая скінчило ся 40 літ суспільної та ученої діяльності проф. В. Б. Антоновича. 40 літ — час не малий; коли-ж завважити, що та 40-літня діяльність пройшла уся під тягарем трудних, надто трудних обставин та ще й здебільшого — під мерзенними несовістними інсинуаціями, — то зрозуміла буде та велика повага, яка оточає ймення сего заслуженого діяча України-Руси.

4 марця святкував ся в Чернигові 25-літній ювілей суспільної діяльності І. Л. Шрага. Не багато єсть на Україні патріотів, що так, як д. Шраг, отверто виступали-би в обороні своїх переконань. Культурно-національні українські завдання — то для його не хатня, але широка суспільна справа, яку боронить він всією силою своєї енергії і таланта. Щиру правду казали йому під час ювілею, коли завважили, що він скрізь працює в першій лаві тих, хто боронить усе світле й гарне в житю, що він подає приклад моральної сили, яка обпираєть ся не на власть, але на себе, і викликає загальне признане серед людей.

В минулому році відбувала ся всесвітня вистава, лікарський та археологічний конгреси в Парижі. Всесвітня вистава звичайно дає усім культурним націям привід виявити і репрезентувати своє національне істновання та його здобутки. Так се звичайно робить ся, так робило ся й тепер; не кажучи про иньші,

значнійші нації, навіть Литовці, — не що вже бідні вони, чейже не багатші за нас, а й вони репрезентували себе, як слід тому бути. Не було на виставі лишень України російської. Та може її й зовсім немає?

З початку 1900 р. вияснило ся позитивно, що реферати українською мовою будуть прийняті на XII археологічному з'їзді в Харкові 1902 р. На московському засіданні комітету, що улаштовував справу харківського археологічного з'їзда, проти участі „Славян“ на з'їзді повстав з усіх делегатів один проф. Соболевський. Правда, що проф. Соболевський вістав ся в такій значній меншості через те лишень, що на з'їзді не було проф. Флоринського, — тоді два голоси „проти Славян“ серед 80 решти учасників засідання було-б цілих два голоси. „Більшість“ все-ж не велика. Сей факт отвертого голосовання виявив, о скільки численним був той табор, завдяки якому счинив ся відомий какофонічний галас на київському археологічному з'їзді і який рекомендував себе „выразителемъ общественнаго настроенія“. Се те саме „большинство истинно-русскихъ людей“, що вболівали душою, бачучи як українофільська гидра хоче пожерти на археологічному з'їзді всі здобутки російської культури. Як бачимо, та „більшість“ відіграла сумну ролю театральної кляки, що досягає успіху грубим галасом здорових гарлянок. А як ще — головна річ — какофонія та покладена була на мотив „*saveant consules*“, то успіх її був забезпечений. Коли-ж справа повела ся прилюдно, перед сьвітом, то один із капельмайстрів сховав ся за куліси, а другий полишив ся без оркестра.

Слід згадати минулий рік між иньшим і тим, що в протязі його Українці російські і австрійські не переставали себе тішити надією, що Котляревський дождеть ся таки пам'ятника. Даремні сподівання! Вже й місце остаточно адміністрація призначила, і надпис затвердила, — а пам'ятник Котляревського все лежить запакований в кутку мійської полтавської думи на радість думським мишам, на сьміх людям та на сором полтавським діячам суспільним. Сором, гидкий сором! Та забудьте вже, панове Полтавці, що Ви Українці і що той многострадальний пам'ятник має бути батькови української літератури; памятайте хоч, що суспільство, жертвуючи гроші, поклато ся на Вас і довірило Вам покласти пам'ятник — ну, хоч просто — заслуженому чоловікови, якого воно через що небудь поважає; повинні-ж Ви виконати свій обов'язок,

коли взялись за його! Справою з сим памятником Ви самі собі поставили бучний памятник в історії суспільної самосвідомости.

Історія з полтавським памятником кидає сумну тінь на справу з другим дорогим памятником, справу, що саме розпочинаєть ся і — не дай Господи, — щоб тягла ся так само. „Союзъ русскихъ писателей“ постановив просити дозволу на збір грошей для постанови памятника Т. Г. Шевченкови. Зносили про се з Міністерством Внутр. Справ уже розпочали ся.

В Чернигові земське зібранне нарешті розглянуло доклад про українську мову в чернигівських народніх школах. Доклад сей подав ще 1893 р. І. Л. Шраг. В докладі фактами дійсного життя, історичними справками та раціональними аргументами з педагогії доведена конечна потреба — завести в народніх школах Чернигівщини мову українську яко викладову. За сім літ чернигівське земське зібранне „не мало часу“ розглянути сей доклад, і розглянуло його аж в кінці минулого року. Проектна комісія звузила пропозицію д. Шрага, признавши можливим просити, аби дозволено було вживати в школах мову українську в другоряднім значінню, в поясненнях для більшого і яснійшого розуміння учнями шкільних викладів на мові офіціальній. Навіть в сім вигляді справа ся викликала гарячий протест де-яких місцевих обрусителів, яким відповідав, обороняючи своє внесенне, д. Шраг.

Минулий рік досить богатий був і на змагання в пресі з приводу українства. Головніші факти того змагання у свій час подавали ся у „Вістнику“ і я їх тут наводити не буду. Не буду розглядати і цілої низки статей проф. Флоринського в „Кіевлянині“ п. з. „Гдѣ правда?“ В статях тих автор відповідає д. Науменкови та проф. Антоновичу і не каже нічого нового в порівнаню з тим, що говорив у попередніх своїх статях, про які я мав уже нагоду говорити у „Вістнику“ спеціально. Скажу лиш, що статі „Гдѣ правда“ написані ще в більш дразливому тоні, ніж попередні, мають в собі ще більше особистих виходок і ще міцнійше закріплюють за собою ту сумну характеристику, яку придбали вони авторови серед російської та української преси. Щоб не бути голословним, наведу то резюме статей проф. Флоринського, яке робить так прихильне до його „Новое Время“. Ось те резюме, — наведу його слово за словом: „Въ этихъ статьяхъ, полемизируя съ украинскими литературными сепаратистами, авторъ выясняетъ, въ числѣ многаго другого, и тотъ по естинѣ печаль-

ний и нелѣпный фактъ, что новый языкъ русской науки и высшей образованности сочиняется во Львовѣ по почину злѣйшихъ враговъ галицкой Руси — господствующихъ въ этомъ злополучномъ русскомъ краѣ поляковъ и принудительными государственными мѣрами навязывается населенію, чтобы оторвать его отъ духовнаго общенія съ остальной Россією и тѣмъ облегчить его національное обезличеніе и обезсиленіе, а засимъ и поглощеніе... И эти канибальскія усилія, какъ выясняетъ проф. Флоринскій, находятъ дѣятельную и энергичную поддержку въ рядахъ украинофильской интеллигенціи не только зарубежной, но и русской; даже во главѣ оргарнизованнаго заговора противъ галицкой Руси поставленъ русскій уроженецъ, получившій образованіе въ Киевскомъ университетѣ... Съ замѣчательной ясностью и убѣдительною силою проф. Флоринскій разоблачаетъ весь вредъ этой затѣи съ точки зрѣнія интересовъ русской народности“ („Новое Вр.“, 1900 р., ч. 8895).

Здасть ся, ясно. Ясно й те, кому більш личить „разоблачать“ „канибальскія усилія“ та „организованный заговоръ“, — чи проф. університета, чи кому иньшому.

В минулому році появило ся і декілька цінних книжок українських. Першорядне значінне серед них, як здасть ся мені, має ювілейний збірник української поезії — „Викъ“. Я не маю на меті давати тут літературну критику сего збірника, — се діло окремої, спеціальної статі. Завважу що-до сеї книжки на одно лиш, — вже пів року, як появила ся ся книжка, а й досі не було на неї ні одной серіозної критичної статі. Се ясно свідчить, о скільки наша публіка та наші літерати цікавлять ся літературними новинами. Були, правда, дві досить широкі статі про „Викъ“, — одна прекрасна статя И. Нетяги в „Сѣверному Кавказѣ“, а друга — статя проф. Сумцова в „Южномъ Краѣ“; але перша статя написана більш з приводу „Вика“, ніж про „Викъ“, а що-до другої, то я дозволю собі зупинитись на ній детальнійше.

Проф. Сумцов дуже незадоволений, — не знати чим більшше, чи „Викомъ“, чи українською поезією. Про українську поезію проф. дуже злої думки; на його думку, українська поезія, що вважала ся до сего часу за поезію, зовсім не поезія, але проза; а що до галицької поезії — то се вже навіть і не проза, а щось таке, чому в усякім разі не місце в порядній книжці. З того суворого присуду виключають ся лиш ті поети, що народили ся в Харківщині або хоч поблизу Харківщини. Я не знаю,

може й справді в Харківщині таке вже виключне, поетичне повітря, що всі українські поети конче мусять туди їздити, як хорі на південний беріг Криму. Певна річ, що проф. Сумцов, який дише тим самим повітрям, краще се знає; і коли се так, то дуже сумно, бо далеко не всі хоробливі українські поети, особливо закордонні, спроможні скористувати ся харківським поетичним курортом. Дуже ще незадоволений проф. Сумцов і тим, що в „Викуви“ дуже мало поезій про... пасіку. Справді, се зле; хто любить пасіку, тому приємно прочитати вірша про пасіку. Такий закид для редакторів „Вику“ — прецедент дуже неганий. Можна сподівати ся, що всі, хто кохаєть ся в городині, в баштанах, в садівництві, рибальстві — слідом за проф. Сумцовим висловлять і свої претензії, — біда! Дивуєть ся проф. Сумцов, чому в „Викуви“ прийнята система хронологічна, а не змістова. Чому справді? Мабуть тому, що коли-б була змістова, то не була-б хронологічна, — се залежить від основної думки і смаку укладчиків. Не подобаєть ся шан. професорови й те, що в збірнику поміщені лише самі поезії, а він радив-би помістити там і прозові зразки української літератури за сто літ. Але-ж, пане професоре, в збірнику сама поезія займає щось пів тисячі сторіц, а проза мала-б заняти й цілу тисячу або й дві, — то що-б то була за книжка? Як мені доводилось чути, редактори „Вику“ улаштували разом і „Вик“ прозовий у двох томах і дуже бідкають ся, що двох томів, навіть великих, для зразків прози — дуже мало. Виходить, що сему лихови легко можна-б було зарадити, долучивши, після поради проф. Сумцова, до виданого тома поезії і всю решту прози. Порада справді практична. Коли-б послухати її, то можна-б у видавництво внести оригінальну новину: продавати кожний примірник книжки з теліжкою спеціально для її перевозу. І в оголошеннях можна-б було написати: „Викъ“ в оправі і з теліжкою коштує стільки а стільки“.

З иньших великих книжок у минулому році надруковані: Другий том Левицького, третій том Кониського, Куліша — „Оповідання“ (з передним словом М. Чернявського), „Чорна рада“, „Драмована трилогія“, великий альманах — „Хвиля за хвилию“. Друкували ся і опери: Лисенка — „Утоплена“ та Аркаса — „Катерина“. Появилось і чимало цінних народніх книжок: „Малий кобзарь“ Т. Г. Шевченка (за 5 коп.), „Бжилництво“ Немоловського, „Страшний ворог“ (оповідання про горілку) Загірної,

друге видання „Чорного пару“ Чикаленка, „Оповідання про Антона Головатого“, „Оповідання про Богдана Хмільницького“ (обидві друкують ся) М. Комара, „Понад Дніпром“ та „Бурлака“ драми Тобилевича, „Грошолобка“ та „Дід Евмен“ оповідання Кониського, „Наталя“ поема Макаровського, „Орися“ оповід. Куліша, „Вірна пара“ оповід. Ганни Барвінок, Оповідання Марка - Вовчка (дві книжочки), „Мороз“ оповід. Пейверінта (перекл. Г. Галайди), „Мудра дівчина“ нар. казка та інші.

Більшість сих книжок написані давно, але вже добре їй те, що вони побачили світ божий.

Не багато взагалі дав нам минулий рік. Будем сподівати ся, що новий дасть більше.

З новим роком, з новим щастем!

Spectator.

З подорожі по Європі.

Рекомендаційний лист.

Нашого Галичанина не легко витягнути на ширший світ; треба якоїсь незвичайної кари божої, щоб вигнала його поза межі зазначені чорно-жовтими стовпами. А ще незвичайнішою ласки божої треба, щоб навіть такому ексцентрикови втиснути перо до руки і присилувати його — не тільки передумати те, що він бачив, але й рушити мізком на стільки, щоб уформував собі словами передумане. Ми бачили Галичан, що вирушивши за межі Австрії і волочачись по світі по prostu не бачили нічогосінько, возили свою улюблену Галілею з собою, мали в душі такий великий запас рутенщини і шабьоновости, що чужина не могла зробити на них ніякісінького впливу. Хто не пригадує собі „Подорожей по Італії“ пок. М. Подолинського, в яких автор, хоч сам був і бачив, так щільно держав ся Бедекера! Автор отсих рефлексій — також галицький Русин, але зовсім иньшої породи. Коли наші давніші туристи¹⁾ мов благочестиві осли зривали по дорозі тут бодяк а там кропивку, жували смирно те, що їм накидали в жолобок Бедекери та иньші провідники, витріщали очі і не бачили, дивувались а не думали, і пильнували тільки одного — утертого гостинця, — сей біжить вифиркуючи мов молодий жеребець, ганяє по полях і нетрах, приськає піною парадоксів і кульгавих порівнань (прошу полюбувати ся його зіставленєм: Драгоманов,

¹⁾ Розуміє ся, висмок тут др. Яр. Окуневський, якого „Листи з чужини“ займають почесне місце в нашій небогатій туристичній літературі.

Ніцше і Шеллі! Пок. Михайло Петрович готов перевернути ся в гробі!), але думає, не любить шабьону, волить випалити дурницю, коли тільки вона його власна (прим. поставити на одній дошці Атени і Запорозьку Січ!), ніж повторяти те, що мололи і перемололи инші. От тим то прочитавши його записки ми подумали собі, що хата не завалить ся, коли надрукуємо їх на сторінках нашого вістника. Наш турист не нудить, а се вже добре. Думки, про які перечать ся вчені, він висловлює собі бігцем, мов невинна дитина. Сперечатись з ним, додавати нотки до його рефлексий ми вважаємо невідповідним. Кому не сподобає ся одна або друга увага — *patent portae* до полеміки. Для нас важно те, що у автора записок є очи, є мозок не затуманений шабьоном, та є й щире чутє, що не стратило звязку з рідним народом і з усіми покривдженими та поневоленими, — а се одинокий вірний компас у мандрівці житя. І коли автор заховає собі ту свіжість ума та обсервацій, яку видно в отсих його замітках, то ми надіємось, що незабаром він перший виступить против неодного свого твердження. І се буде не сором йому. Тільки ті не змінюють своїх поглядів, хто або ніколи не мав ніяких, або привик повторяти чужі мов папуга.

Ів. Франко.

I. Швайцарія.

Від пів столітя тріпоче ся серце у всякої живої людини в широкій Росії від самого слова: Цюрих! Цюрих, — чи се не поклик волі й братерства в думках усякого чоловіка російської держави? Чи се не той рай, до якого біжуть усі бажаня? Кілько дівочих мрій, кілько слів про него! кілько вітхань, кілько горячих сліз!

Нові Атени, жерело науки; нова Мекка, жерело нової віри; віри й науки про всесвітнє братерство і щастє!

Цюрих і Женева, два городи, два пункти, в котрих видно всю Европу. Хто хоче пізнати Росію, не треба їхати по ній безмежній! Вона сконцентрована в одному городі, в Цюриху. Хто хоче бачити людий цілого Сходу: Цариград і Атени, нехай іде в Женеву. За чаркою чаю буде у него сидіти: Жидівка з Білої Руси і дівчина з Грузії, палка як південне сонце, Сибіряк із щітковатим волосєм і чорнобрива Вірменка; хитрий царгородський

Грек з французьким іменем, що говорить 12 язиками, і Болгарин; 6 людей — 6 націй; 12 людей — 12 націй самого Сходу.

Коли мож говорити про інтернаціональні города, то ні один не заслугує на сю назву в більшій мірі, як Цюрих і Женева. Інші інтернаціональні міста — торговельні або купелеві, до них з'їздять ся люде торгувати або плакати або бавити ся. У Цюрих з'їздять ся для знаня.

Всякі політичні і релігійні віри пропагують тут свої думки. Сюди з'їздять ся софісти цілої Європи, щоб сказати бесіду, в котру вони самі вірять або й ні! На незчисленних зібранях тут місце попису для всяких ідеалістів і фантастів, усяких доктринерів і блягерів цілої Європи.

Тут бачиш різницю між Сходом і Заходом. Фантасти Сходу, реалісти Заходу. Діти Сходу — дорослі Заходу! Схід марить, снить про всесвітнє добро, про волю, братерство, любов усіх, правду. Захід вірив у все те ще 100 літ назад; тепер він дозрів і дивить ся з усміхом на свої дитячі мрії. Нема у нього віри в поступ! Хоч так дуже як Схід не марив Захід ніколи! Що найкрасшого нині на Заході, скристалізувалось у Ніцше. Що найлучше було на Сході, бачили ми в Драгоманові. Драгоманову здавалось, що він іде рівночасно з Заходом, а він ішов як раз 100 літ пізнійше. Його думки найкраще висловлені у Шеллі, тільки у поета вони ще ідеальнійші, поетичнійші, гарнійші.

Світ думок, ідей, іде своєю дорогою; світ реальний, дійсний своєю. Ми перший прийняли за другий, бо так душа бажала, так було гарно; за теж покутуємо, бо й нелегко нам отямити ся. З нашими мріями, з нашою вірою розставатись — надто гірко.

Диво дивне! На Заході між молодіжю нема чоловіка, щоб у що небудь вірив та хотів вірити. Ніколи на зібранях не бере участи молодіж швайцарська. Ніколи не сходить ся з молодіжю Сходу. Вона тверезіща. Схід більше паний; одні і другі люблять своє; одним і другим зі своїм гарно!

Швайцарія тричі щаслива. Коли історики хочуть пояснити упадок України і Польщі, тоб то утрату незалежности, то придумують способи досить дивні; внутрішні незгоди, брак патріотизму, розпусту, зраду, підкупство і т. д. Вони не тямлять, що ті погані прикмети тільки тоді шкідливі, тай загалом пеують народ тільки тоді, коли з ним уже й без того дуже лихо. А те лихо, то могучий зріст ворога. Де не було незгод, підкупств, розпусти і т. д.

Варто би перестати уважати причиною упадку народів зрадників! Могучий зріст Москви при дуже значній силі Польщі, Туреччини і Татар, при браку хоч з одного боку природної опори — ось і упадок України. Сила Москви і могучий зріст Пруссії і Австрії — упадок Польщі. Чому Швайцарія незалежна? Та маленька Швайцарія між чотирма могучими державами? Вільна республіка демократична між ворогами, що боять ся волі, як чорної смерті! Ми скажемо, що вона аж до найновіших часів не мала могучих сусідів; Італія складалась до недавна з невеличких держав, що відділені від Швайцарії горами ніяк не тяжили на північ, а лиш на південь. Ніколи з відси не грозила ніяка небезпека, і тепер не грозить. Франція вже в 16. в. зачала сильно централізуватись, але аж у 17 могла бути сусідам небезпечною. Та вона ніяк не тяжила також до Швайцарії; до того Швайцарія відділилась від неї фанатизмом кальвінізму і ріжницею племінною. Коли хочемо говорити про Німеччину, то тут бачимо щось нового. Поки Німеччини на світі не було (перед 1870), а лиш дрібні держави рівні більш-менше Швайцарії, доси не могло бути й бесіди про якусь небезпеку від тої сторони. Швайцари могли сварити ся з сусідами, побивати їх, чи бувати побитими; рівновага між ними все була. Аж від 30 літ (1870) незалежність Швайцарії zagrożена близьким сусідством сильної держави. І Швайцарія боїть ся; вона нікого не боїть ся, лиш Німеччини, але Німеччині боїть ся сильно.

Німеччина тяжить природно до Швайцарії так само як Швайцарія до Німеччини. Та розуміть ся, тяжене Швайцарії менше, як тяжене полудневої Німеччини до пруської Німеччини. В тім остатнім багато квасного патріотизму і людоненависти; у Швайцарів нема того німецького патріотизму. Тільки в Німеччині надто багато інстинкту експанзії і се може бути фатальним для Швайцарії. Від Австрії, могучої довгі віки, заслоняли її гори. Так, бачить ся, Швайцарія не мала сильних сусідів, або краще, не мала ворогів, котрих *raison d'être* залежав би від її небутя. Аж від 30 літ має могучого ворога в одній Німеччині.

Пояснити собі те, що Швайцарія стала республікою з конституцією мабуть найкращою з усіх відомих доси, не дуже трудно. Правда, аби все могло так гарно зложити ся, треба було не малого щастя. Швайцарія вродилась не лиш у щасливу годину, але і на щасливім місці. Початок республіки дасть ся приписати в певній мірі щасливому випадкови. Так можна розуміти звисну

легенду. Гористість краю дає захист усяким смілим авантюристам, вироблює сильніші характери: до того більші володарі не могли так легко розвинути ся.

Союз республік у 18 в. набирає нової сили під впливом духа того століття; республіка стає ідеалом людства, взірцем для всіх державних теорій. У 18-тому і в 19 в. Швейцарія стає притулком для всіх політичних і релігійних єретиків. Усе, що історія признала за гарне, переводить ся тут на практиці. Швейцарія представляє собою одинокий в історії значніший примір переведеня в жите ідей про державу ідей, так сказати, досить абстрактних. Сказали мислителі: референдум і законодавство цілком демократичне — впроваджено. Ополченє і узброєнє народа — і се прийнялось. Виглядало-б, що матеріалістичне розумінє історії не має ніякої підстави, що ідеальна правда і добро зачнуть кермувати світом. Та на доказ, що так не є, вистарчить сказати, що всі подібні зміни все таки зміни дуже поверхові, а не есенціональні, змінили більш форму, а не зміст; се зміни політичні, а не соціальні.

В Швейцарії під впливом ідеалізації, борби і обміни всяких суперечних думок, які облітали всю Європу, а тут відбивались, повстала та широка конституція, якій рівної не було, хіба якийсь час у Атенах і на Сіци. Швейцарія зробила ся союзом держав, Staatenbund, який у новіших часах переіменено на Bundesstaat дорогою централізації. Туюж дорогою йде Швейцарія далі і мабуть на лихо стане незабаром просто: Staat. До того тягнуть головню соціаль-демократи. Децентралізацію підпирають менче по доктринерськи успособлені радикали і ліберали. Соціалісти зі своєю теорією спасеня, котрого доконати має централізована держава, думають, що вони стануть її панами. Інші партії боять ся централізації і слушно, бо історія Італії, Німеччини і навіть Швейцарії показує, що централістична держава все більш ворожа свободі, ніж менчі держави, з котрих складає ся велика. Тому дуже прикро, що соціалісти нищать автономію 22, згідно 24 держав у користь Bund-у, хоч се йде в парі з їх змаганєм — зробити всіх рабами держави.

Соціалісти як усе так і тепер — апостоли будучого. Вони вірять у невідмінну судьбу, котра поведе людськість як раз по дорозі, яку вони видумали. Видумали, тай кажуть, що вивели з досьогочасної історії. Може й так, але при сильній фантазії можна вивести що хотіти. В цілій теорії соц.-демократії гарне

і вірне одно: змаганє до визволюваня продуцентів з під власти консументів, що за дурно консумують продукти. Та дорога, яку вказують соц.-демократи, така, що веде як раз до скріплення сили паразитів, які виключно споживають продукти запрацьовані иньшими. Тому треба боротись з соц.-демократами, бо їх теорія йде до того, щоб тільки скріпити рабство. Їх змаганя — завести неволю державну з полишенєм усіх лих, які є і з запровадженєм нових, яких нема. Стогнуть усі люде від страшеного гнету держави. Системи податкові, бюрократична централізація підданє вільного розуму і волі під мундур і гудзики, — як важко тяжить той гнет над усіма! Богато, дуже за багато атрибуцій має вже держава. Віддати їй усі атрибуції, які ще мають почасти горожане краю, се має бути ідеал! На віщо батькови думати, як ховати дітей? Чиновник ліпше се знає. На віщо рільникови знати, як оброблювати землю? Чиновник ліпше се знає. Чиновник на пр. Кавказу буде держатись приписів виданих для тундри і України. Держава, се лихо, яке чують на своїх хребтах робучі люди — і соціялісти. Степенуймо, підносім її силу, побільшуймо те лихо, то воно стане добром! Коли вода виступає з корита ріки і пливе вже понад гати, — розірвім гати — се принцип державности соціаль-демократів. Многим соціялістам противна як щось найпоганішого чиновницька фігура з каламаром і гудзиками, а вони раді би всіх уніформувати в урядників, зглядно слуг держави. Бо про якусь рівність ніхто з соціаль-демократів не думає. Цілий соціялістичний лад, до котрого йдуть теперішні соц.-демократи і який уже й голосить ся офіційально з катедр (Вандервельде в Брукселі) не зміняє теперішнього економічно ні в чому, а тільки політично в тім, що робить усіх чиновниками і слугами держави. Евентуально у властителів великих маєтків ті маєтки мали-б бути викуплені — не відібрані на власність держави. Чого хочуть буржуа від соц.-демократів, якого перевороту вони від них боять ся! Тільки туна привичка заставляє їх на силу хотіти противного. Соціаль-демократи нищать також усякі обласні, комунальні рухи в користь одної власти, що сидить у центрі держави. Розум людей, які на місці бачуть, що робити, заступаєт ся розумом вищої категорії. Ціла власть верховна спочине на теперішньому парламенті і на соціялістичному королі. Вониж королів ніколи не усунуть, бо їм „противна кров чия-б не було“. Які вони сантиментальні!

Досить тяжка криза навістила Європу в 50—80 рр. через американське збіжжя. Конкуренцію Америки вважають економісти найважливішим переворотом 19-го в. Деякі держави зовсім перемінили характер управи землі. Найперше наскочило се на Англію. Вже в першій половині 19 в. зменчилась сильно управа рілі в користь годівлі худоби; той процес іде до тепер. Німеччина тільки при самім кінці 70-тих років почула відразу (в двох роках) страшенну знижку ціни збіжжя. Та вона, як загалом континент, не могла так застосувати ся до зміни, як Англія. Сухіший клімат не так сприяв переміні піль на сіножати. Тільки Швайцарія вийшла на тій зміні дуже добре. В ній до 70-тих років сіяно досить збіжжя, хоч воно дуже гарно ніколи не удавалось. Несподівана його дешевість змінила відразу рілю на сіножати, завдяки гористості краю і вохкості клімата. Се було тим лекше, що годівля худоби стояла в давен давна в Швайцарії дуже високо; швайцарські рільники були в сьому гарно рутиновані. Другий факт, що причинив ся до сильного розвою годівлі худоби — се велике число чужинців, що прибувають до Швайцарії і з'їдають дуже гарні молочні продукти і добре платять. (У Швайцарії існують дві такси: одна для Швайцарів, друга для чужинців!). Також садовина удає ся дуже гарно з причини великого числа озер. Економічно Швайцарія дійсно щаслива.

От така то Швайцарія! Народ гарний, здоровий. Заробок мають усі. Не завадить знати однако, що фабричні робітники досить бідують; вони найгірше платні в Європі!

Ще одно, на що не мож не звернути уваги в Швайцарії. Коли-б усюди в Європі переведено колись колективістичний спосіб управи землі, або коли хоч у всій Європі позапроваджують спілки та кооперативи для облекшеня управи землі, то Швайцарія задержить усе таки дуже індивідуалістичну господарку. В Швайцарії спільна праця зовсім не корисніща і не спірніща, як поодиноких родин. Се тому, що кожний сидить там на своїм заокругленім ґрунті, властиво на сіножати, і спілки для управи землі не потрібні. Натомість кооперації для перерібки продуктів і продажі їх дуже корисні і сильно розповсюджені. Колективістична доктрина не має в Швайцарії ніякого ґрунту.

Народ Швайцари дуже симпатичний тим (говорю і про інтелігенцію), що нема у него ні сліду шовінізму, ні того німецького патріотизму, ні тої Hochtraberei, задираня носа в гору. Се про-

стий, звичайний народ, трошка дуже простий, але не грубий, так як німецький. Любо жити у швайцарських хазяйок, ходити у шиночки з швайцарськими професорами. Тільки поліція швайцарська незгірша пруської або й російської! Взагалі поліція робить у Швайцарії людям чимало прикростей. Се походить від того німецького духа (навіть у Швайцарії), що любить усе регулювати, всюди мішати ся, а в части й від бажаня — догодити Європі. Особливо в останніх літах Швайцарія, та ідеальна Швайцарія, захист усякої волі, по троха тратить ту прикмету, раз тому, що менче світлих чужинців їде тепер сюди на сталий побут, а друге наслідком реакції, яка йде по Європі, та не минає й Швайцарії.

Андрій Ж—ський.

Наукові листки.

I. Криза в біології. Як звісно, друга половина XIX в. в біологічних науках може справедливо вважати ся епохою Дарвінізму. Епохальним ділом Дарвіна було не те, що присуджує йому популярна думка, отже не сама ідея еволюції в світі звірів і рослин, бо ся ідея була вже широко розвита в науці перед Дарвіном. Заслугою Дарвіна була проба — вказати ті механічні способи і шляхи, якими йшла еволюція. Дарвін висловив свої погляди в кількох формулах або законах, із яких найважнійші: закон природного добору і переживаня найвідповіднійших форм, закон ділчності прикмет набутих у боротьбі за існуванє, закон полового добору і пристосованя зверхніх форм до окруженя і т. п. Нема сумніву, що у всіх тих Дарвінових „законів“ схоплено багато вірного, подано цінні причинки до зрозуміня загадок природи. Але детальнійші досліди чим раз більше показували поверховість тих „законів“, їх недостаточність для поясненя власне самих процесів еволюції в органічнім світі. Показало ся, що кожний із тих „законів“ містив у собі так багато нових загадок, що де-в-кого пропадала й охота вірити в самі закони. І коли від самого 1859 р., тоб-то від хвилі, коли появилася Дарвінова книжка про походженє

ролів, ціла фаланга учених кинулась збирати нові докази „за Дарвіном“, то користь із того в першій лінії була та, що в біології запанувало нечуване доси оживленє. Зібрано кольосальну масу спостережень, удосконалено методи дослідів, перешукано землю й моря, — але в тій повени нових здобутків звільна блідла й блідла Дарвінова звізда. Загадка повставаня нових форм лишала ся загадкою, хоча нові досліди пропонували чим раз дальші і тонші міни під її фундаменти. І що цікаве: багато учених, що рушили були в похід під стягом Дарвіна, познаходили по дорозі факти і появи, які зовсім не піддавали ся під Дарвінові закони. І так прим. тібінгський професор Аймер посвятив ціле житє на студіюванє рисунків на тілах і крилах мотилів, птахів, ящірок і хижих звівірів і дійшов до погляду, що на сьому полі, де недавно ще бачили „самоволю і фантазію природи“, існує якийсь сталий закон, суперечний в усяким пристосованєм до окруженя. Другий німецький професор, товариш Ернста Геккеля по єнському університету, Фрідріх Драєр, узяв ся до ще цікавішої праці. Живе собі в Червонім морі маленька коріньоніжка названа в зоології *Renopelis*. Отже Драєр узяв ся розглянути як найдокладнійше можливо найбільше число осібників сего малесенького твору. Протягом довгих літ він піддав обсервації 25.000 примірників, і щож показало ся? Богацтво форм у однім роді перейшло всякі наші понятя про роди, гатунки і відміни. Прикмети, властиві пятьом або шістьом ріжним родам, знаходять ся злучені в однім осібнику, і то в осібнику, що стоїть на дуже низькім ступні органічної драбини. І ще одно. Кождому з фізики звисні форми, які приймає кристалічний вапняк; ніякий фізик ані хемік не в силі змусити його, щоб приймав иньші форми. А тимчасом дрібненькі органічні істоти, ріжні первісняки, губки, коралі та коріньоніги якіж то чуда виробляють з тим вапняком, які ріжнородні форми вмють надавати йому? Яким способом? На основі яких законів? Се загадка, котру може вияснити тільки якась невисліджена доси прикмета живої матерії. От докола сеї загадки, яку поки що прозвано загальним і властиво порожним імям неовіталізму, крутять ся тепер досліди вчених біологів.

I. Ф.

II. Міжнародній звязок Академій Наук. В минулім ХІХ віці потворило ся дуже багато наукових товариств та академій, всі вони одначе не стояли в собою в звязи, кожда робила те, що уважала за найвідповіднійше і найблизше для себе, а про иньше

не журилась. Такий стан не був добрий і не міг впливати користно на загальний розвій та хід наук. Тому деякі визначніші учені почали роздумувати над тим, чи не удало би ся втягнути різних людей з різних народностей до корпоративної наукової діяльності, яка безперечно могла-б принести науці великі користи. Першим вислідком тих думок були міжнародні наукові конгреси. Вправді з початку мали вони багато противників: їх осьміювано, називано певним родом модерної хвороби, відмовлювано їм усякого значіння... І хоч не можна заперечити, що дійсно в деяких випадках вислідки праці конгресів не стояли в ніякій пропорції до величезних видатків, обернених на них, то всеж таки належали вони і належать до дуже позиточних наукових уряджень новітших часів. Можність обсервації наукових стремлінь у різних націй з першої руки, можність відчування пульсу духового життя за границею, особистого пізнавання учених різних країв і народів, спільна виміна гадок — усе те приносить стілько користи, що заступити її ані літературними студиями, ані ніяким иньшим способом не можна. Не менше важним є й другий бік міжнародніх конгресів. Члени видять себе, говорять з собою, учать ся взаїмно себе цїнити, поважати і любити. Завязують дружні зносини, до яких входять навіть ширші кружки; національні відносини осуджують ся там лагідно, противности стирають ся, і тим способом стаєть ся кождий міжнародній конгрес етапом до злуки народів і до загального сьвітового миру.

Та хоч як великі користи були-б в міжнародніх наукових конгресів, то всеж осередком наукової діяльності вони не могли стати ся. Треба було оглядати ся за иньшими способами до того. Початок у тім напрямі зробили Німці, завязуючи в 1893 р. звязок німецьких академій. Діло показало ся добре, треба його було тільки розширити. Для підготованя отже, веденя і підмоги наукових справ більшого значіня та для улєкшеня наукових зносин завязано в 1900 р. міжнародній звязок академій. Перші кроки до того пороблено вже 1898 р. на вїзді делегатів німецьких академій і льондонського Royal Society в Гетінген. В 1899 р. під час Зелених Сьвят раджено дальше над способом введеня в жите проєкта. Найстаршій німецькій академії в Берліні і Royal Society в Льондоні поручено тоді звернути ся з запросинами до Académie des Sciences у Парижі, до Академії Наук у Петербурзі, до Accademia dei Lincei в Римі і до National Academy у Вашингтоні

для наради над задачами і організацією міжнародного зв'язку більших академій і наукових товариств цілої земної кулі. Поклик прийнято прихильно і вже в жовтні 1899 р. відбув ся у Вісбадені з'їзд делегатів вісьмох академій, на яким вироблено статут нового зв'язку. Потім запрошено иньші академії до вступлення в нову асоціацію і вони згодили ся з виїмком одної, мадритської, від якої не отримано ще відповіді. Тепер складаєть ся асоціація з отсих 18 академій: 1) Koninklijke Akademie van Wetenschappen в Амстердамі. 2) Kgl. preussische Akademie der Wissenschaften в Берлині. 3) Académie Royale de Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique в Брукселі. 4) Magyar Tudományos Akademia в Будапешті. 5) Videnskabs-Selskabet у Християнії. 6) Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften в Гетингені. 7) Kong. Danske Videnskaberne Selskab у Копенгазі. 8) Kgl. sächsische Gesellschaft der Wissenschaften в Липську. 9) Royal Society в Лондоні. 10) Kgl. bayerische Akademie der Wissenschaften в Монахові. 11) Académie des Sciences в Парижі. 12) Académie des Inscriptions et Belles Lettres в Парижі. 13) Académie des Sciences morales et politiques в Парижі. 14) Академія Наукъ в Петербурзі. 15) Reale Accademia dei Lincei в Римі. 16) Kongl. Svenska Vetenskap-Akademien у Штокгольмі. 17) National Academy of Sciences у Вашингтоні. 18) Akademie der Wissenschaften у Відні.

Відповідно до статута дальше приступлюване иньших академій і наукових товариств під означеними умовами не тільки допускаєть ся, але й уважаєть ся пожаданим, так що зв'язок буде вповні пристосований до опанованя міжнародніх праць. Зв'язок складаєть ся з двох відділів: наук духових (Geisteswissenschaften) і природничих. Його органами є загальні збори і постійний виділ. Загальні збори мають відбувати ся що три роки; кожда академія може вислати на них довільне число членів, голосувати має одначе право тільки один, провідник делегації. Між одними і другими загальними зборами заступає зв'язок виділ, до якого висилає кожда академія одного або двох заступників, відповідно до того, чи складаєть ся з двох, чи з одного відділу. З теперішніх академій, що приступили до зв'язку, 12 мають по два відділи, а 6 по одному відділові. Через се теперішній виділ зв'язку складаєть ся з 30 людей. Предсідателем виділу вибираєть ся кожного разу член иньшої академії. На період 1901—1903 вибрано предсідателем делегата Académie des Sciences в Парижі. Кожда академія може

виступити із звязку, так само затримує собі право брати в якихсь справах участь, або ні. Перше засіданє виділу відбуло ся 31 липня і 1 серпня в Парижи в сали Institut de France. Делегатів було 22, проводив нарадам Г. Дірбу, секретар парижської Академії Наук. На порядку було вісім внесків, які переказано переважно для полагодження першим загальним зборам, що відбудуть ся 16 цвітня 1901 в Парижи. З поставлених внесень належить згадати: 1) Проєкт для улекшеня міжнародньої обміни рукописами; 2) Виданє енциклопедії ісламу; 3) Виданє середньовічних візантійських документів.

Стоїмо отже на передодні заснованя великої інституції, універсальної академії, яка має за задачу з'єдинити в собі не тільки Европу, але цілий науковий сьвіт. З її діяльности в найблизших часах пізнаємо, чи з'уміє вона сповнити ту задачу, яку собі виткнула, чи ні.

В.

III До характеристики М. С. Щепкина. В російському місячнику „Вѣстникъ всемірної исторіи“ за вересень надрукована невелика статя під заг.: „Матеріали для біографіи Іванова і М. С. Щепкина“. Автор сієї статі оголошує де-які вїемки з творів А. И. Герцена, що стосують ся до біографії великого художника і великого артиста. Як відомо, Герцен написав некрольоги своїх щирих приятелів Іванова і Щепкина. Некрольоґ Щепкина має для нас особливий інтерес, бо сей щирый приятель Герцена був тако-ж щирим приятелем і нашого Тараса Шевченка.

Щира людина, з великодушним, повним горячої любови серцем, Щепкин був другом і братом для всіх. Він усіх любив і його всі любили. „Чверть віку старший від нас, пише Герцен у некрольоґі, він (Щепкин) був нам за рідного дядька, за старшого брата. Його всі любили... Жіноцтво і студенти, старі люди і дівчата. Його поява вносила спокій, його добродушний докір спиняв молоді дебати, його безмежна здібність виправдати другого, знаходити полекшаючі причини — була школою гуманности“... Цікаво оповідає Герцен про те, як він останній раз побачив ся з Щепкиним. „В осени 1853 року, оповідає Герцен, я одержав листа з Парижа, що в такий то день Щепкин їде в Лондон через Бульонь. Я злякав ся від радости. В образі „світлого старця“ з'являло ся молоде жите з за труни, увесь московський період... Чекати я не міг, і ранком того дня, коли він мав прибути, виїхав експресом у Фокстон... Коли пароход підійшов до берега, товста постать

Щепкина в сірому брилі, з товстим цїпком („дубиною“) в руках так і вирїзала ся; я махнув йому хусткою і кинув ся вниз. Полїцїянт мене не пускав, я одпихнув його і так весело глянув, що він усміхнувся і кивнув менї головою, а я вибіг на палубу і кинув ся старому на шию. Він був такий усе, яким я його лишив... з тим же добродушним виглядом, камізелька і лацкани на пальтї тако-ж в плямах, ніби тільки що йшов він з троїцького ресторану до С. Т. Аксакова.

— Бач, куди його принесло! Се ти приїхав таку далечїнь стрїчати? — промовив він до мене крізь сльози. Ми поїхали в Лондон...“ В Лондонї Герцен спостерїг у Щепкина „щось сумне, ніби якась потайна думка мучила чесний вираз його лица. І дійсно, на другий день помалу звели розмову на друкарню, і Щепкин почав менї казати про важке почуття, з котрим у Москві була прийнята перша моя еміґрація, потім моя брошюра „Du developpement des idées revolutionnaires“ і нарештї лондонська друкарня.

— Яка може бути користь від вашого друкування? — ви занепастите силу людей, занепастите ваших приятелїв...

— Але-ж, Михайле Семеновичу, до сього часу Бог милував, і через мене ніхто не понав ся... Я бачив ясно, що се не тільки власна думка Щепкина, як би воно було тільки так — в його словах не було-б імперативного тону.

— Олександрє Івановичу — промовив Щепкин, підвівшись і ходячи зтурбовано по кімнатї, — ви знаєте, як я вас люблю, і як усі наші вас люблять... Я ось на старости лїт, не розуміючи англїйської мови, приїхав подивитись на вас у Лондон. Я став би на свої старї колїна перед тобою, почав би просити тебе спинити ся, поки час.

— Чого-ж ви, Мих. Семен., і ваші приятелї бажаєте від мене?

— Я говорю за одного себе, і прямо скажу: по мойому їдь в Америку, нічого не пиши, дай себе забути, і тоді років через два—три ми почнемо працювати, щоб тобі дозволили приїхати в Росію.

Менї було без кінця сумно, я силкував ся сховати біль, яку надали менї сї слова, жалїючи старого, у котрого були сльози на очах...

— Чи так, Олекс. Івановичу? — запитав він.

— Не так, Мих. Семен. Я знаю, що ви мене любите і добре менї зичите. Менї гірко вас зажурити, але дурити я вас не можу...

Коли він від'їздив від мене, то сумно промовив, хитаючи головою: — Богато, багато радости ви одняли у мене вашою упертістю!

— Мих. Семен., лишть кожного іти своїм шляхом, тоді може иньший і прийде кудись. Він поїхав... Герцен кінчає сумним питанням: „А як гасло його жите? Декорації, актори, і сама песа ще раз змінила ся... Що робив старий, доживши, з одного боку, до того часу, коли здійснились його вічні мрії про визволення народу. Що робив він серед „пресыщеннаго либерализма“, серед зрадників своєї молодости, своїх шляхотнійших поривань, „рукоплескающихъ возгласовъ“ Писемського і статей „Московських Відомостей?“... Що сказав би Герцен, як би він знав про останні часи життя сього великого артиста і чоловіка? А про сі часи ми маємо цікаву звістку в оповіданні Н. П. Вагнера „Дубовая кора“ (було надруковане у „Вѣстникѣ Европы“ 1888 р. ч. 12). Вагнер стрів ся з Щепкиним у 1863 р. в Таганрові. Щепкин їхав на пароході у Ялту і був зовсім хорий, ледви ходив. У Ялті Щепкин зійшов на беріг; за ним прислав екіпажа багач Б—в. і повіз у свою палату, що була біля Ялти. Але не вспів Щепкин відпочити добре в дороги, як уже у вечері Б—в скликав гостей і примусив його читати „Мертві душі“ Гоголя. Щепкин читав до півночі, але далі читати не вистачило сили і він ледве не задушив ся. Покликали лікаря і коли той сказав, що хорий дуже не певний, то пані, а за нею й пан наробили репету, і в ту-ж ніч вирядили Щепкина в Ялту. Наняли йому в готелі дешеву кімнату і він тут доживав останні дні. Але доля й тут посміялась над ним. Одна пані Н. С., знайома Щепкина, урядила баль на другому поверсі того-ж готелю, як раз над головою бідолахи. Цілу ніч грали музики, танцювали гості, і всю останню в його житті ніч не дали йому спокою. Він умер у досвіта, коли гості почали вже роз'їзжатись... А. Я.

IV. Гумористичний орган. Цікава проява з'явила ся на австрійському літературному обрїю, — ми маємо на думці „Славянскій Вѣк“, що повстав торік у Відні під редакцією д. Вергуна. Се — „всеславянскій органъ для защиты славянскихъ культурныхъ интересовъ, распространенія русскаго языка и поощренія торговыхъ сношеній между Россіей, Австро-Венгріей и державами балканскаго полуострова“. Яким чином до культурних інтересів Славянства належить і „поощреніе торговыхъ сношеній“, се досить важко зрозуміти. Хиба що д. Вергун навиворіть розуміє

слова св. Письма: „не о хлѣбѣ единомъ живѣ будетъ человекъ“!... На обгортці „Славянскаго Вѣка“ заголовок написано сімома славянськими мовами, а надто французською та німецькою; виходить він двічі на місяць, зшитками в 32 сторінки, — трохи мало для „всеславянського органа“, що має заступати інтереси всіх Славян (як побачимо далі — далеко не всіх) і містити статі „всіма славянськими мовами“, а до того ще французською та німецькою. Ну, та се дарма, — може д. Вергун і на 32 сторінках умудрить ся сказати яке „нове слово“ всіма мовами! Поминаємо теж непорозумінне що до заголовка, — який саме може бути спеціально „славянській“ вік? Обернемось до змісту. Перед нами лежить шесте число сього „всеславянського органа“; на 32 сторінках його поміщено 12 (дванацять!) праць: „наукових“, публіцистичних, беллетристичних. Приглядаючись до тих „праць“ уважійше, побачимо, що між ними цілих п'ять листів до редакції... Зауваживши такий значний процент листів до редакції та відповідей від редакції, ми були подумали спершу: чи нема тут якої „тонкої“ політики? Чи не засновав напр. редактор свою часопись тільки для того, аби листувати ся зі знайомими: замість окремої відповіді кожному — опублікував листа для загальної відомости, — знайте, мовляв, що у такому от місті живе Петро Іванович Бобчинський! Опріч листів знаходимо такі статі. Статя перша: „Англичанинь о будущемъ славянства“ д. Вергуна. Д. Вергун „спішить (для чого йому поспішати, про те не відаємо. С. Є.) сообщить мысли дра Джорджа Юшберна“, а саме ось які: „Славянская раса переживаетъ еще свою молодость. Что будетъ, когда она (молодость? С. Є.) созрѣетъ, до какихъ предѣловъ она осуществитъ свои мечты и дастъ лучшее и высшее развитіе цивилизації — покажетъ будущій вѣкъ“ — „Вѣкъ Славянскій“, — мабуť той, що видає д. Вергун. Hier liegt der Hund begraben, — але д. Вергун, „поспішаючи“ забув, що він нічого не сказав про будучину Славян і на сьому закінчив свою статью. Все-ж таки читач, якому д. Вергун в статі про будучину Славян забув сказати саме про ту будучину, буде винагороджений цілком за свою працю, бо вичитає такі „глибокі мислі“: 1) „Не все Англичане враги] славянства“; 2) Ідеї Редиярда Кіплінга „пѣвца силы и попрація всеѣхъ правъ другихъ расъ во имя интересовъ бѣлой расы и ея просвѣщеннѣйшихъ нынѣшнихъ представителей Англичанъ“...сложились отчасти подъ вплиніємъ корифсевъ нашей русской литературы“. Лишаємо без

коментарів сю вельми цікаву гадку д. Вергуна... Другу статтю: „Вопросъ каноническаго объединенія славянскихъ автокефальныхъ церквей“ д. Рогановича ми проминемо, бо на „объединенія церквей“ мало заінтересовані; цікаво, що тут теж читаємо: „Двадцатый вѣкъ — славянскій вѣкъ“ та що „мы (Славяне) вооружены страшнымъ оружіемъ: правдой, культурой, цивилизацію“... Нам здаєть ся, що під „страшною правдою“ автор розуміє ту саму правду, якої питає проф. Флоринський в останніх статях своїх: „Гдѣ правда?“... Третім поставлено лист професора Казанської Академії п. Гусева; з листа довідуємо ся, що єсть не тільки „славянскій вѣкъ“, але й „славянская (?) вѣра“. В примітці до сього листа редакция ласкаво повідомлює, навіщо прислав їй 10 гульденів якийсь „хотя и католическій хорватъ, но въ душѣ православный и русскій чоловікъ“. Далі в статі „Малорусскій или общерусскій языкъ“ д. Вѣди—Како на підставі домислів проф. Флоринського рішає українське питання. Про те проф. Флоринському ледви чи по смаку прийдесть ся отся фраза д. Вѣди-Кака: „пользуясь общерусскимъ языкомъ, какъ органомъ науки, литературы и высшей образованности, галицкіе, буковинскіе и угорскіе малороссы (чому не „русскіе“, як каже Флоринський? С. Є.) могутъ удобно (sic!) оставаться хорошими вѣрнопопандными австрийскаго императора“. — „Одурив сякий-такій!“ — скаже певне про д. Вѣди-Кака проф. Флоринський, що ще недавно вельми ремствував на царицю Катерину II за те, що вона віддала Німцям „исконно-русскія земли“. Далі йдуть статі з таким самим „глибоким“ змістом (наипаче доручаю читачам статю „Къ вопросу о начертаніи“, — джерело мудрости!). Але годі!... Вже й так, сподіваємо ся, видно, що за птах — той „всеславянскій орган“... Д. Вергун, задумавши друком відповідати на листи своїх приятелів, долучає до їх теж, щоб не занудили ся, усякі жарти, гуморески то що. Таким чином, „Славянскій Вѣкъ“ — се гумористична часопись.

Ні, справді -- для кого й для чого видавати отакі органи? Для Росіян? В Росії їх, убогих змістом, реакційних напрямом, ніхто не читатиме, — єсть тут і свої гумористичні часописи, як от „Московскія Вѣдомости“... Для Славян? Занадто-ж маловажить д. Вергун Славян, коли думає впливати на їх своєю незграбною, тенденційною, гумористичною мазнею. Єдине, що справді добре в „Славянскому Вѣкъ“ — то передрук повісти молодого російського письменника Максима Горького (сѣ удареніями!), зробле-

ний, ручу ся, без повідомлення автора, бо ледве чи згодив ся-б він дати своє чесне імя „для поощренія торговыхъ сношеній“. А тим часом, хоч у „Славянскаго Вѣка“ „на гріш амуніції“, за те амбіції — на цілого карбованця коли не більш. Згадайте тільки відповідь редакції професорови парижської школи політичних наук Гедоцови на його справедливий закид, — з якої причини редакція нехтує Українцями — теж народом славянським. (Дивись ч. 4 „Слав. Вѣка“) Д. Вергун, бачте, тільки тих Славян поважає, що „политически идутъ въ разчетъ“ !...

„Славянскій Вѣкъ“ — проява безперечно патологічна. Повстаннє таких органів показує тільки ту страшену деморалізацію, те нехтованнє усякими принципами правди, гуманности і культурности, що панують серед деяких частин Славянства. Надія на „старшого брата“ заводить їх попросту в негри брудного льокайства, пониження перед тим „старшим братом“, — того льокайства, що примушує „католическаго хорвата“ безсоромно перевернути ся на „въ душѣ православнаго и русскаго чоловіка“; того пониження, що надихає редакції усіх тих „Славянскихъ Вѣковъ“ etc. співати в тон гіршої, реакційної частини російського суспільства. Російська література — велика література; Славяне повинні цікавити ся нею і читати славні твори невмирущих письменників. Але-ж не з „Славянскихъ Вѣковъ“ Славянин дізнаєть ся про ті славні твори, не у сліпих Славянам шукати поради й заповоги. Тим то ми думаємо, що „Славянскому Вѣку“ не довго доведеть ся животіти на білім сьвіті. Усе, що до культурних інтересів долучає теж і „поощреніє торговыхъ сношеній“, в самому собі носить зерно розпаду і смерти.

С. Є.

V. „Говорила баба до самої смерти“... В літку вийшли новим виданнєм статі проф. Флоринського з „Кіевлянина“ під заголовком „Малорусскій языкъ“ и „українсько-руський“ літературний сепаратизмъ“, а також промова його на зборах „Славянскаго благотворительнаго общества“ в Київі. Про статі проф. Флоринського і про його промову була вже, та й не раз, мова у „Вістнику“, тим то про їх не будемо тут говорити, а переглянемо краще те, що з приводу їх говорило ся в російській пресі. „Проф. Флоринскій съ ревностію, достойною лучшаго дѣла, продолжаетъ въ новомъ изданіи своихъ статей изъ „Кіевлянина“ обличать галицко-русскій сепаратизмъ“, — так починає ся замітка д. Т. в книжці за жовтень „Вѣстника Европы“. Далі ш. автор характеризує

останню діяльність проф. Флоринського, що придбала йому голосне ім'я на весь славянський світ: Флоринський вніс у розсліди українського „літературного сепаратизма“ таке роздрознення, що зовсім не личить людині науки. Більш спокійні дослідження показують, що „сепаратизм“ викликано природною любовю та привичкою до своєї мови і нерозумінням російської літературної мови; до цього спричинилися і ті утиски, що з половини 70-х років лежать над українським словом у Росії. Далі автор відкидає аргументи проф. Флоринського що до заборони української мови на Київському з'їзді і кінчає свою замітку показом вельми важної фактичної помилки пр. Флоринського. Сей в своїй промові вельми нарікає на „недалновидную снисходительность и уступчивость“ цариці Катерини II. за те, що вона віддала чужій державі „исконную русскую землю“ — Галичину, Буковину та Угорщину. Д. Т. завважає славістови, що повинен би знати й історію Славянщини, що „Галичина з XIV в. належала до Польщі, Буковина — князівству молдавському (а потім разом з ним — Турції), Угорщина — Венгрії навіть з X в.“ Другий автор, д. Николаєв з приводу брошури проф. Антоновича „Къ вопросу о галицко-русской литературѣ“ обзиває в „Образованіи“ (кн. 10) статі проф. Флоринського „безтактными филиппиками“, перенятими „духом странной нетерпимости“. „Філіппики сї, — каже д. Николаєв, — живий показник того, як мало розповсюджена у нас загальна освіта: скоро тільки перший-літній спеціаліст зійде з ґрунту улюбленої спеціальности, зараз починає говорити й писати таке, що людина з широкою науковою освітою може тільки дивувати ся його надзвичайній наївности“. Отже такі відповіді для проф. Флоринського нічого не варті. Він розпочав у „Кієвлянині“ (з ч. 293) довгу низку статей, трохи запізнену відповідь д. Науменкови та проф. Антоновичу під заголовком „Гдѣ правда?“ Загальний характер їх той самий, що був і переднійше: д. Флоринський замість доводити яке небудь суперечне питання, ставить його як „незыблемую“ аксіому і на ній будує свою аргументацію. Читача, трохи ознайменного з усею полемікою, дивує одно: д. Флоринський багато розводить ся про загальне спочуте до його думок; каже, що він багато вдячливих листів дістав із усіх славянських країн, а „Галичанинъ“ навіть передрукував його статі цілком, — отже про такі статі, як у „Вѣстникѣ Европы“, „Образованіи“ і т. п. — ні словечка! С. Є.

VI. Македонське питання і сучасні фарисеї. Македонія зроби́ла ся останніми часами ареною дуже завзятої боротьби найогидливі́йших учинків, викликаних шовінізмом. Болгари та Серби гвалтують, що Македонців гні́тять Греки; як показало ся (див. справозданне археологічного інститута в Константинополі за р. 1898), нарікання на Греків ці́лком безпідставні: далеко гірше поводять ся там самі Славяне, — Серби, а особливо Болгари. Останні руйнують сербські та грецькі пам'ятки, замазують чи вишкрябують сербські фрески, написи і т. и. Як провадить ся в Македонії боротьба національна між Сербами та Болгарами, се видно з статі д. Драганова в „СПетербургскихъ Вѣдомостяхъ“. Болгари та Серби, що ворогують між собою за Македонію, погодили ся в одному: і ті й другі докладають як найбільше праці, аби знищити, як каже д. Драганов, „весьма почтенное македонско-славянское нарѣчіе“, понижаючи його на степенъ „говора єдинаго и нераздѣльнаго общаго болгарскаго или сербскаго языка“. Гнобителі силкують ся знищити македонську мову, утискаючи тих, хто нею говорить, та мало не на огні паличи книжки, сією мовою написані... „Высококультурныя картинки!“ — іронічно завважає від себе „Кієвлянинъ“ (ч. 279), переддрукувавши замітку Драганова... Справді так! Але чи не нагадують читачеві сі „висококультурныя картинки“ чогось вельми знайомаго? Чи нема десь близько коло нас такої-ж самої Македонії?... Тільки тут, замість напів диких Болгар, в ролі гнобителів виступають відомі славісти, професори університета та... саміж „Кієвлянини“. Тут ми маємо таку-ж саму заборону „весьма почтеннаго нарѣчія“, пониження на степенъ „говора“ і драконові закони що до письменства... „Кієвлянини“ і славісти, що спочувають Македонцям, з дикою радістю зустрічають усякі утиски над українством. Але те спочуте — то фарисейське спочуте. Коли-б Македонія стала „Балканскою губернією“, то не ті співи почули-б ми від „спочутливих“ душ: вони-б перші знайшли „сепаратизм“, вони-б перші подали-б голос за цензуру і навіть палення книжок ухвалили-б, як „энергическую мѣру пресѣченія“. До „фарисеїв“ пристануть і „книжники“, котрі на підставі „науки“ доведуть, що македонська мова зовсім не „весьма почтенное нарѣчіе“, а якийсь там нікчемний „говоръ“, — ergo — нема на що церемонити ся. Льогіка на заваді не стане, бо фарисейська льогіка каже: що можна мені, те другому зась, — „что русскому здорово — то нѣмцу смерть“.

С. Є.

Хроніка і бібліографія.

I. Літературні вісти і уваги.

Остання стаття пок. О. Я. Конись ого. Нам прислано отєю звістку, остатне писанє покійника, призначене для Л. Н. Вістника: В ч. XI (листопад) »Журнала для всіх« почато друкувати біографічну статтю О. Я. Кониського »Українській поетъ Т. Г. Шевченко«. Автор починає такою передмовою: »Український народ за увесь час свого життя історичного не переставав давати рідному краю, своїм сусідам і всій людскости видатних людей. В різних сферах просвіти і культури, у сфері поступу, волі і братерської любови народів ті України приносили важнійшу користь. Правда — в історії України стріваємо сторінки залиті кровю: бачимо, що укр. нарід точив кров і своєю чужою, та ніколи не точив її на те, щоб кого завовувати, або неволити. Пролити кров, чапр. в XVII в. за Б. Хмельницького, чи в XVIII підчас гайдамачини спонукали Українців ідеї визволення, ідеї властивої укр. народові рівноправности. Горожанська воля, що панувала на Україні, зустрічаючи замах сусід на знівечення її, не могла — річ натуральна — не виявляти упертого спротивлення; але ж ні сам народ, ні ліпші керманичі його ніколи не признавали брутальної сили материяльної за зброю відповідну на те, щоб досягти добробиту маси.

»Тай сама воля на Україні родових станів більш за все сприяла тому, що з маси без перерви виходили люде з видатним, часто з геніяльним хистом. Людність України знала ту лишень нерівність, яку творило само життя: себ-то —

убогу масу, голоту і людей заможних; масу людей темних і ту освічену частину людности, яка тепер зоветься інтелігенцією. Коли-ж Україну зневолило крєпацтво і заведено родові стани, — умови життя соціального вельми перемінилися. Маса позбула ся не тільки волі і з'єднаних з нею прав горожанських, але й доступу до освіти, через що й горожанська діяльність маси значно поменшала, з нею поменшало і діячів з видатним хистом. А коли підчас крєпацтва все таки виходили з народу зневоленого люде з геніяльним хистом, так се були такі вибрані натурі, задержати яких у темряві неволі і безправя не спроможні були навіть ланцюги крєпацтва. До таких вибраних натур належить і геніяльний народній поет Т. Шевченко«.

Остання поезія Щоголева і іронія «Нового Времени». Харківська часопись »Южный Край« надрукувала в ч. 6872 незвісну доси поезію Якова Щоголева, — останню, яка вийшла з під пера нашого поета. В редакцію »Южного Края« прислав її д. Лободовський, видавник творів Щоголева; з листа д. Лободовського видно, що сея поезія написана Щоголевым в останні часи його віку (в зимі р. 1898) перед смертю, та й зміст поезії цілком відповідає такому здогаду. Ось сея поезія:

Янгол Смерти.

Хто-б не був ти: сильний світа,
Велет той, перед котрим
Без привіта і одвіта
Ми занедбано стоїм:

Хто-б не був ти: старець бідний,
 Що не знає, де і як
 Примостити в скринці мідний
 Десь загорений пятак:
 Хто-б не був ти: юнак сьмілий,
 Зачарований кругом,
 Лада в шаті сніжно-білій,
 Корунувана вінком, —
 Не жахайте ся ви сили.
 Що не знать в котрий час
 Налітає від могили
 Несподівано на нас.
 То оману, то дурницю
 Нам малюнок написав,
 Що таємну чарівницю
 Кістяком колись вражав.
 Тая сила — янгол Божий,
 Як всі янголи Його,
 Духом смирний, тілом гожий,
 Вірний кмет царя свого;
 Темним флересом повитий
 По між нами він літа,
 Кладучи покою міти
 На змовкаючі уста.
 І говорю: »Як би жало
 Те, яким я жало вас.
 Та вражати перестало, —
 Пожалоли б ви не раз!
 Я беру з землі нікчемність
 Ту, що долею зовуть,
 І веду вас у таємність
 Сьвіта иньшого, ніж тут«...
 Так літа посланець Божий
 З краю в край і день за днем,
 Той і люблячий і гожий,
 Що дарма ми смертю звем.

Поезія гарна, хоч, видно, ще не оброблена гаразд; від неї так і віс філософічним супокоєм людини, що вже примирила ся з думкою про смерть і уважає її навіть за добро для людей; настрій поважний, навіть суворий... Отже »Новое Время« (»чего изволите«, як велими влучно охрестив його великий сатирик російський Щедрин) не проминуло, щоб „при сей вѣрной оказіи“ не зачепити українства чисто блазеньською вихваткою, — „пускай, мовляв, ослиное копыто знают!“ Передрукувавши частину поезії Щоголева, обсекурантна часопись завважас іронічно: „Замѣчательныя вирши! Едва ли бы однако литература много потеряла, если бы они затонули въ морѣ, въ которомъ погибло не мало блистательныхъ произведеній пера. Г. Мордовцевъ, конечно, не согласится съ нами и на зло москалямъ сдѣлаеть даже видъ, что онъ такъ таки рѣшительно всѣ слова въ этихъ виршахъ понялъ... Охъ, не повѣ-

римъ!“ („Новое Время“, ч. 8912)... — На здоровечко!... З того, що „Новое Время“ покляло зневажливе сіє коло слів: „жахайтеся“ та „вражав“, — видно, що воно справді має велику рачию не вірити: редактор „Нового Времени“ так докладно знає українську мову, що не розуміє, що то значить „жахати ся“ або „вражати“!... „Ех, Ерѣма Ерѣма, сидѣть бы ты дома“ — та й не совав свого носа туди, де нічого не тямить!... С. Є.

Памятник Шевченкови. Загальні збори „Союза взаимопомощи русскихъ писателей“ 28 падолиста рішили прохати уряд, аби дозволив збирати по всій Росії жертви на пам'ятник Шевченкови, що має бути поставлений у Києві, на березі Дніпра. Не вже ми діждемо ся у скорім часі пам'ятника своєму національному гетьману?... С. Є.

Микола Карєєв. б. професор петербурського університету (спенсіонований в 1899 р. за свою близькість до університетської молодіжи, в звязку з тодішніми студентськими рухами) звідав мінувших вакацій Львів, щоб познайомитись з місцевими національними відносинами для своєї історії новітших часів. Прийнятий сердечно в українсько-руських і польських кругах, він так заінтересував ся львівським житєм, що на зимові ферії знову приїхав до Львова, вже спеціально, аби прочитати кілька відчитів. В товаристві Академічна Громада прочитав він 7 (19) січня відчит про змагання до самоосвіти серед російської молодіжи, а другого дня в великій салі Народного Дома публичний відчит про значінне Михайловського в російській літературі, на дохід бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка. Окрім того читав він в польським Історичнім товаристві відчит про студії всесвітньої історії в Росії, а мав замір прочитати також відчит у польським академічним товаристві, але сей остатній відчит чомусь не прийшов до здійснення. В своїх обох відчитах перед руською публікою проф. Карєєв показав себе дуже гарним популяризатором і прелегентом і вони були прийняті зібраними з великою цікавістю й симпатією. На жаль з публичного відчиту скористала головню молодіж, із старшої руської інтелігенції явило ся дуже мало, а особливо інтересне становище зайняли наші „настоящие Русскіє“: Галичанин передрукував фонетикою титул відчита д. Карєєва, і „свої люде“ зрозуміли сей натяк: на відчит прийшли тільки три москвофільські газетярі,

а й ті серед відчиту повиходили, демонстративно тріскаючи дверима; за те потім Галичанин „зробив добру міну при кепській грі“ і зазначив, що Товариство ім. Шевченка „ненароком“ зробило прислугу галицькій суспільності сим відчитом і що сим відчитом проломано леди для російської мови. Ледів між нашою українсько-руською й російською літературою й наукою ніколи не було, і ми завжди вміли відрікнати благородні змагання російської суспільності від елюкубрацій ренегатів; тому наші москвофіли й усунули ся від відчиту проф. Карєва: се хоч „русский“, але не з їх парафії.

По публичнім відчиті проф. Карєва відбув ся комерс, де довго за північ ішли промови і розмови на тему відносин поступової не-шовіністичної російської суспільності до українства, потребу більшого освідомлення її в сім напрямі і обопільного зближення. Другого дня наш шан. гість відїхав до дому. Пого публичний відчит, переданий редакції Літцнук. Вістника, появить ся в найближій книжці.

Заборона часописі. 22 грудня заборонено часопис „Сѣверный Курьеръ“, що почала виходити в Петербурзі в кінці 1899 року. Се був поважний, поступовий орган симпатичного напрямку; відкликав ся він горячо і прихильно на всяке добре діло. Коли виключити статю редактора д. Арабакина (в свій час про неї була мова в „Хроніці“) та відмову надрукувати статю про Кониського, „Сѣверный Курьеръ“ завжді і до українства держав себе прихильно, містачи статі, замітки і дописи про українські справи і оцінюючи їх безсторонно. В останніх числах знаходимо напр. такі статі про Україну: 1) Перетца „Очерки по истории малорусской литературы“ (ч. 375, 382 і 389, на жаль нескінчена); 2) ширшу замітку про вибори в Галичині (ч. 392). З приводу наглої смерті „Сѣвернаго Курьера“ до речі буде сказати кілька слів про стан російської преси взагалі. Як показує таблиця „исторического развития изданий“ (дивись „Энциклопедический Словарь“ Брокгауза й Ефрона,) до р. 1894 в Росії народилось було 320 більших місячників, 308 щоденних часописей і 33 гумористичні видання. „Живі“ з їх — 32 місячники, 89 часописей і 6 гумористичних видань. Часопись „Нижегородскій Листокъ“, розглянувши сі данні, пише, що „поле російської преси — то кладовище, де ле-

жать останки 90% великих місячників, 219 часописей і 26 сумних жартунів, що за життя сьміялись крізь ельози і невідомо з якої причини звали ся „гумористичними“ виданнями.

„О поле, поле! кто тебя

Усѣяль мертвыми костями? —

пригадус часопись з Пушкина і додає: — „але що найцікавіше, то се те, що кладовище російської преси — то кладовище немовлят-дітей: статистика показує, що пересічний вік небіжчиків має всього на всього 3 роки і 8 місяців“. „Сѣверный Курьеръ“ не дожив навіть до такого віку, бо виходив тільки 1 рік і 1 $\frac{1}{2}$ місяця. С. Є.

„Этнографическое Обзоріе“ про проф. Флоринского. У 3 кн. „Этн. Об.“ за 1900 р. надрукована така замітка про брошуру Т. Флоринского „Малорусскій языкъ и „українсько-руський“ літературний сепаратизмъ“: „Автор говорить на ст. 56—57 своєї брошури отсе: „Прихильники української літератури старають ся в останніх 25-літах вивести її з (тієних)... етнографічних рамок. Вони силують ся поставити українську мову на рівнім ступні з „общерусскою“, значить, старають ся надати їй ролю органа науки і висшої освіти для... українського народу... Простонародню українську мову... роблять викладовою не тільки в низших і середніх, але і в висших школах. Збирають ся гроші і роблять ся інші заходи для основаня малоруського або „українсько-руського“ університета... Іще енергичніше ведуть ся приготвлення для отвореня „українсько-руської“ академії наук. На українській мові пишуть ся і видають ся твори по історії й етнографії, медицині, математиці, природничих і інших науках. Розвиваєть ся також українська публіцистика“. Борбі проти того національного руху присвячена ціла брошура проф. Флоринского. Вона свідчить тільки про те, що люди науки бувають нераз незвичайно злими і шкідливими публіцистами як для народнього діла, так і для самої науки“. — Як видно — замітка невеличка, але влучна. /

Відчити про Україну в Москві Як відомо, існує в Москві етнографічний відділ „Общества любителей естествознанія, антропологии и этнографии“. На однім із засідань того відділу були два відчити, що дотикали також України, тому згадаємо про них трошки ширше. Перший відчит мав д. А. Л. Маслов. Він відчитав статю „Лирники Орловской губернии въ связи съ историческимъ очеркомъ

інструмента «малоросійська лира». Референт виводить початок ліри із глибокої старини. Вона належить до типа інструментів з клявішами. Першим інструментом того роду треба вважати грецький монохорд, що існував ще перед Пітагором. Від 15 віка почала лира ставати народним інструментом і розширила ся дуже далеко. До Росії прийшла з заходу або через Україну або Білу Русь. Що до лірників Орлов. губ., то автор не зауважав між ними ніякої організації. Далше зазначає він упадок епічно-ліричних творів народних та загин старинного типу старців. Їх репертуар змінив ся значно. Українські думи чути що раз рідше. Нема вже заінтересованія до дум і історичних пісень у народа, зайнятого матеріяльними журбами. Тепер співають ся найбільше духовні стихи або пісні до танцю. Ліпші співаки подібують ся щораз рідше і незабавки шезнуть зовсім, як щезли бандуристи, а старі народні пісні будуть заступлені новими». Автор взиває тому всіх прихильників пісні збирати музикально-етнографічні матеріяли поки час, бо потім буде запізно. — По відчиті відспівав д. А. Я. Порубіновский кілька духовних стихів, згармонізованих Н. А. Римским-Корсаковым. Потім слідував відчит Н. А. Янчука п. н. «Изъ побѣдки въ Полтавскую губернію». Автор звернув увагу слухачів, що Україна змінила ся дуже значно за останніх 10 літ. Практичність, борба за гріш, за невеличкий кусник землі бере перевагу над усіми духовними інтересами народа. Старина, важна для історії країни, для розуміння складу її людности, гине на кождім кроці. Супроти того добрі етнографічні музеї набирають що раз більшої ваги. В Полтавщині існує подібний музей в Лубнях, власність д. Скаржинської. У ньому зібрано дуже багато цінних матеріялів для пізнання старинної України. Велику надію покладає також автор на етнографічну виставу, що має бути отворена в часі 12 археологічного конгресу в Харкові. Він вірить, що співчутє до нашої народної пісні буде все рости і міцніти в освічених верствах. — Потім відспівали д. Г. А. Трайтер і Ф. Ч. Мухіна кілька сольових і двоголосних пісень, як взірші нових музикальних записів, а хор студентів під управою д. Янчука кілька хороших пісень; публіка нагородила виконавців горячими оплесками. (Русскія Вѣд. ч. 134. 1900). В.

Медичні летючі картки. Остатній VII з'їзд імени Пирогова в Казані між иньшими медичними справами обговорював ширення між народом таких медичних карток, які-б давали селянинові розуміння про всякі хороби, особливо про тигісну, і щоб такі картки даром роздавали ся по земських лікарнях. Тут-же був ухвалений російський зміст деяких карток, як от: «О сифилисѣ», «О родахъ», «О скарлатинѣ» і т. д. Земства почали друкувати й ширити ці картки. На з'їзді земських лікарів Анапійського повіту в Херсонщині 21-го липня 1899 року зняло ся питання про те, що ті картки через свою мову не зрозумілі нашому народові і всі земські лікарі постановили: «Визнаючи, що в інтересах боротьби з усякими пошестями потрібно, щоб картки були друковані на мові зрозумілій народові, просити земську управу, щоб доручила перекласти й видрукувати ті картки на мовах українській і молдавській для ширення їх по лікарських амбуляторіях Анапійського повіту в підходячих випадках». Управа земська згодила ся з лікарською постановою, картки були перекладені, дозволені цензурою і земська управа видрукувала їх на земські кошти по 15.000 кождої картки. Тепер з Анапійської управи дістають їх иньні українські інституції за платню: великі картки в 1 аркуш — по 4 руб. 1000 штук, а меньші в $\frac{1}{4}$ арк. по 1 руб. 1000 шт. Доси Анапійська управа надрукувала 4 картки про хороби, а саме: 1) «Про сифіліс («праці», 2) «Про скарлатину», 3) «Як оберетти себе від віспи» і 4) «Про коросту». Сподіємо ся, що й на далі виходити-муть ще нові картки і як можна більшим накладом, бо перший наклад уже вичерпаний; а тим часом 10 українських губерній потребують ще десятків тисяч таких карток. Самий зміст карток такий, що кращого й бажати не можна: мова дуже добра, суто-народна, з народною термінологією, легко читасть ся. Коли-б ці картки та не були друковані «москалівкою», то певне дійшли-б і до Галицького народу. I. J.

Українська мова і плякати. В 1898 році в Анапії вийшов перший укр. плякат за весь час нашого лихолітя. Се було комерчеське «Оповіщенє». Варто сказати кілька слів про сей історичний документ. Один Жид-комерсант хотів пустити оповіщенє на мовах українській, молдавській і російській. Справник заборонив йому український текст. Тоді

він удав ся до Одеської цензури і та дозволила. І от ми читали наліплене по вулицях города: «Оповідіаю високошановних обивателів гор. Ананііва й околиць його, що колишній паровий млин Ляховецького (тепер Юновського) меле усяке зерно на крупчатку по 7 копійок за пуд. У млині продають ся також різні сорти борошна по дешевим цінам» і т. д., а вікні: «З повагою, Юновський». Два роки пройшло, а доси сей факт оповіщення зостав ся єдиним. Як бачимо, само житє вимагає народньої мови навіть в комерчеських справах. Хто хоче, щоб народ слухав, що він каже або пише, той нехай повертає ся до народу на його мові. Польські комерсанти та фабриканти се розуміють і у їх навіть на етикетках, хоч десь у низу та приписано по польськи.

Л. Л.

Український поет 30-х рр. Сим літом вийшла в Києві книжка: «Воспоминання и стихотворения Н. Шрамченка», що складаєть ся зі споминів автора і кількох десятків українських поезій, писаних ним в 30-х роках мин. ст. Автор походить із старого козацького роду і був земляком нашого славного письменника П. Куліша. Він родивсь у м. Вороніжці, Глухов. пов. Спомини Шрамченка, що вмер у 90-х рр., мають у собі мало цікавого, поезій-ж відзначають ся щирим чутєм і своїм складом схожі з народньою піснею. Вони писані автором в молодім віці підчас його військової служби в Ковенській губ. на Литві. Книжка видана «pro domo sua» і тому не поступила в продаж.

Л. Л.—к.

Українські брошури. Харківське губ. земство ухвалило друкувати брошури в українській мові про пошесні хвороби і роздавати їх безплатно селянам. («Чернигов. Земельний Сборник», ч. X).

Л. Л.—к.

Книжка й автор. Півтора року тому назад з Полтави був поданий до цензури рукопис під заголовком «Гарненька книжечка», та й доси про него ні слуху, ні духу. За сей час автор, чи будучий видавець, уже тричі слабував на інфлюенцу, раз хворів нефритом, раз западенням на легкі і недавно трохи не вмер від тифової горячки. Коли він слабував на горячку, то йому все ввижало ся, що цензура дозволила «Гарненьку книжечку» і що він бігас та клопочеть ся по друкарнях. Тепер же він хворий на сугавний ревматизм, що пошеував йому серце, після чого стала водяна. Увесь пухлий від водяної він одне тільки й каже:

«Невне я не дїжду ся свого рукопису з цензури; так й умру не видрукувавши «Гарненької книжечки». Чи думають панове цензори, що наші автори та видавці безсмертні, або принаймні живуть стільки літ, скільки черепахи?»

Л. Л.

Памятник Гребінці. Пірятинське повітве земство призначило на п а м' я т н и к Євгенові Гребінці 300 р. Памятник сей стояти-ме на могилі письменника в хуторі «Гребінчин Яр».

„Галицкая Русь подъ властью Австрий“. Під такою назвою була читана лекція учителем гімназії І. Шнеком у Вільні 15 марця с. 1900-го року в залі 1-ої муж. гімназії. В лекції більш детально була обговорена історія відродження Галичини в мин. стол., реформи 1848-го і 60-х рр., розповіджено заслуги «русской» партії і повстанє українофильського напрямку серед галицької інтелігенції, яко результат польської інтриги. Про сучасний стан говорено дуже мало.

Л. Л.—к.

Памятник поэту Нікітіну. З нагоди 75-літніх уродин російського поета Нікітіна, Вороніжська мійська рада відкрила за царським дозволом збір грошей по Росії на памятник тому поету. Памятник має бути поставлений у Вороніжці.

Л. Л.—к.

Укр. книжка в школах. «Учений комітетъ» (при міністерстві осєвіти) дозволив завести у катальогі народніх бібліотек брошуру Т. Осадчого п. з. «Козацькій батько Палій» Херсонь 1892. Ц. 15 коп.

Конкурс. Управа «Благотворительнаго общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ» у Петербурзі розписала конкурє на написанє популярних брошур на українській мові: 1) із сільського господарства або природничих наук взагалі, відповідних до практичних потреб і питань селяньського побуту українських губерній; 2) із гігієни або медицини, теж у формі практичних вказівок, що впливають із умов сільського життя і відповідають найбільше некучим потребам українського селянства. Конечною умовою признаня премій є приступність і простота викладу; дуже пожадана белстритична форма. Першину признаєть ся творам, що виповняють найбільше дієкливі прогалини популярно-наукової української літератури. Величина брошур визначаєть ся на 1 до 3 аркушів формату $\frac{1}{32}$. Премій визначаєть ся дві: 1) за найліпшу брошуру, що відповідає умовам конкурє і присвячена сільському господарству або природничим наукам, виплатить

ся 150 карб.; 2) за найліпшу брошуру із медицини або гігієни виплатить ся 25—50 карб. від друкованого аркуша, відповідно до вартости твору. Преміювані рукописи передають ся для першого видання «Благотворительному обществу». Остатній речинець для надіслання рукописів — 1 січня 1902 року. Рукописи належить висилати на імя голови Товариства — Данила Лукача Мордовця (СПетербургъ, Столярный пер. 6). *В.*

Дозволено цензурою. 1) Цензура дозволила виставляти в театрі драму Б. Грінченка «Серед бурі». 2) Як оберігати себе від віспи. Про скарлатину (праскуха). Про сіфіліс (пранці). Про коросту (чухачка). — (Переклад з листів «Общества русских врачей имени Пирогова»). 3) Кониський О., — Житє Тараса Шевченка, популярна житєпись поета українською мовою, 4) Левіцький Ів., — 3 давних часів (оповіданне про Богдана Хмельницького), 5) Комаров М., — Богдан Хмельницький, 6) Кримський А., — Повістки та ескізи (з поданих шести оповідань цензура дозволила лише два: „Батьківське право“ та „Не порозуміють ся“). *С. С.*

Відослано до цензури. 1) «Ластівка» подарунок українським дітям, зібрав Гнат Галайда. 2) «Перекотиполе» Квітки-Основ'яненка.

Переклади українських творів «Харьковское Общество Грамотности» видає «Добромъ все преодолѣешь», етнографічний нарис з бутя Кіргізів, переклад з укр. «Добромъ все преодолеешь» Гната Галайди.

Нова збірка фольклорних матеріалів. Друкуєть ся і незабаром вийде в світ книга: «Б. Грінченко, Изъ усть народа» як додаток до «Землегаго Сборника Черниг. губ.».

„Воскресеніє“ і „Моск. Вѣд.“. В Екатеринодарі один крамарь Вірменин, як пишуть «Кубан. Вѣдомости» (ч. 89), почав роздавати своїм покупцям, як безплатну премію, роман Л. Толстого «Воскресеніє». Часопись, оповідаючи про се, хвалить сей вчинок крамаря: їй здає ся далеко користнійшим для публіки одержувати в крамницях книжки, ніж звичайні в таких випадках додатки до того, що купує ся, от як цукорки, цяцьки та всякі дрібниці. Далеко не так подивилась на сей факт «охранительна» часопись «Москов. Вѣдом.» В ч. 124 вона помістила статю «Армянигъ, пропагандируюцій «Воскресеніє» Л. Н. Толстого», — де ганьбить бідного Вірменина трохи не

зрадником. Остатній винен, каже часопись Грінгмута, тим, що розповсюджує книжку, яка що до виховування має дуже негативне значінне і через се саме береть ся не за своє діло, бо розповсюдження книжок зовсім не йде до крамарства. Чому-ж дивувати ся тій темряві, що облягає низчі верстви російського суспільства, коли часть преси піднімає страшенний галас, як тільки де починає блимати маленький промінь світла?... *В. С.*

Переклад святаго письма. На той час, коли в Росії приватна ініціатива ніяк не може перевести в житє заміру видання святаго письма на українській мові, через цензурні перешкоди, — часто бачимо, як російський уряд сам стає у помочи під час видання того-ж письма на інших чужих мовах. Так із газети «Казбек» довідуємось, що уряд призначив 1500 руб. на виданне Євангелія на Осетинській мові. *Г. К—К.*

Число часописей в 1900 році. Минулого року виходило на цілм світі 51.942 періодичних часописей. З того числа припадало на: Північну Америку 26.620, Німеччину 7.760, Францію 7.151, Англію 4.400, Австрію 2.501, Угорщину 1.603, Італію 2.178, Іспанію 850, Швайцарію 690, Східні Індії 650, Бельгію 467, Росію 450 (?), Норвегію 390, Швецію 350, Бразилію 330, Данію 300, Румунію 129, Сербію 78, Грецію 53, Туреччину 45. *В.*

Секти в Росії Секти релігійні поділяють в Росії на шкідливі просто (вредныя) і на особливо-шкідливі (особенно-вредныя), але прикмет, на підставі яких мусить бути утворена та кваліфікація тої чи иньшої секти, до останнього часу не визначено. Залічити секту до тої чи другої категорії залежало почасти від місцевого духовного, почасти від свѣтського уряду. Відомий процес тираспольських сектарів (Ковальова та ин., що самі себе замурували у льоху) дав привід Синодови зробити пояснення що до признання шкідливости сект; секта вважаєть ся шкідливою, коли: 1) сектарі з релігійних мотивів важать ся позбути житє власне, чи ближніх своїх; 2) істнованне в секті гидких і антиморальних подій і 3) змагання проти державного устрою, зоби підрізати підвалини родини, суспільности й держави. *Ф. М.*

Заказ кольпортажі. В р. 1899 Єлисаветградське (в Херсонщині) повітове земство ухвалило поширити земську книгарську справу в повіті. У своїй поста-

нові земельні збори піднесли тоді ось які гадки: 1) зорганізувати в Єлисаветі продаж книжок із власної книгарні; 2) відкрити в селі Новоукраїнці філію книгарні і 3) найняти книгоношу, щоб ширив книжки в повіті. На зборах цього року, що відбули ся в червці, виявилось, що губернатор скасував усі ті пункти, зауваживши, що земство не має права

без дозволу поліційного та його, губернаторського, ширити книгарську діяльність у повіті. Сей факт служить ще одним зайвим доказом, як важко ширити просвіту в Російській Україні навіть на чужій мові, через пілковиту злежаність від різних превосходительних та сиятельних мракотлюбців.

Гр. К^о—ко.

II. Нові книжки.

Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Р. 1901, кн. 1. Т. XXXIX. Накладом Н. Т. ім. Шевченка. З друкарні Н. Т. ім. Шевченка. Львів, 1901. Ціна 3 кор. Зміст: 1) Памяти Олександра Кониського, написав Михайло Грушевський (з портретами) с. 1—12. 2) Недруковані поезії Т. Г. Шевченка, подав Олександр Кониський с. 1—8. 3) Варіанти на декотрі Шевченкові твори, подав Олександр Кониський (кінець) с. 1—22. 4. Погляд на сучасний стан історичних розвідів українсько-руської літератури. Найдавніший період. Кілька проблем і дезидератів, написав Др. Олександр Колесса с. 1—40. 5. Латинські інфінітиви на ієг, написав Іван Конач с. 1—2. 6. Miscellanea: а) Вірша епископа П. Шумлянського про події 1683—6 рр., подав Др. Іван Франко; б) Сотворене жінки (народня), з народних уст подав Др. Олексій Маркевич с. 1—6. 7. Наукова Хроніка: 1) Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії літератури й штуки за 1899 р., подав Др. М. Кордуба; II. Середні віки (докінченне). IV. Нові часи с. 1—56. 2) Огляд часописей за р. 1899 — Часописи видавані по за Україною с. 57—78. 8. Бібліографія (рецензії й справозданя, зміст на с. 31) ст. 1—32.

Збірник математично-природописно-літварської секції Наукового Товариства імені Шевченка. Т. VІІ. Випуск I. Часть математично-природописна під редакцією Івана Верхратського і Володимира Левицького. У Львові, 1900. Накладом Наук. Тов. ім. Шевченка. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ціна 2 кор. Зміст: 1. Володимир Левицький, До теорії рядів степенних. Ст. 1—10. — 2. Софрон Матвіяс, Депо про лучі Бекереля. Ст. 1—8. — 3. Володимир Левицький, Короткий начерк теорії функцій автоморф-

них. Ст. 1—29. — 4. Стефан Рудницький, Про плями сонічні. (Часть перша). Ст. 1—27. — 5 Бібліографія і хроніка математично-фізична. Ст. 1—11.

Часопись Правнича і Економічна. Правничі і економічні розвідки Історично-філософичної секції Наукового Товариства імені Шевченка. Рік I. Том I. Редактор др. Станіслав Дністрянський. У Львові, 1900. Накладом Наук. Тов. ім. Шевченка. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ціна 2 кор. Зміст: 1) Предмова. Ст. 1—6. — 2) Андрій Гошовський, Про новий напрям в науці приватного права. Ст. 1—12. — 3) Др. Станіслав Дністрянський, Бернська унія і наше відношенє до неї. Ст. 1—56. — 4) Др. Іван Франко, Грималівський ключ в р. 1800. Ст. 1—52. 5) Оцінки і реферати. Ст. 1—64.

Погляд на сучасний стан Історичних розвідів українсько-руської літератури. Найдавніший період. Кілька проблем і дезидератів. Написав др. Ол. Колесса. У Львові, 1901. Накладом Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 40, вел. 8^о. (Відбитка із XXXIX т. «Записок»).

Руска читанка для першої класи шкіл середніх. Уложив Сергій Шойнаровський, ц. к. професор гімназіальний. Чернівці, 1900. Накладом Англія і Суханки. З друкарні товариства «Руської Ради». Ст. 248, вел. 8^о. — На Буковині не було доси окремих підручників для науки руської мови в середніх школах — учителі і ученики послуговували ся там галицькими підручниками. Коли одначе православна консисторія запротестувала свого часу проти деяких уступів у галицьких підручниках, що могли зобиджувати релігійне чутє православної молодіжи, красава рада шкільна постановила завести на Буковині окремі підручники для науки руської мови. І се стало ся

дуже добре. Через те буковинські підручники побудуться не тільки тенденційних релігійних уступів, але й історичних, якими галицькі підручники пересипані наскрізь. Усякі оповідання про Ванд, Кракусів, Владиславів і т. д., що мають у нас на меті впливати в молодіж національну „здуду“, але все під польською опікою і старшинством, там не будуть мати місця. Так само не будуть представлювані тенденційно характеристики наших письменників, або навіть замовчувані. Чи не сьмішно пр. виглядає, коли в підручниках для науки нашої літератури згадується про таких письменників, яких писаня вже давно належать до археології, а промовчується Драгоманова, Франка і інших, які не до смаку п. Бобжинському? Чи галицькі педагоги думають, що тим чином не допустять молодіжки до читання творів сих письменників? Чи не звістні ті імена всім у Галичині, що краще знають читати? — І ще одна річ добра в читанні д. Шпайнарівського: він подає у ній виїмки навіть найновіших і наймолодших наших письменників, чого галицькі педагоги не роблять, уважаючи очевидно, що се не видає... Добре також, що кожного автора виїмок зазначений його іменем; на нашу думку повинні одначе імена авторів стояти зараз під поодинокими уступами, а не на кінці книжки. На одно лише треба д. Шп. звернути увагу — тим більше, що він укладає ще читанки для інших клас — на мову; вона в сій читанці не всюди і не дуже поправна, а того не повинно бути у книжці, з якої молодіж має вчити ся мови. Так само такі уступи, як 188 і кілька інших, в яких нема ні форми, ні змісту, ні ідеї — не повинні входити в читанки: в них належить подати тільки те, що найліпше в нашій літературі, що може служити за взорець літературний, а не літературне сьміте. Надіємось, що при другій книжці сих закидів не будемо повторяти.

В.
Самостоятельная Украина. Рѣчь, произнесенная в 39-ую годовщину смерти Т. Г. Шевченка. Перевод с украинскаго. Изданіе А. Б. Ворога. N. I. 1900 год. Ст. XVIII + 46. 4°. Ціна 60 коп. Отсе переклад звістної брошури, виданої у нас минулого року, з за якої «Галичанинъ» нароби́в був стілько галасу і денунціяцій. Для нас інтересна незвичайно в брошурці передмова передкладчика, в якій говорить ся із такого становища до російських

читачів, з якого не говорив доси ні один Українець російський. Тому, що та передмова буде надрукована незабаром в одній із книжечок «Вид. Спілки», ми не будемо розводити ся ширше тепер над нею, зазначимо тільки, що самий факт існування думок, висловлених у передмові, між Українцями, вказує на поступ еволюції їх національного розвою, який хоч незначно і поволі, але все таки доконується ся... Брошура очевидно не друкована, лише гектографована. **В.**

Видавництва Товариства „Просьвіта“. Останніми часами вийшли накладом «Просьвіти» отсі нові книжечки:

1) Ч. 243—244. Хрестіян Г. Зальцман. Книжка приказок про те, як не належить ся поводити ся з дітьми. Переклав Теодор Біленький. З переднім словом Івана Франка. Коштом і заходом Товариства «Просьвіта». Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 78, 8°. Ціна 40 сот.

2) Ч. 245. Про спис людности (конскрипцію). Написав др. Кость Левицкий, адвокат у Львові. В додатку: Староруські оповідання ч. V і VI. Переповів Ів. Франко. Коштом і заходом Товариства «Просьвіта». Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 16 + 19. 8°. Ціна 20 сот.

3) Ч. 246—247. І. Фармазони або як то трійцять Срібнарівських господарів записало ся чортови і як то они за сім літ, сім місяців і сім неділь дуже забогатіли. Красна і правдива повість для розумних господарів. Написав Ю. Федькович. (Наклад третій). II. Поезії Юрія Федьковича. Коштом і заходом Товариства «Просьвіта». Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 50, 8°. Ціна 40 сот.

Коляди і щедрівки з додатком тропарів і антифонів на Різдво Христове і Богоявленє. Коштом і заходом товариства «Просьвіта». Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 84, 16°. Ціна 20 сот.

Бібліотека для рускои молодежи під редакцією Юліана Насальського. Бібліотеки сєї, що виходить уже сьмий рік і друкується ся доси псевдо-етимологічною правописею, вийшло останніми часами три томьки. Вони містять:

1) Т. XLIV. Два брата. Оповіданє. Написавъ Андрей Веретельникъ. Коломья, 1900. Зъ печатнѣ А. І. Мизевича. Ст. 64, мал. 8°. Ціна 32 сот.

2) Т. XLV. Звѣнокъ. Образъ въ пяти вѣдслоняхъ Вильгельма Каммерера. За дозволомъ автора на рускій языкъ переклавъ Яковъ Зробекъ. Коломья, 1900. Зъ печатнѣ А. І. Мизевича. Ст. 44, мал. 8°. Ціна 28 сот.

3) Т. XLVI. Народні казки. Збравъ о. Михайлъ Мосора, парохъ Поручина. Часть I. Коломья, 1900. Зъ печатнѣ А. І. Мизевича. Ст. 32, мал. 8°. Ціна 20 сот. Зміст: 1) Про чарѣвницю и ея роги. 2) Два приятелѣ. 3) Якъ входить ся на проводника злодѣвъ. 4) Убійство чоловіка кличе до неба о помсту. — Усі три томйки продають ся також разом в одній книжочці по ціні 70 сот.

Енцикліка Папи Льва XIII про робітничє питанє. Накладом «Літер. наукового Товариства» української духовної семінарії у Львові. Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 40, 8°. Ціна 30 сот.

Нѣчь енолеємска. Ораторія сценічна въ 4 актахъ. Написавъ І. Я. Луцькъ. Музыка О. М. Копка. Перемышль, 1900. Зъ печатнѣ Николая Джулинського. Ст. 64, 8°. Ціна 60 сот.

Теофилъ або выкладъ гомилитичный Апостоловъ и Евангелій дра Іос. Мѣльничного. Томъ III. Выпускъ VI (останній). Львів, 1900. Ст. 413, 8°. (Літографія). Ціна 2-60 коп.

Калєдарик на звичайний рік 1901. Львів, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Накладом філії «Руского Товариства педагогичного» в Коломиї. Ст. 32, 32°. Ціна 25 сот.

Новорічник. 1901. Калєндар. Накладом і друком В. А. Шийковського. Львів, 1901. Ст. 16, 16°.

Християньскій калєндар Місіонаря на рік звичайний від Рождества Христового 1901. Рочник перший. Жовква, 1900. Печатня ОО. Василіян. Ст. 110, 8°. Ціна 50 сотиків.

Илюстрований Калєндарь Пр. Дѣвы Маріѣ на рікъ 1901. Вѣнтербергъ, 1900. Накладомъ Івана Штайнбренера. Ст. 80,

4° (без інсератів). Ціна 80 сот. Те саме виданє скорочене коштує 60 сот.

Приятель Жовніра Ілюстрований калєндар на рік 1901. Вѣнтербергъ, 1900. Накладом Івана Штайнбренера. Ст. 128, 4°. Ціна 1 кор. (в оправі).

Короткий начерк теорії функций автоморфних. Написав Володимир Левицький. Ст. 30, вел. 8°.

З теорії рядіє степенних. Написав Володимир Левицький. Ст. 10, вел. 8°. (Обі отєї праці — то відбитки із першого зошита VII т. «Збірника мат.-природ.-лікарської секції».)

Марта Борецька. Историчне оповіданє. (Виданє Руского Товариства педагогичного, Ч. 82). Друге виданє. У Львові, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 72, мал. 8°. Ціна 64 сот.

Воронка С. Ф. Коханци Шкодныкы. Жартъ — водевилъ въ 1 дїи. Сумы, 1900. Типо-літографія К. М. Пашкова. Ст. 47, 16°. Ціна 20 коп.

Дубровенко Матвій. Вириси. Перши юношии творы та переклады. Екатеринославъ, 1900. Ст. 42, 4°.

Котляревскій И. П. Наталка Полтавка. Украинская опера въ 2-хъ дѣйствіяхъ. Изд. книгопр. Т. Губанова. Кієвъ, 1900. Тип. Н. Чоколова. Ст. 106, 16°.

Самойленко Кирилль Ивановичъ. Колядники. — Максимъ Цымбаленко. Семень у пекли. Поэма. Кієвъ, 1899. Тип. Т. А. Губанова. Ст. 28 + 38 + 107, 16°. Ціна 20 коп.

Ц... батько, О. Стародавня Украина въ драматычныхъ справахъ. V. Левенци. VI. Пушкаривна. Одеса, 1900. Тип. акц. вожнорус. Общества печати. дѣла. Ст. 87 + 90, 4°. (Літографованє виданє).

Цымбаленко Максимъ. Дивный сонъ сыротыны. Розмова про гроши, або сыротына. Поэма. Изд. книгопр. Т. Губанова. Кієвъ, 1900. Тип. Н. Чоколова. Ст. 108, 16°.

Шабленко А Я. Нова хатына Збирнычокъ творивъ. СПетербургъ, 1900. Тип. столичная. Ст. 49, 8°.

III. З газет і журналів.

„Rigasche Rundschau“ з приводу полєміки про українську мову, яка вела ся останніми часами, пише: Значінє української мови, яко мови літературної, на-

ново обговорюють ся в певній частині рос. часописей. Суперечка, яка знялась за сю річ, прибрала такі розміри, яких, на нашу думку, вона й не варта. По на-

шому справа української мови та Plattdeutsch'a — однакові. Нікому не припало на думку зробити Platt мовою уряду або уживати його в працях наукових. Та як би в Німеччині панував такий короткозорий погляд, який існує в Росії в справі української мови, то німецька література збідніла-б на такий коштовний скарб, як твори Фріца Райтера або Клявса Грота, котрі пишучи Hochdeutsch-ом, не станули-б так високо. Те, що творів їх не розуміють Німці південні, не шкодить їх вартости. Те-ж було-б з творами українськими в Росії, але се-ж не дає жадної підстави для того, щоб відмовити Українцям права висловляти свої спостереження та вражіння в говорі для них звичайному. З приводу наших уваг що до української мови висловлює один читач таку думку. »Дуже розповсюджений погляд, що мова українська стоїть до російської так, як Platt до Hochdeutsch-a, на мій погляд хибний. Platt уживають кілька мільонів, українську мову близько 30; український нарід має власну історію (козацтво) і власну літературу: Шевченка, Котляревського та ин. Нестор, перший письменник східного Славянства, писав мовою не російською, а церковно-славянською, помішаною з формами питої мови — української. В останній час польського пановання в Києві була вища школа духовна, в котрій мовою викладовою була українська. Професори тої школи, Українці, учились у Кракові і написали де-кілька книг мовою питою. Нарешті дякуючи лиш випадковим обставинам Гоголь, Потапенко, Короленко та багато иньших писали та й тепер пишуть мовою російською, почувавши собі за честь, що вони члени »общерусскаго« народу». Так промовляє допис нашого читача. Твердження його, ніби-то мову українську не вільно поставити в один ряд з Plattdeutsch, ми не можемо визнати за слушне. Хоч у сій справі не ходить о абсолютне число тих, що уживають якийсь говір, — Plattdeutsch мають за питою мову мало не 5 мільонів народу, бо його уживають за де-якими місцевими відмінками від горішнього Рену до Мемеля, здвож усього північного та східного берега, не уважаючи на мову Голландців та Бурів, котра в середніх віках була ще блища до Niederdeutsch ніж тепер. В середніх віках Niederdeutsch була виключно-единою мовою північної Німеччини, що свідчить Балтійська літопись та велике число слів Niederdeutsch'a

в сучасній мові Лативів. Від часів Грота, Райтера та иньчих повстала долішно-німецька, властиво-ж кажучи плоско-німецька література і Platt єсть уже не жаргон народній, але, як і українська мова, відрубна галузь великої мови.

Ті самісїнькі причини, котрі зробили мову українську другорядною, стали на перешкоді для утримання Niederdeutsch яко спільної мови, в котрій мають відбуватись зносини; між тими причинами найперша — намагане нації здобути в єдиній мові спосіб до з'єднання. Та проте Platt, українська та провансальська мови можуть прямувати до власного розвою. В міру того, як нація різнородніше розвиває свій язик, вона робить ся більш спроможною вичерпати в літературі та штучці скарби народнього духа. »Рижській Вѣстник« у вступній статі кличе до зброї проти української мови, яко перешкоди для національної єдності держави. Ми не будемо порушувати його, що найменше, сумнівних аргументів, — хочемо лише навести, що єдність німецького народу не потерпіла жадної шкоди від літературного плекання Plattdeutsch, котрому, як відомо, не ставить ся жадних перешкод. У Франції langue d'oc не стала на дорозі найбільшому ступіневі централізації.

Вс. К.

Monitor, орган недавно вибраного зі Львова пседа Брайтера, в ч. 4 з д. 20 січня с. р. містить спростоване учителя бучацької гімназії, проф. Мрица, гідне уваги з неодоного погляду. Нам не дучало ся доси бачити документу, що кидав би більш некорисне світло на духовний і моральний рівень, на якім стоять, чи радше до якого здужали впасти деякі наші педагоги. Не входячи в деталі особистої натурї, ми приведемо з сего спростованя тільки одно реченс. З альбомом, який дає чисте сумління, проф. Мриц твердить: „Prawdą jest, że uważam za swój święty obowiązek wypełnianie z głów młodzieży wszelkich myśli nie objętych przedmiotami szkolnymi“. Завважимо, що між иньними закидами піднесеними „Monitor-ом“ против проф. Мрица, був також закид сповнюваня служби „пшицця“ та донощика і супроти учеників і супроти своїх товаришів. Цікаво знати, як же се проф. Мриц викоріняє в головах молодіжи такі чи иньні думки? І чи думає проф. Мриц, що та молодіж вічно буде сидіти в гімназії і вічно пережовувати предмети обняті гімназьяльною програмою? І чи

думає проф. Мриц, що коли-б яка надлюдська сила справді здужала викоринити з голов молодіжи всякі иньші думки, то по скінченю гімназії та молодіж опинилась би на білім сьвіті в положеню безпомічних калік, пеленкових дітей або кретинів? Чи чував проф. Мриц у своїм житю дещо про принцип, покладений навіль у основу австрійських шкіл „Non

scholae sed vitae?“ При кінці XVIII в., тоді, коли сей принцип зроблено основою шкільництва, скасовано в Австрії давній звичай — ставити сплетників, лихословників та обмівників на прилюдне позорище коло ганебного стовпа. Проф. Мриц гідно розпочав XX-те столітє, поставивши сам себе коло такого стовпа. I. Ф.

IV. Персоналія.

Ювілей 25-літньої літературної діяльності Ом. Поповича. Дня 18 падолиста 1900 р. обходили Буковинські Русини ювілей 25-літньої літературної діяльності свого письменника Омеляна Поповича, в якому взяли участь також иньші, не-буковинські Русини, а між ними і наше Наукове Товариство імени Шевченка, що вислало ювілятові привітну телеграму. Омелян Попович уродив ся 1856 р. в Дорнаватрі на Буковині, де його батько був православним священником. Дитинні літа прожив серед Гуцулів у Путилові. До гімназії ходив у Чернівцях, але не скінчив її, перейшовши із VI класи до учительської семінарії. Ставши народним учителем, розпочав горячкову роботу над піднесенем народної просвіти. Опісля був іменований повітовим інспектором народніх шкіл, а врешті членом ради шкільної красвої і заступником красвого інспектора для всіх народніх руських шкіл на Буковині. На однім і другім становищі поклав великі заслуги для руського шкільництва і звязав із ним тісно своє ім'я раз на завжди. Він не тільки з'організував руські школи, але й подбав, аби вони сповняли свою задачу, та не були лише на папери, як то в численних випадках буває у нас. Хто знає, як трудно довести таку річ до ладу, той потрапить докладно оцінити працю О. Поповича. Та не тільки на полі шкільництва положив він заслуги, але й на полі літератури, особливо популярної. Правда, до визначних письменників він не належить, в історії літератури не займе певно першорядного місця, та все не мала заслуга його буде й тут, особливо коли возьмемо на увагу час, в якому він працював, і обставини. Свою літературну діяльність розпочав Ом. Попович 1875 р. Зразу писав стихи — як багато иньших молодиків — опісля перейшов на статі

педагогічно-дидактичного змісту, вкінці звернув ся до популярних брошурок. Отут видав він такі брошури: а) Для молодіжи: »Хлопці садівники«, »25 повісток для чемних діточок«, »10 казок для діточок«, »Із життя цїсаря Франца-Йосифа I«, »Цїсар Франц-Йосиф I« (ювілейна книжочка). б) Для народа написав він книжочку »Розмова лікаря Розмовича з селянами« та »Чума горілчана« (переклад із німецького). Далше написав він методичний підручник »Наука читаня і писаня«, що вийшов уже другим виданєм і »Наука читаня та граматики в другім році шкільнім« та уложив отсі учебники для шкіл: »Буквар для шкіл народних«, замінений опісля на »Читанку і граматику« часть I; »Читанка« II і III часть; »ГраMATика« I і II часть; »Ruthenisches Sprachbuch« часть I і II для середніх шкіл; »Німецький учебник« часть III (першу і другу часть сеї книжки переробив і змінив значно). Крім того укладав О. Попович від 1879—1899 безплатно всі календарі »Рускої Бесіди«, редагував безплатно місячну газетку »Бібліотека для молодіжи« від 1885—1895 р. та політичну часопись »Буковину« від 1885—1891 р., якої був також головним співробітником. Якийсь час редагував також руську часть органу буковинських учителів »Bukow. Lehrerstimme« та дописував до ріжних часописей, як: »Родимий Листок«, »Лопата«, »Руска хата«, »Ластівка« і ин. Як показує ся з того коротенького огляду діяльності О. Поповича — він заслужив собі вповні на те, аби буковинські Русини пошанували його публично за працю, що й стало ся. Ми зі свого боку бажасмо ювілятові, аби він і далше трудив ся для народної справи та був певний, що праця його, хоч про око дрібна, не згине безслідно. В.

Патер Ф. Г. Дідон. Два ворожі війська станули супроти себе. Одно застромило свою хоругву на Musée Guimet, друге на Ватикані. По одному боці такі борці, як Моріс Верн, Макс Міллер, Сабатіє, Кюнен, Тіле, по другому аббе Фуар, Прессансе, патер Дідон і ин. Борба завзята і мабуть не покінчена ніколи. Одні борці падають, інші намісць них стають. Саме в борбі по боці католицизму несподівано віддав духа в минулому році патер Ф. Г. Дідон. Католицизм в особі Дідона поніс величезну втрату. Дідон був найталановитіший сучасний проповідник і зручний письменник. Вродив ся 17 марта 1840 в місті Тове. По покінченню шкіль під впливом звісного проповідника Лякордера вступив у орден Домініканів. Від р. 1862—68 студював теологію в Римі, де особливо заглибив ся в читанні творів Томи з Аквіну. Від 1868—1875 пропагував у Франції ідею християнського соціалізму. Опісля зістав ігуменом монастиря Домініканів у Парижі. Тут своїми проповідями придбав собі європейську славу. В падолисті 1879 р. в костелі св. Пилипа мав проповідь про розвід. Проповідь була ліберальна. За се Дідон був покликаний до Риму і засуджений на 1½ річний примусовий побут у монастирі на Корсиці. Опісля студював Дідон на берлінському та липському університетах греку і гебраїку. Наміряючи написати відповідь на книгу Ренана »Vie de Jesus«, патер Ф. Г. Дідон вибрав ся до Палестини. На основі тут зібраного матеріялу написав він 1890 р. свій твір п. з. »Vie de Jesus«. Твір сей не відповідає вимогам сучасної критики, але він і не без вартости. Дідон силкуєть ся малювати постать Ісуса на тлі тогочасних обичаїв і палестинської географії. Праця прийнята була з великим одушевленем в католицькому таборі. Зараз книгу Дідона перекладено майже на всі європейські мови. В надгороду автора іменовано директором колегії Альберта Великого у Парижі. Дідон думав своїм твором знищити вплив Ренанової книги: »Vie de Jesus« та Штрауссової: »Das Leben Jesu kritisch bearbeitet — одначе се не вдало ся йому. Намій громаді Ф. Г. Дідон звістний із його статі п. з. »Житє Ісуса Христа« в перекладі Івана Франка. Ся статя — синтеза сеї великої його книги: »Vie de Jesus«. **М. М.**

Ювілей Н. К. Михайловського, що був ніби переглядом численности ліберального напрямку в Росії, випав дуже добре;

всього наспіло понад 500 адресів, колективних листів і телеграм, з близько 13 тис. підписів. В російській пресі не дозволено було друкувати які небудь звістки про сей ювілей.

Ювілей? При кінці минулого року заповів орган наших »русских«, Галичанинъ сьвяткованє ювілея 40-літньої літературної діяльности Вас. Залозецького, автора »Половецкої моленици« і цілого ряду иньших повістей, які по словам »Галичанина« з'єднали авторови широке признанє і розголос у »цѣломъ русскомъ мірѣ«. (Від себе додамо, що в Галичині можна зовсім певно почислити на пальцях тих, що прочитали усі »сочиненія« Залозецького). Що стало ся з тим ювілеєм — доси незвісно, бо й сам »Галичанинъ« не згадував більше про нього, хоч ювілей мав сьвяткувати ся на сам новий рік ст. ст. Видно, голосні бубни за горами.

Професорський ювілей. Весною 1901 року сьвяткувати-мєть ся в Москві 30-літній ювілей ученої і суспільно-публіцистичної діяльности професора московського університету Н. І. Стороженка. *Г. К—К.*

Некролог. При кінці минулого року померла в Петербурзі публіцистка і письменка **Капітолія Валеріянівна Назарева**. Покійна уродила ся 1847 р. і з дому звала ся Манкошева. Покінчивши свою освіту була якийсь час домашньою учителькою. Вийшовши за муж за В. И. Назарева, співробітника »Отеч. Записокъ« і »Вѣстника Европы« 70-их років та белетриста, стала займатися спершу перекладами та компіляціями, а опісля почала пробувати і власних сил у белетристині. Перша її повість була надрукована 1879 у »Вѣст. Евр.« п. н. »Спеціалістъ«. Від того часу діяльність її так розвинула ся, що крім занять у ріжних часописях була вона в силі публікувати раз-у-раз нові повісти, оповідання, романи і т. д. яких набралось би коло сотки. Ми назвемо тут тільки деякі важніші, як: »Изъ огня да въ полямъ« (1884), »Въ когтяхъ нишеты« (1885), »Въ тискахъ« (1889), »Скорбний путь« (1889), »Чортово гніздо« (1890), »Дорогой цѣной« (1898), »Развѣнчаная королева« (переведена також на сербську мову) і ин. Крім того вийшли два збірники її оповідань: »Порывъ« (1892) і »Мелочи жизни« (1898) та збірка драм і комедій п. н. »Драмы и комедіи« (1895). Найліпшим її романом є »Дорогой цѣной«, який був перекладений на німецьку мову. Назарева не

була великим талантом, але твори її належать все до замітніших і відзначають ся простотою, щирістю і сердечністю. Останніми часами віддавала ся вона ціл-

ковито публіцистичі і працювала в «Синь Отечества», а після упадку тої газети в «Съв. Курьеръ» та «Биржевыхъ Відомостяхъ».

V. З науки і штуки.

Ювілей Черновецького університета.

Дня 2 грудня 1900 р. обходив чернов. університет 25-літній ювілей свого існування. В ювілею взяло участь і наше Товариство через делегата проф. Олек. Колесу. В часі торжества виголосив наш делегат промову такого змісту: *Магніфіцешце! Українсько-руське Наукове Товариство імени Шевченка у Львові вложило на мене сей вельми почесний обовязок, зложити вашій «Alma mater Francisco-Josephina», до якої слухачів, а опісля доцентів і я мав честь причисляти ся, сердечний привіт із нагоди її 25-літнього ювілея. Нам, Русинам, дорогий сей університет особливо через те, що пособляє духовим змаганням також і нашої нації, бо й тут управляє ся та плекає ся руська філософія та руська історія, і тут має нагоду руська молодь черпати із жерела висшого знання. Нехай же надійна ювіліятка, що виховала доси величний ряд визначних мужів, із яких многі прислужили ся чимало і нашій нації, стоїть і в будучности на своїм високім становищі і нехай під стягом знання і поступу плекає єї високі ідеали, що самі одні тільки можуть злучити всі різні народні нації в одну велику, солідарну та свідому мету — сімю».*

При тій нагоді наводимо деякі статистичні дані, що дотикають розвою університета; вони виймлені з книжки дра Ан. Норета «Alma mater Francisco Josephina».

За час 25-літнього існування університета Франца Йосифа в Чернівцях роздано на трьох факультетах 19 дипломів на почесних докторів і так: на теологічнім 10, на правничім 2 а на філософічнім 7. *Sub auspiciis Imperatoris* промовано трьох на докторів, себто на теологічнім факультеті одного, а на правничім двох. Від 1875 р. до 1900 одержало разом на всіх трьох факультетах 412 слухачів степеня доктора і так: 33 теологів, 347 правників і 27 філософів. За час 50 семестрів існування університета було записаних на теологічнім фа-

культеті всього 2862 слухачів, отже пересічно на семестер 57·2; з них було 2236 Волохів, 505 Русинів, 117 Сербо-Хорватів і 4 інших народностей. На правничім факультеті було записаних усіх 8758 слухачів, отже пересічно на семестер 175·16. З них було 4855 Німців, 1660 Волохів, 939 Русинів, 1138 Поляків, 166 ріжної народности. На філософічнім факультеті було записаних 2800 слухачів, з чого на семестер випадає пересічно 56; із них було 1452 Німців, 520 Волохів, 407 Русинів, 357 Поляків і 33 иншої народности. На всіх виділах було записаних разом 14.428 слухачів, пересічно на семестер випадає записаних 288·4 слухачів. Звідси було 6307 Німців, 4416 Волохів, 1851 Русинів, 1525 Поляків і 320 з инших народностей. Так отже в протягу 50 перших семестрів було Німців 43·740%, Волохів 30·625%, Русинів 12·837%, Поляків 8·95% а инших народностей 4·303%. Процентове відношенє слухачів на свѣтських факультетах виказує 54·569% Німців, 18·861% Волохів, 11·653% Русинів, 13·193% Поляків і 1·723% з инших народностей. Найбільше число що до фреквенції показує теологічний факультет в зимовім семестрі 1884/85: тоді було 77 слухачів; найменший в літнім семестрі 1890, бо було тоді всіх слухачів лише 36. Правничий виділ виказує найбільшу фреквенцію в літнім семестрі 1900: слухачів було 306. Найменша фреквенція припадає на літній семестер 1875/76: слухачів було 101. Філософічний факультет: найбільша фреквенція в зимовім семестрі 1879/80, слухачів 104, найменше в літнім 1887/88, слухачів 34. В першій зимовій семестрі 1875/6 було на всіх трьох факультетах 191, в остатнім зимовім 1899/900 381, в першій літній семестрі 1876 було 177, в остатнім літнім 1900, 392 слухачів. На університеті викладало від року основання (1875) по кінець 1900, 93 доцентів, і так на теологічнім виділі 14, на правничім 32, а на філософічнім 47. Із доцентів,

що були покликані в часі основи університету, викладали по нині ще на теологічній факультеті проф.: Євгеній Попович, Константин Попович, Ювеналь Стефанеллі і єпископ др. Репта (від р. 1896 на пенсії). На правничій професор др. Фрідріх Клейнвехтер, а на філософській др. Фердинанд де Цігльєр і др. Йон, Г. Збіра. Через смерть страив теологічний відділ професорів Одесья Коморошана († 1881), Василя Митрофановича († 1888) і Сидора рицаря Ончула († 1897); правничий відділ професорів зглядно доцентів: Йогана Барека, Александра Гравайна (+ 1897), Константина Томащука († 1889), Фрідріха Верінга († 1896), Йогана Вайсмана († 1877), Василя рин. Воляна († 1899), а філософський професорів зглядно доцентів: Камілля рин. де Альта († 1890), Александра Бодиньського († 1900), Вейта Грабера († 1892), Рудольфа Гохегера († 1895), Адольфа Міготтіго († 1886) і Гната Онцкевича († 1883). Покликано на інші університети ці світських факультетів: до Відня 4 (Векс, Ешерх, Гегенбауер і Шрутка), до Праги 7 (Ленденфельд, Ленц, Марті, Мішлер, Зінгер, Верінг і Врба), до Грацу 5 (Канштайн, Гольдбахер, Гілдер, Лозерг і Васмут), до Інсбрука 6 (Гартнер, Груца, Йон, Шіфнер, Ібергортс і Вармунд). Далше покликано 4 професорів на університети до Німеччини і так: Ельгера до Бонн, Міллера до Гетінген, Вальдберга до Гайдельбергу і Влассака до Штрасбурга, а вкінці Пляттера до Цюріха. З колишніх професорів є тепер Гайнріх рицар де Роца шефом секц. при міністерстві у справах внутрішніх, Фран. рин. де Юрашек радником двора ц. к. статист. центр. комісії в Відні, Александер Бодиньский вмер директором архіва при міністерстві фінансів. Минулого року викладало на теологічній відділі 8 професорів і один пенсіонований, на правничій 11 проф. і доцент, на філософ. 21 проф. і доцент і 2 гонорових професорів.

Проект музею старинностей в Каменці Подільській. Недавно відбуло ся в Каменці Под. засіданє для наради над справою заснованя музею старинностей Поділя. Засіданє відбуло ся під проводом голови міста М. А. Трубласвича, а брали в ньому участь усі місцеві дослідники і любителі подільських старинностей. Ініціатор справи, д. Трубласвич, предложив зібраним історію усіх заходів, пороблених у справі музею і проєкт статута бу-

дучого музею, до якого взято взорець із інших провінціоняльних і губернських музеїв та уваги, отримані від московського археологічного товариства. Над рефератом д. Трубласвича вивязала ся довша, дуже оживлена дискусія, в якій порушено справу передачі музейови єпархіяльного «Древлетохранилища» та приміщення музею в подомініканськїм будинку. Потім постановлено звернути ся до всіх відомих любителів старини в губернії, археологів, нумізматів і колекціонерів із просьбою, аби допомогли до введеня в жите музею, а статут ухвалено предложити міській раді і висднати її згоду для нього. **В.**

Народній театр у Херсоні. Аматори драматичної штуки, що дають свої вистави тут в народнім театрі, вибудованім «Попечительством о народній грезвости», знову дістали дозвіл на постанову українських пєс для народу. Через непорозуміння з урядовою адміністрацією, що після одного куріозного випадку зачислила сей театр до «казенных сценъ» і заборонила українські вистави, — аматори мусіли грати лишень російські пєси, які крім дефіциту нічого не давали, бо народ зовсім не йшов до театру, не вважаючи на досить дешеву платню (мінімальна платня 2 коп.). Театр був завше порожній, частинно й через те ще, що «актори» виявлялись досить злими виконавцями російських пєс, та й самий добір пєс не відповідав народнім вимогам. Але зовсім не те бачимо ми при постанові української пєси, що відіграли тут тіж самі актори 17 грудня, саме перед Різдяними святами. Відіграно було «Наймичку» Карп. Кар. і невважаючи на передпразниковий час театр був повнісінський: публіка складалась переважно з простих людей, що заселяють передмістє, так зване «Военный форштадт». Виконавці провели пєсу дуже сумлінно; деякі поодинокі актори, як от Моздолевска (Харитина), Грінберг (Мелашка), Шевченко (Панас) — виконали свої ролі цілком артистично; не злі були також Столяренко (дід Мирон) і Бородин (Цокул); типового жидя Боруха дав Любимов, рєшта також не пєувала ансамблю. З мовою виконавці, за винятком Бородіна, також справились добре, вона не робила того гіркого вражіння, яке иноді доводить ся зазнавати навіть від професіоняльних акторів другорядних українських труп; що до Бородіна, то ми, признаючи за ним драматичний талант, ра-

димо йому простудити з початку ліпше українську мову, а тоді вже братись за головні ролі. Взагалі-ж мусимо довести, що ся вистава повинна була зробити приємне вражіння навіть на вибагливого глядача і співучасники її заслугоють за свою сумлінну працю щирої подяки. 26-го грудня аматори мають відограти на сій же сцені «Невольників», далі гратимуть: «Безталанну», «Дай серцю волю», «Боднарівну». В добрий час! *Гр. Ков.*

Український театр. Укр. трупа П. Хмари дала в початку грудня 5 вистав у Вільні. Трупа ся не має в своїм персоналі визначних артистів або артисток, тому успіх, яким вона тішилась серед місцевої публіки, цілком спадав на долю співів і танців, що грали головну роль в кожній її виставі. Спектаклі відбулись в залі Військового клубу. Репертуар трупи складавсь з отсіх псе: «Не ходи Грицю», «Наталка Полтавка», «Запор. за Дунаєм», «Вій», «Циганка Аза», «Вечерниці» і «Сватане на вечерницях». Останній водевіль (якогось Стародуба) — се квінт-есенція «гопака і горілки»: пяні баби, огидлива лайка, бійка, евоки, тривіяльні вирази дієвих осіб, без усякої згідности з дійним життям нашого простого люду. Виконанє псе скрапали тільки гарні голоси поодиноких артистів і гарно уложений хор. Перед Вільною трупа грала у Ковні і Лібаві. *Д. Д.—ко.*

Укр. театр у Москві. В Л. Н. В. була вже згадка про дивовидну перебірку Гунодового (не Гетевого) „Фауста“ на українську оперету. З приводу сеї штуки «Рус. Вѣд.» пишуть: «Малоросси, що грають в «Акваріумі» внесли в свій репертуар досить куріозний твір п. з. «Хвауст». Якийсь гулящий автор узяв майже цілком лібрето опери Гунода і не вагаючись, переніс його в обстанові українського села, заховавши цілком усі імена дієвих осіб. Таким чином явились: «чарівник-Хвауст», «чортяка-Мехвистохвель», козак п'яниця Валентин, молоденький парубок Зібель, Марта Швириха, тітка Маргірита і нарешті сама Маргірита в убранню української дівчини. До сеї безміслиці підібрано відповідну музику з усяких куплетів, а в другій картині одтанцювувать ся «разудальїй гопак». Артисти узяли ся до свого завдання серіозно, силкували ся грати як найкраще і тим тільки збільшали комізм вистави. Як що метою вистав подібних пародий являеть ся бажанє ібрати численну публіку, то се спосіб

зовсім не новий. Попередні українські трупи здобували для себе популярність зовсім иньшими способами, а в ділі, що ставить ся серіозно, такі заходи коло зацікавленя публіки навряд чи гарні». До яких наслідків доведуть подібні вистави — не треба й гадати довго, бо вони вже виявляють ся: репортер «Моск. Вѣд.», подавши замітку про виставу, що була другого дня після «Хвауста», висловлює співчутє трупі з приводу того, що в театрі було дуже обмаль публіки. Се добра наука для розпорядчиків трупи, хай «дурака не валяють», та памятають, що треба поважати публіку, себе і штуку, якій вони беруть ся служити. *Ф. М.*

Новочасний вандалізм. Полтава не поважає старинних памяток. Полтавський собор, збудований ще далеко раніше Мазени, недавно Полтаві перебудували. Щоб збільшити його, розвалено чотири камінні стовпи, що підтримували склепінє, і замість них поставили тонкі залізні підпірки. Попсовано архітектуру собору. Крім того старинну до-Мазенинську живопись, котру конче варто було-б заховати Полтаві, замінено новою малярською «иконописью» (Вирж. Вѣд. ч. 297).

Вистави картин С. Васильківського. 3-го листопада у Харькові зачинила ся вистава картин нашого симпатичного і знаного земляка Сергія Васильківського. Про його альбум з української старовини була ширша статя в одній із торічних книжок «Літ. Наук. Віст.». Сама вистава не могла бути повною, бо багато з його картин розкуплено ще поперед особами з царської родини і знаходить ся у Петербурзі; але й те, що було виставлене, дало кількість 128 н-рів і перед глядачем з'явило ся багатство, голублене й плекане в протязі десятків років. Васильківський переважно пейзажист; головніші відділи його вистави — се картини з української природи та з природи Криму. Крім того є де-кільки краєвидів західної Франції, Альжіра та Іспанії. Чистота, релефність та прозорість малюнка, пильність обробленя цілої картини, все те дуже відріжняє Васильківського від російських артистів і наближає його до бельгійських та англійських. Території, відки бере свої українські сюжети Васильківський, се слобідська Україна, а почасти Гетьманщина. Ті сюжети дуже прості: степова балка, узбережжя озера, річка, але вони оброблені з таким артизмом з такою любовю, що годі відірвати очи

від такої, напр., картини, як ч. 64: В осени або ч. 55 — Дінець або ч. 65: Околиці Харькова. Незрівняно гарні також його жанрові картини, як от ч. 56: Святочний день на селі, або ч. 58: Мила розмова. Не менше валять очі й пишні морські красиви Криму. Взагалі кажучи, ціла вистава, то правдива насолода для очей і душі... Обходячи її, де кілька разів спало на думку: Скільки на Україні талантів, скільки видатних талантів, а проте української штуки ніхто не знає — її нема Хто винен тому: чи лише артисти, чи ціле українське суспільство?

М. М.

Число студентів філософії на німецьких університетах На 34.389 студентів, записаних в літнім півроці 1900 р. на 21 німецьких університетах, було вписаних на філософію 11.479 т. з. 33·37% усього числа. На поодиноких університетах представляло ся те число в відносинах до загальної кількості слухачів тақ: Берлін (5105) 2258, Бон (2162) 858, Бреслав (1662) 532, Ерлянген (974) 212, Фрайбург (1766) 375, Гісен (855) 355, Гетінген (1344) 564, Грайфсвальд (808) 151, Галле (1620) 644, Гайдельберг (1533) 636, Єна (758) 310, Кіль (1056) 252, Кенігсберг (881) 266, Липськ (3269) 1401, Марбург (1184) 461, Мінхен (4391) 832, Мінстер (691) 366, Рашток (495) 235, Штрасбург (1145) 404, Тібінген (1544) 220 і Вірцбург (1126) 247. Абсолютно найбільше число студентів філософії виказує про те Берлін; потім ідуть: Липськ, Бон, Мінхен, Галле, Гайдельберг, Гетінген, Бреслав, Марбург, Штрасбург, Фрайбург, Мінстер, Єна, Кенігсберг, Гісен, Кіль, Вірцбург, Рашток, Тібінген, Ерлянген і Грайфсвальд. Релятивно найбільше число студентів філософії виказує Мінстер (52·97%) усіх слухачів; потім ідуть: Рашток (47·45%), Берлін (44·24%), Липськ (43·47%), Гетінген (41·96%), Гайдельберг (40·95%), Єна (40·90%), Марбург (39·78%), Галле (39·73%), Бон (39·69%), Штрасбург (36·16%), Бреслав (32·01%), Кенігсберг (30·19%), Гісен (29·94%), Кіль (23·86%), Вірцбург (21·93%), Ерлянген (21·77%), Фрайбург (21·23%), Мінхен (18·95%), Грайфсвальд (18·69%) і Тібінген (14·25%). — На чотирох австрійських німецьких університетах було вписаних 1074 студентів філософії на 7346 усіх слухачів, т. з. 13·62% усього числа студентів. На поодиноких університетах представляло ся те число так: Чернівці (365) 30, Грац (1366) 107, Прага (946)

137 і Відень (4679) 800. Абсолютно найбільше число студентів філософії було проте у Відні, потім у Празі, Граці і Чернівцях. Релятивно найбільше число виказує також Відень (17·13% усіх слухачів); потім ідуть: Прага (13·53%), Чернівці (8·22%) і Грац (7·83%). — На сімох швайцарських університетах було на 3992 слухачів усіх факультетів 1702 слухачів філософії, т. з. 42·64% усього числа слухачів. На поодиноких університетах було студентів філософії: Базель (484) 249, Берно (962) 306, Фрайбург (319) 139, Женева (809) 312, Льозанна (569) 224, Нюшатель (118) 76 і Цюрих (731) 306. Абсолютно найбільше число студ. філософії виказує проте Берно; по ньому ідуть: Женева, Цюрих, Базель, Льозанна, Фрайбург і Нюшатель. Останній університет має за те релятивно найбільше число студентів філософії, бо 64·41% загального числа слухачів. Потім ідуть: Базель (51·45%), Фрайбург (43·57%), Цюрих (41·86%), Берно (41·16%), Льозанна (39·37%) і Женева (38·57%). Коли порівняємо число студентів філософії в університетах Німеччини і Швайцарії, то побачимо, що в останніх релятивне число далеко більше, як у перших, бо тут на 5 університетах вагає ся воно між третиною і половиною, а на двох перевищує навіть половину усіх студентів; у Німеччині тільки на 10 університетах вагає ся число студ. філософії між третиною і половиною, а на всіх інших воно менше і доходить деколи навіть до пятої частин усіх студентів. На австрійських німецьких університетах релятивне число студентів найменше, бо доходить до 7·83% усіх студентів, чого на інших університетах нема. Видно, що й обставини, серед яких приходиться жити опісля слухачам філософії по скінченню університета, в Австрії далеко поганіші як у Німеччині або Швайцарії.

В.

Фрибурський університет. На католицьким університеті у Фрибурзі (в Швайцарії) було минулого року 3·9 звичайних і 4·0 надзвичайних студентів. З них ходило: на богословський факультет 114 зв. і 15 надзв., на правничий 66 звич. і 24 надзв., на математично-природничий 77 зв. і 1 надз. В те число входили студенти: із Швайцарії 136, із Німеччини 97, із Росії 29, із Австрії 15, із Болгарії 14, із Люксембурга 7, із Франції 6, із Італії і Румунії по 4, із Туреччини 3, із Голяндії 2, із Швеції і Англії по

1. Університетів із таким малим числом студентів знаходиться не мало особливо в Німеччині та Італії. На львівському університеті число самих студентів Русинів два рази більше, але для них не

можна діджати ся українського університета. В.

Перший жіночий університет має бути заснований у Японії, в Токіо, коштом одної багатой японської родини.

VI. Із суспільного життя.

Народний Дім у Стрию. Останніми часами стали у нас Русини засновувати „Народні Доми“ по провінціональних місточках, які можуть мати для дальшого нашого народнього розвою не маловажне значінє. У них скупляється звичайно ціле житє Русинів і то не тільки того місточка, в якому побудований „Нар. Дім“, але й цілого повіта. Там приміщають ся усі народні товариства, там дають ся театральні вистави, концерти і т. д. Товариств „Народних Домів“ є у нас уже досить по місточках, на жаль вони стоять, по більшій частині на папері задля браку відшвидних фондів для побудовани дому... Якаж причина того? Очевидно не иньша, тільки та, що новозасноване товариство не старається уживати всяких можливих способів для стягнення капіталів до себе: воно обмежується звичайно до приймання добровільних датків на будову дому, а що такі датки плінуть дуже поволі, то й на дім приходить ся дуже довго ждати. Товариство „Народний Дім“ у Стрию відступило від тої практики. Воно оснувало ся на чисто економічній основі. Кождий його член зложив один чи більше уділів по 20 кор., від яких має в будучности дістати дивіденду; кождой хвилі може також член виповісти уділ і вицофати свої гроші з товариства без ніякої страти для себе. На сій підставі виписало ся стільки членів до товариства, що із зложенням капіталом можна було приступити до будови дому. В протягу літа виставлено величаву одноповерхову каменицю, з найбільшою на цілий Стрий салею напредставлені. На початку січня довершено отвореня „Народного Дому“, на якому з'явилось ся багато репрезентантів ріжних руських товариств із краю та репрезентанти міста Стрия. Ціле сьвято отвореня випало незвичайно гарно і поважно. Можна надіятись, що у слід за Стрийом підуть тепер і иньші провінціональні „Народні Доми“, та що вскорі діджуть ся також подібних культурних

сьвят. Згадаємо ще, що стрийський „Народний Дім“ впровадив у себе одну новину, що вже зверха вражає дуже мило око кождого глядача. На першому поверсі його дому видіють погрудя отенх пістєх людей, що мали і мають для нас важне значінє: Котляревського, Шевченка, Лисенка, Шашкевича, Федьковича і Мик. Устияновича. На самім версі знов видіє напис: Руському Народови. Від себе можемо побажати стрийському „Народному Дому“ тільки найкрасшого розвитку, а иньшим містам, щоби вони як найскорше добились також такого здобутку. В.

Народний Дім у Чернигові. Прикінци минулого року отворено в Чернигові „Народний Дім“ головно заходами місцевого губернатора. Будинок має два поверхи і представляє ся так красно, що справді служить окрасою міста, в якому взагалі брак подібних будівель. На поверсі знаходиться велика зала, а в ній уряджена сцена для театральних представлень. Крім того окремі кімнати визначено на чайню, читальню і взірцево уряджену кухню. В иньших кімнатах містяться помешканя для робітників і квартири для праці. В.

Нар. дім імени Гоголя. В Полтаві д. 27-го листопада мійська й земська управа, в присутности губернатора й иньших запрошених гостей відсвяткували відкритє „Народного дому імени Гоголя“. При сьому мійський голова д. Трегубов прочитав коротеньку історію про збудуванє цього важного для Полтавців просьвітного дому. Він почав сю історію з того, як 10-го марта 1897 року Полтавському мійському голові було доручено просьбу 370 мешканців Полтави про збудуванє на мійські кошти народнього дому. На жаль ся історія починається в „дѣлах“ мійської управи з того часу, як справа вже на половину була зроблена місцевою інтелігенцією. Ніхто при відкритю дому і не згадав про те, що ініціатором усього діла був Н.

Г. Кулябо-Корецький; він перший подав думку полтавській інтелігенції про народній дім і не мало поклав на се праці й енергії, чого наслідком і була ота просьба 370 мешканців з Полтави. Коштує весь будинок 230.000 руб. Тут буде: у залі народня читальня й театральні вистави, окремо чайна і знову окремо музей і бібліотека. Усе зроблено просторо й красно. 28-го був уже вечер у пам'ять Гоголя, а 29-го аматорами виставлено «Наталку Полтавку».

Парохіяльні кураторства на Україні.

Останніми часами в Чернігівській губ. почали організувати ся «приходскія попечительства», що своєю метою мають допомагати незасібним селянам якої-небудь парохії або кількох сполучених парохій. В кінці сього літа в Глухівському пов. відкрилось нове таке кураторство в с. Банічах і Мацкові. Мусимо признати сей факт дуже відрадним і побажати сям кураторствам як найбільшого розповсюдження і розвитку, тай успішного переведення в житє їх завдань. *А. Д.—ж.*

Охорона дітей. В товаристві «Охраненія народнаго здравія» порушено питання про відкритє на провінції філіяльних відділів для захищення дітей від жорстокости батьків; окремії комісії, у яку увійшли видні діячі, (Дриль, Залеский, п. Покровська), доручено виробити проєкт закона, що захищав би дітей від недодського поводження з ними батьків і обмежував їх права над дітьми. Заходи товариства треба щиро привитати, як і нову постанову сената, що дає право жіноцтву, без усяких перепон, вимагати окремого папшпорту для нарізного життя від чоловіка. Можна пожалкувати тільки про те, що закон сей поки що видано лише для селян. *Ф. М.*

Земський з'їзд. Херсонські земські збори постановили просити дозволу скликати в 1901 р. в Одесі чи в Харькові з'їзд діячів науки, адміністрації, земств, ветеринарів з губ. Херсонської, Бесарабської, Тавричеської, Катеринославської, Подільської, Київської та Полтавської, щоби обміркувати загальні засоби боротьби з епізоотією. На тих-же зборах постановлено позичити 1,592.574 р. з імперського капіталу для запомоги селянам тих повітів, що постраждали через недорід хліба. *Ф. М.*

Голод і „Моск. Вѣдомости“. Преса щоденно присвячує чимало місця відомостям про недорід хліба особливо на півдні Росії, у тих повітах Херсонщини,

Катеринославщини та Таврії, що немало потерпіли від недороду і недостачі корму для людей і скотини вже в минулому році. На осінніх зборах повітових земств здіймали ся питання про запомогу хліборобам-селянам, не вважаючи на те, що уряд виданем нових «Временныхъ правилъ обезпеченія продовольственныхъ потребностей сельскихъ обывателей» відстороняє земства від піклування про безпеку народу від голодної нужди, беручи той клопіт на себе. Так напр., 10 жовтня в Херсоні відбулось зібрання, на якому вироблено плян запомоги і обговорювано питання, чи треба просити запомоги від уряду, а коли треба, то в якому розмірі, бо на підставі зібраних з різних джерел відомостей вясняло ся, що земство, борючись з недородом, вичерпало вже всі свої засоби, витратили свої кошти і сільські громади, витрачено і той капітал, котрим завідус губерніяльний уряд. Таким чином лишаєт ся єдина надія на запомогу з загально-імперського капіталу (Нов. Время 8*47 ч.).

Московська газета, що завжди встоє за духовий голод, пропонуючи всюдї «мѣры пресѣченія», і тут, що до голоду жолудкового, лишаєт ся консеквентною. Вона тієї думки, що у нас під час голоду роздаєт ся хліба у запомогу більше, ніж того нарід потребує, більш, ніж селянин звичайно збирає на своїй ниві його. — Таким чином, — каже автор статі «какъ раздавать хлѣбъ въ неурожайные годы?» — При теперішній роздачі хліба неврожайний рік дає можливість селянинови прожити до нового хліба на дурницю, нічого не роблячи... Тепер у рік урожая ніхто не хоче працювати, (щоби відокласти щось про чорний день), а також ніхто з селян не тільки не хоче збогатити якимсь новим придбаннем своє хозяйство, а навіть не хоче в хаті охайно держати, щоби не довелось під час неврожая нищити всього того власними руками задля того, аби тільки надать собі потрібний вигляд злидарства («надлежащаго вида нуждающаго ся»). Безсоромність та безглуздість сього лайб-органа російської «охранительной» преси настільки великі, що він навіть не здолає зрозуміти того, як такими огидливими думками він зневажає і тяжко ображає російський народ, той самий народ, котрого він инакше й не називає, як «великій», і в величність духа котрого він так щиро вірить! Ні, на таку зне-

вагу народа і огидливі брехні та наговори на нього не відважить ся ні один із тих, кого московська газета вважає «ворогами народа». Про відносини до народу його «ворогів», про їх думки про нарід і про самий нарід ми маємо зовсім інші факти. На півдні Росії останніми часами прогресивно ширить ся система господарки з половини. Селяне-хлібороби беруть у поміщиків (напр. у д. Чикаленка та ин.) землю з половини під умовами, що вони 1) мусять поле обсівати на перемін ріжним збіжжям, і 2) мусять не тільки спілкою орати, сіяти, але й збирати і молотити хліб машинами по економіях. Наслідки такого господарювання, як пише сам д. Чикаленко, ось які: десятина (2 морги) землі навіть в 1899 р. давала не менше 100 пуд. Віддаючи землю за $\frac{1}{3}$ частину врожаю, я загалом мав по 30 пуд. з десятини, тим часом, як мої сусіди-поміщики, що обробляли землю самі, або на інших умовах, терпіли великі шкоди; селяне-ж мого села з «батраків» зробились хазяїнами і в минулому році придбали по 10 десятин землі у власність. А скільки матеріальний достаток вплинув на моральне обличчя місцевих селян, видно з того, що наше село нещодавно мало лиху славу злодійського, п'яницького села; тепер же воно складається з поважних господарів, які тепера багато заплатили би, щоби сусіди забули про те, що колись-то вони сиділи по вязницях за крадіжки. (С.Петербург. Від. 275 ч.).

Ф. М.

Земство і церковно-парох. школи.

Харківські повітові земські збори розглядали справоздання земської управи про те, що земству не слід видавати допомогу церковно-парохіяльним школам (що року давано 5.000 р.) ось по яким причинам: 1) Закон 12 червня 1900 р. увільнив земства від участі у видатках на такі урядові інституції, як напр. кримінально-адміністраційні і інші. Коли сам уряд бажає увільнити земство від допомоги казни, то земству не слід набиватися зі своєю допомогою. 2) Церковно-парохіяльні школи не потребують допомоги, бо уряд що року збільшує суми на утримання їх. В 1901 р. до торішньої суми додасть 3,518.570 р., а всього з попередніми сумами 10,332.266 руб., тоді як міністерство просвіти дає на потреби народної освіти тільки 6.504.623 р. 3) Земство, допомагаючи церковно-парохіяльним школам, має право цікавитись, як справою шкільного діла, також і тим, шкільним

як школи скористували ся його допомогою; але ніяких відомостей про те й друге земство не має. 4) Земство вже дало мало не 20.000 руб. за 4 роки, і се вже досить велика допомога. Управа пропонує більш допомоги не давати, а суму (5.000 р.) повернути на допомогу сільським школам замість сільських громад, котрі вже й так платять на школи, віддаючи земські податки. Земські збори зробили постанову: на церковно-парохіяльні школи допомоги не давати. Але друга пропозиція управи про допомогу сільським громадам викликала горячі дебати; діло скінчилось тим, що 3 гласні з селян вийшли з залі і не схотіли голосувати.

А. Я.

Висші технічні школи в Росії. 3

початком нового шкільного року, як завсігди, виявив ся ввесь недостаток у нас висших технічних шкіл. У Гірничім інституті на 80 вакансій конкурентів було 1244 душ. У Технольоґічний інститут подано 1053 прошень при 250 вакансіях на 1-м курсі. У інститут інженерів доріг коло 900 прошень при 115 вакансіях; у Лінійний інститут — 400 прощ., тоді як прийнято 148 чоловік; у інститут архітекторів-інженерів 409 прощ. при 110 вакансіях на всіх курсах; у електротехнічний інститут 400 прошень при 50 вакансіях. (Журн. для всіх, падол.).

Рада лікарів із Київщини. В Києві зібрала ся рада лікарських інспекторів південно-західного краю. На черзі стоять питання: про брак і потреби сільської медицини, про медично-санітарний догляд за перехожими робітниками; про боротьбу з сифілісом, трахомою і коростою. В Київській губ. на одно сільське господарство рахується пересічно 0.9 коней, 0.14 скоту. В минулому році в Київській губ. винито 2,495.211 вітер горілки; чистий зиск уряду 12,715.825 рублів. Таким робом виходить, що кожна людина дала уряду мало не 4 рублі чистого зиску. А. Я.

Освіта в Одеському повіті.

Зі справоздання Одеського повітового земства за рік 1899 по народній просвіті відомось, що всіх шкіл у повіті, як земських, так церковно-приходських разом з німецькими та урядовими (міністерськими) було 177, в них учнів 14,507 (8,406 хлопц. і 5,701 дівч.). Дітей шкільного року, відносно до всієї людности повіту (220.127) начисляється 9 $\frac{1}{6}$, а з них ходило до школи в році 1899-му тільки 6 $\frac{1}{6}$, виходить, що $\frac{1}{3}$ дітей лишилась за шкільним порогом. Найкращі (кажучи

відносно) в Росії школи — земські, через те ми й переглянемо їх трохи докладнійше. В році 1899 земських шкіл було в повіті 62 (більше проти року 1898-го аж о 3!); учнів було 4922, більш проти року 1898 о 597. Скінчило земські школи 319 дітей (259 хл. і 60 дів.). Покинуло до скінчення курсу 872 (590 хл. і 282 дів.); найбільш покинуло на 2-му році вчення (40·3%). Відмовлено в прийняттю до школи 562 дітям, (29% з усіх прийнятих). Останнє явище пояснює ся тісною школьними поміщенями. Німецькі школи з сього боку стоять далеко ліпше: з 48-ми шкіл тільки в 6-ох було відмовлено 232-ом дітям, що значить 14·3% усіх, що хотіли вступити до школи.

Зрештою, поступу в земстві мало, мало світла!...

Вісті про освіту в Росії. Міністерство освіти не що давно довідало ся про вельми сумний стан народньої освіти в губерніях та країнах, де немає земства. В губерніях неземських бюджет народніх шкіл складаєть ся, як відомо, з сум, що призначає з одного боку міністерство освіти, а з другого — з сум, що муєть визначати місцевий губернійський чи краєвий уряд, з т. зв. земських зборів. Отже міністерство освіти з грошових справоздань губернійських та краєвих довідало ся, що, нпр. у 1896 р. аж у 17 губ. на утриманні початкових народніх шкіл не призначало ся й копійки, у 12 губ. в складі загального бюджету шкіл земських сум було всього 10% і тільки у 8 губ. земські суми складали 20, 30 і 40% загальних шкільних видатків. З приводу сього міністерство дало приказ директорам народніх шкіл у свій час подавати губернійським та краєвим радам (присутствіям) відомости про потреби народньої освіти, про наслідки-ж своїх зносин з губернійським урядом еповінати кураторів краєвих, а в справозданнях, що подають ся до міністерства, визначати, яка сума з земських зборів входить у склад місцевого шкільного бюджету. (Києв. 290 ч.).

Отже нема нічого дивного в тому, що справа народньої освіти посуваєть ся в нас наперед дуже мляво. Суспільство вживає всяких засобів, аби прийти на поміч темному людови; воно готове прислугуватись і грошми і власною працею, але воно зустрічає недовірс там, де не повинно би його бачити. Ось напр. що пишуть з Вятки до «Рус. Вѣдом.» (286 ч.): Земські збори постановили просити

уряд, аби дозволено було земству до каталогів сельських бібліотек завести про брошюри скотарство, що видрукувані з дозволу загальної цензури, не відсилаючи їх для ухвали до окремого комітету при міністерстві освіти. Міністерство внутрішніх справ із співчутем віднесло ся до пропозиції земства, але все-ж уважало потрібним запитати про се міністерство освіти. Останнє, згодившись з думкою міністерства внут. справ, все-ж таки звеліло прислати реєстра тих брошюр.

Земство — се інституція державна, що існує під безпосереднім доглядом уряду, і коли його пропозицію зустрінуто з недовірем, то що вже сказати про всяку приватну ініціативу. Найчастійше приватна ініціатива виявляєть ся в бажанню відкрити народню бібліотеку, читальню, або завести народні читання. Заходи такі розбивають ся завжди об міцний мур всіляких перепон. О скільки се справедливо, видно з відомостей, що подає «Сѣв. Кур.» (336 ч.) про численність шкільних бібліотек і народніх читалень, у 1898 р. Шкільних бібліотек, відкритих для публіки, рахувало ся 3.427, народніх читалень — 4.934, всього — 7.361, народні читання відбували ся у 4.830 місцях; читань було 51.844 при 4.786.702 слухачах. На 130 міль. людности — се дуже не багато.

Не в дуже крапцому стані знаходиться й середня освіта. Ось нпр. які цифри подає «Сѣв. Кур.» (331 ч.) про становище середніх жіночих шкіл на підставі урядових відомостей: середніх жіночих шкіл функціонує тепер 476. Зрієт численний шкіль почав ся з 1875 р.; з сього року їх відкрито 55%; учить ся в школах 129.462 душ (в 1878 р. їх було всього 49.278); утриманне шкіл коштує 7.138.047 р., але від уряду школи отримують 600.000 р., тоб-то лише 8·4%!

Правда, значно ростуть церковно-парохіяльні школи. «Моск. Вѣд.» (289 ч.) дають таку статистику сих шкіл: 1885 р. їх було 7.700 з 184.000 учнями, через 5 літ — 1890 р. — 19.135 з 530 тис. учнів; 1898 р. — 39.650 шк. з 1.450.000 учн. Утриманне тих шкіл вносить 10.154.000 р., з них 4.954.000 р. дає уряд, а 5.200.000 р. — місцеві кошти, але датам «Моск. Вѣд.» мало хто йме віри. Тай взагалі суспільство досить песимістично дивить ся на заходи урядові що до поліпшення стану народньої освіти, бо в тих заходах панує бюрократична

рутина, що систематично усовує всяку живу течію. Так «Рус. Вѣд.» нещодавно підкреслили один досить цікавий факт. З ініціативи куратора московського шкільного району в березні 1901 р. має відбутися у Москві з'їзд, що обмірковуватиме питання про початкову народню освіту. «Рус. Вѣд.» похваливши оту ідею куратора, завважають однак на те, що до з'їзду закликано виключно лише урядовців: директорів, інспекторів народніх шкіл та семінарій, тим часом як представників від земства, що найбільше піклуються про цю справу, чомусь обминули. М.

Кошти нар. просвіти. Журнал «Народное Хозяйство» (за цвітень 1900) почав друкувати працю Макса Генкеля: «Порівняна фінансова статистика європейських держав за 1898 рік». На основі цієї праці складено таблицю видатків на народню освіту. Виходить, що на одного мешканця припадає видатку у копійках по сучасному курсі: в Англії 270, у Франції 212, у Пруссії 191, в Австро-Угорщині 63, в Італії 55, а в Росії 20!

До історії сільського промислу на Україні. Д. Н. К., якому трапилось їздити по південній частині Полтавщини, ось що пише про визискування наших сільських «кустарів» (дрібних промисловців) тими, що скуповують у них вироби, щоб потім перепродати далі: «Наші полтавські гончарі возять свої вироби по ярмаркам та базарам, а у кого нема худоби, той мусить продавати свої горшки скупщикам на місці. Ті скупщики, по більшості жиди, назначають ціну, яку хочуть. Усі вироби (горшки, миски і т. п.) скуповують на «штуку». «Штука» містить у собі неоднакову кількість виробів — іноді в ній тільки одна велика макітра, але се дуже рідко; звичайно буває в ній 8—12—16—20 одиниць різних виробів — такі числа трапляють ся найчастіше. Буває і по 25—30—36. На місці у гончарів ся «штука» (одиниця продажі) коштує 20 копійок, а найвище 22; провезти 100 кілометрів випадає по 2—3 копійки за «штуку», — се-б-то 20 горшків. Значить, уся штука скупщикова коштує тільки 25 копійок. Продає-ж він її мінімум за 65 коп., звичайно по 80 к., а іноді

й по карбованцю. Виходить, що гончарь, який не може возити свій крам по ярмаркам, тратить по 300%, се-б-то замість 100 карбованців дістає тільки 25, а 75 ідуть у широкі кишені скупщиків. Ще яснійші зразки тої експлуатації знаходимо у ремісників, що роблять рями на вікна — «рамошників». Тут такий скупщик купує «копу» за 2 карбованці; в «копі» (як у гончарів — «штука») буває теж не однакова кількість — 15—19—20—35 рям, дивлячись на працю та великість. «Засклити» копу рам коштує 75 копійок, звичайно самим поганим склом, що коштує 18—25 к. велика тафля. Значить, скупщикова весь крам, копа, випадає по 2·60—2·70 руб.; провезти кілометрів 50—60 на ярмарок треба доплатити ще 25 к., уся взагалі копа коштує 3 руб. А продає він її за 10—16 руб.!! Значить, той тесляр, що зробив рами, за 100 рублів дістає тільки 20. А по російському закону карається всякий, хто бере більше законних (!) 12% на рік! Се тільки невеличкі цифри, а скільки за ними «цифрами» гвалту, кривди та визиску з одного боку, а з другого — горя, сльоз, голоду та пригнічення!

М. Р.

Народня освіта в Полтавщині. Д. 28 падолиста були закінчені земські діла XXXVI чергового губерньського земського зібрання. Між иньшим обговорювала ся справа про народню освіту й зняло ся питання про відміну столичних російських підручників на такі, щоб були зрозумілі народови нашому і мовою і змістом. Для роздивлення сеї справи і умотивування «Докладу» була вибрана з гласних комісія. Сій-же комісії було доручено скласти каталог з книжок українських і російських, які бажано мати по сільських книгозбірнях. По закінченню комісією останньої роботи, губерньська управа подасть в тій справі просьбу до міністерства.

І. Л.

Нові цукорні фабрики. В часі сього-річної компанії пушено в хід 12 нових цукорних фабрик, оснований різними акційними товариствами. З того припадає 6 фабрик на польські, а 6 на українські губернії.

В.